CONFESIUNI
Coperta: A. Poch
Redactor: Alexandru Singer
© Editura Hasefer
Bd. I.C. Brătianu nr. 35, ap. 9
Tel. 3122284, Fax 3120869
Carte apărută cu sprijinul Guvernului României
Departamentul pentru Protecţia Minorităţilor Naţionale
ISBN 973 – 9235 – 41 – 7
HENRI WALD
CONFESIUNI
Ediţie şi prefaţă: Alexandru Singer
EDITURA
EH
HASEFER
Bucureşti, 1998
ROLUL LIMBAJULUI ÎN FORMAREA ŞI DEZVOLTAREA IDEILOR. Ed. Academiei, 1957

INTRODUCERE ÎN LOGICA DIALECTICĂ. Ed. Academiei, 1959 STRUCTURA LOGICĂ A GÂNDIRII. Ed. Ştiinţifică, 1962 ELEMENTE DE EPISTEMOLOGIE GENERALĂ. Ed. Ştiinţifică, 1967 REALITATE ŞI LIMBAJ. Ed. Academiei, 1968 HOMO SIGNIFICANS. Ed. Enciclopedică, 1970 LIMBAJ ŞI VALOARE. Ed. Enciclopedică, 1973 PUTEREA VORBIRII. Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981 IDEEA VINE VORBIND. Ed. Cartea Românească, 1983 EXPRESIVITATEA IDEILOR. Ed. Cartea Românească, 1986 TENSIUNEA GÂNDIRII. Ed. Cartea Românească, 1991

ÎNŢELESURI IUDAICE. Ed. Hasefer, 1995

SUMAR

Prefaţă /7
Convorbiri între Henri Wald şi Alexandru Singer / 12
— Un mod de a gândi / 13
— Toate victoriile entropiei sunt locale şi vremelnice / 46
— Eliberare şi autoconsiderare critică / 74

— Dincolo de aparenţe şi negativisme conjuncturale / 86
— Traversând schizofrenia controlată / 97
— Despre sinceritate / 113
— Nu există supranatural, ci doar suprauman / 122
— Iudaismul este o gândire vie / 129
— Cult şi cultură / 141
— Rolul cuvântului în iudaism / 156
— Cartea şi lectura / 170
— Iudaism şi multiculturalism / 182
— Muzica în cultura iudaică / 195
— Existenţa în dialog cu omul / 204 Addenda. Interviuri şi articole / 222
— Orice marxism este al aceluia care-l practică (Tele 7 ABC) / 223
— De la puterea vorbirii la autonomia individualităţii (Nine O'Clock) / 238
— Naţionalitatea ne-o dă limba şi cultura (TVR – Convieţuiri) / 246
— Realitatea Evreiască
— Criza familiei / 254
— Întâietatea cuvântului în iudaism / 257
— Valoarea evreităţii / 260
— Reîntregirea omului / 262
— Ideea evreiască despre Dumnezeu / 265
— Valori nomade şi sedentare în mentalitatea iudaică / 271
— Sionismul, formă evreiască de patriotism / 277
— Tradiţie şi creaţie / 282
— Refuzul idolilor / 286
— Istoria ideilor este veşnic în criză / 290
— Spontan şi sincer / 297
— Puterea creatoare a cuvântului / 300
— Idei contemporane în Biblie / 304
— Preţuirea râsului / 310
— Valoarea alfabetului / 315
— Muzica în cultura iudaică / 321
— Originalitatea iudaismului / 328

PREFAŢĂ

În vara anului 1996 am început să înregistrez pe casete audio aceste confesiuni ale gânditorului, profesorului şi, mai presus de toate, ale Omului Henri Wald, trăitor singuratic, dar nu însingurat, vis-à-vis de Facultatea de filosofie pe care a slujit-o întotdeauna cu deplină dăruire, cu încrederea sinceră în nebănuita şi marea disponibilitate intelectuală a tinerilor care o frecventează. Mă simt dator să explicitez, mai înainte de toate, caracteristicile ce i le-am atribuit mai sus. Am spus gânditorul, şi nu filosoful, nu pentru că m-aş lăsa influenţat de cei ce-i contestau cândva această calitate fie pe motivul că are doar un stil, nu şi un sistem filosofic (ca şi când alţii, cărora li se spune „filosof ar fi creat toţi sisteme filosofice!), fie că ar fi fost totdeauna doar un interpret, e drept original şi adesea îndrăzneţ, al marxismului, în diferite momente ale vieţii sale, Dl. Wald a răspuns nuanţat la astfel de comentarii, care chiar dacă nu erau rău-voitoare erau cel puţin nedrepte. Dl. Wald nu s-a dorit niciodată a fi altceva decât un slujitor onest şi consecvent al celei mai demne însuşiri umane: gândirea. De aceea a fost mai mult preocupat de logică, de teoria cunoaşterii şi apoi de teoria limbajului, preocupându-se în cele din urmă de iudaism ca gândire evoluată şi mereu deschisă în timp.

Nimeni nu i-a contestat vreodată meritele sale de Profesor. Mereu disponibil şi apropiat faţă de toţi cei ce doresc să discute cu dânsul, fără a afişa nici cea mai mică urmă de superioritate, atent la modul de a gândi şi la părerile altora, prezentându-şi modest şi argumentat propriile sale idei, dânsul reuşeşte totdeauna să-ţi stimuleze gândirea proprie şi să-ţi orienteze cu delicateţe studiul spre sursele de informare cele mai recente şi mai pertinente. Marile sale calităţi umane l-au făcut, şi nu încetează să-l facă nu numai

O persoană deosebit de agreabilă, dar şi un om cu a cărui prietenie te poţi îmbogăţii pe tine însuţi, ba chiar te poţi mândri. O confirmă oameni care au alte convingeri sau moduri de a gândi (Andrei Pleşu sau Gabriel

Liiceanu). O confirmă nenumăraţi prieteni, din copilărie sau din diferite momente ale vieţii, care nu încetează să-l frecventeze şi să-l invite să le onoreze casa şi să-i încânte cu remarcile sale pline de duh şi dătătoare de sens.

L-am cunoscut în anii de studenţie (1952 – 57), când urmam cursurile lui Athanase Joja dar citeam cărţile lui Henri Wald, când nu aveam acces în biblioteca facultăţii la operele clasicilor filosofiei, dar puteam afla multe din discuţii cu oameni ca Florea Ţuţugan, Radu Stoichiţă şi Henri Wald. De la ei am căpătat curajul de a-l vizita în 1956 pe Constantin Noica, la Câmpulung. În anii când am lucrat la Oradea, am continuat să-l vizitez (când veneam prin Bucureşti) şi să corespondez cu dânsul. După reînfiinţarea revistei Familia, *i-am obţinut colaborarea şi articolele sale se bucurau de înalte aprecieri din partea diferitelor categorii de cititori. Ei nu ştiau (nici Dl. Wald nu ştia) câte lupte trebuia să dea, redacţia, cu Direcţia Presei (cenzura). Iată ce-mi scria dl.*

Wald la 17.02.195 7: „Dragă Singărel, de trimis le-am trimis un articol Familiei, *dar de împăcat cu Radu Enescu nu mă împac până nu îmi scrie sau îmi dă un telefon... Articolul cenzurat la Oradea a apărut fără nicio modificare la Bucureşti... Voi trimite din când în când, câte un articol, numai datorită gentileţei dumitale. Cu cea mai sinceră amiciţie, H. Wald". În ciuda cenzurii, Dl. Wald a continuat să publice cărţi remarcabile, până ce minunatul său suport moral şi în mare parte raţiunea existenţei sale a dispărut... După moartea soţiei sale şi continua agravare a stării sale fizice, toţi prietenii săi s-au străduit să-l readucă la masa de scris, repetându-i cu justificată insistenţă că a continua să-şi exprime public meditaţiile, oricâte stavile fizice şi psihice trebuie să înfrângă, rămâne cea mai înaltă îndatorire a sa.*

Aşa a apărut cartea sa înţelesuri iudaice, *care continuă să se bucure de un succes binemeritat, succes ce l-a convins să accepte aceste înregistrări, cu următoarele menţiuni: „În legătură cu aceste casete şi cu aceste convorbiri între noi doi, m-am gândit că eu am ajuns la un*

compromis, teoretizând ceea ce am simţit preconştient. Consider că un text scris şi citit are un anumit stil şi eu îl elaborez într-un anumit fel, iar o convorbire are o altă elaborare, pentru că este orală şi este menită să fie ascultată. Consider că stilul scriptic şi cel oral sunt foarte diferite, sunt chiar contrastante, în scris sunt foarte concis, în oralitate sunt mult mai relaxat şi mai trebuie să revin asupra expresiilor. Am acceptat, la propunerea dumitale o a treia posibilitate: o convorbire transcrisă, care să păstreze întreaga spontaneitate, ezitările, revenirile, inerente unei comunicări orale. Deci, am găsit această formulă şi aş zice că ar fi interesant să vedem în ce măsură, atunci când vom, sau veţi face volumul, să se poată manipula diferitele pasagii înregistrate. Eu n-aş interveni decât foarte rar şi doar dacă mă obligi dumneata, pentru că nu vreau să-i schimb caracterul spontan al oralităţii. E adevărat că stilul meu scriptic are o caracteristică: abia după ce rostesc fraza, în gând, o transpun în scris, între timp putând să mai corectez câte ceva. Aici e altfel. Scrisul implică o anume oralitate, dar alta decât cea a unei convorbiri. Dacă sunt fraze foarte lungi, se mai poate întâmpla să eludezi subiectul, să pui predicatul prea departe, relativele sunt prea multe etc. *Eu aş prefera să mă apropii de un text strâns, care să semene cu acele conferinţe ce le-am ţinut la radio şi care multora li s-au părut elaborate spontan*".

Preocuparea faţă de acurateţea oricărei comunicări este, la Dl. Wald, nu doar expresia profesionalităţii, a îndoielii constructive, ci şi a respectului faţă de Dv, cei care vă aplecaţi cu interes atenţia asupra acestor cugetări şi amintiri pe care le-am adunat aici. Avem şi datoria de a vă mărturisi faptul că acest volum cuprinde şi texte publicate în Realitatea Evreiască, *dar provocate iniţial de convorbirile noastre, precum şi unele înregistrări transmise la radio sau televiziune, dar cu multe idei pe care Dl. Wald le enunţase anterior, în forme mai mult sau mai puţin identice,* în *repetatele noastre întâlniri. Îi rămân extrem de recunoscător pentru prietenia cu care mă*

onorează şi sper că va putea să se recunoască pe deplin în această carte, pe care o consideră postumă, dar împreună o preferăm antumă.

Alexandru SINGER

Fiicei şi nepoţilor

Un mod de a gândi

A.S.: D-le Profesor vă propun să-mi povestiţi ceva despre trecerea Dv. de la filosofie la logică, de la logică la teoria limbajului şi apoi la iudaism.

H.W.: Atracţia pe care a exercitat-o filosofia asupra mea a început mai înainte de a termina liceul. În clasa a şasea de liceu am avut un profesor, Virgil Bogdan, fiul lui Bogdan Duică, care spre deosebire de taică-său era un om deosebit de inteligent, deschis, democrat. Era profesor de psihologie, dar făcea un fel de psihologie filosofică, ceea ce m-a atras foarte mult. Atunci a vibrat coarda mea filosofică, aşa cum cred că la orice om există o disponibilitate care se evidenţiază cu un anume prilej. Această apetenţă pentru filosofie a fost întărită apoi de profesorul meu de logică Alexandru Valeriu. Aşa am început să-l citesc pe Petrovici, cursul de psihologie al lui Rădulescu-Motru pe care – ţin minte – l-am găsit la o Expoziţie a cărţii iniţiată de Regele Carol al II-lea. Atunci am găsit şi *Cursul de logică* al lui Petrovici, *Lecţii de logică* de Rădulescu-Motru şi altele. În ultima clasă de liceu am fost dat afară pe motive rasiale şi m-am înscris la un colegiu evreiesc, unde am avut profesor pe Mihail Sebastian.

La începutul anului 1943 am făcut cunoştinţă cu un membru de partid, care a dispărut apoi din viaţa mea, nu ştiu când şi nu ştiu unde, pe vremea aceea dispăreau mulţi, şi am început să lucrez la Ajutorul Roşu, ca simpatizant. Preocupat de probleme filosofice, m-am apropiat de partid ca antifascist. Prea multe despre marxism nu ştiam. Citisem ceva de Karl Kautski, Frantz Mehring, Dobrogeanu-Gherea, dar încă nu aveam „o

concepţie despre lume”, încetul cu încetul, apropiindu-mă de mişcarea comunistă ca antifascist şi având această înclinaţie spre filosofie am început să citesc lucrări marxiste şi să-mi fac o concepţie mai coerentă şi mai autonomă despre *filosofia* marxistă, deşi am început cu probleme sociale.

A.S.: *V-a influenţat cumva şi mişcarea sionistă*?

H.W.: Nu, nu m-a influenţat în niciun fel. Eram total străin de ideea sionismului, nu mă preocupa evreitatea mea, nu mă preocupa Palestina, pentru că mediul în care am trăit, cunoştinţele mele nu m-au influenţat în acest sens. Mă preocupa teza fundamentală a partidului „de tip nou”, care îşi propune să înlocuiască politica cu administraţia, să organizeze societatea în aşa fel încât să dispară, până la urmă, chiar şi el ca partid. Pe mine mă interesa foarte mult acest paradox al unui partid care-şi propune să creeze o societate în care el să dispară. Asta mi se părea o dovadă a luptei pentru o societate calitativ superioară, ceea ce mă influenţat foarte mult să mă apropii de mişcarea comunistă.

A.S.: *Dar ideea partidului unic nu era nouă, şi Carol al II-lea a făcut un partid unic*.

H.W.: Pe mine nu mă interesa totalitarismul, ci, dimpotrivă, noutatea ideii de autodesfiinţare în folosul societăţii. Era vorba nu de un partid unic, ci de *unicul* partid care-şi propune să se autodesfiinţeze. Una este *partid unic* şi alta este *unicitatea* unui partid care se particularizează cu o idee paradoxală, făurirea unei societăţi care-l face inutil. Că acest mijloc s-a transformat în scop, că în general raporturile dintre scop şi mijloc s-au răsturnat, că Partidul Comunist a devenit, din partid unic, *partid singur* şi că idealul lui a devenit o societate totalitară, asta este altceva. Acesta este şi motivul pentru care m-am despărţit de partid, îndepărtându-mă de el, dar nu m-am despărţit de o concepţie despre lume ce vizează o societate de tip nou. Cred şi azi că o societate de tip nou este urgent necesară, pentru că societatea contemporană multă vreme nu o poate duce aşa. Doar dacă ne gândim la

faptul că extinderea şomajului va genera noi şi ample conflicte sociale şi trebuie să acceptăm ideea unei societăţi de tip nou, cu un alt fel de a munci. Roboţii vor înlocui robii nu pentru a-i arunca în şomaj, ci pentru a-i introduce într-o societate care va putea asigura dezvoltarea aptitudinilor fiecăruia.

A.S.: *Privind retrospectiv, se pare că tocmai idealismul dumneavoastră etic, nu politic, a făcut ca, mai înainte de a vă despărţi Dv. de partid, să se despartă el de Dv.*

H.W.: îmi amintesc că la un moment dat, întâlnindu-mă în curtea Bibliotecii Academiei cu vechiul meu profesor de franceză de la Liceul Sfântul Andrei, Şerban Cioculescu, m-a întrebat: „Waldule, mai eşti în partid?”, la care i-am răspuns: „Domnule Profesor, eu mai sunt în partid, dar partidul nu mai e în mine”. Acum când continui să fiu marxist, în sens filosofic şi în felul meu, dar adversar al partidului de tip bolşevic, care mai întâi s-a abătut, pe urmă a deviat şi apoi a renunţat complet la marxism, folosindu-l doar ca un camuflaj, sunt întrebat: „Bine dar nu marxismul e de vină?”. Nu. Aşa cum nici Nietzsche nu e de vină pentru Holocaust, nici marxismul nu e de vină pentru Gulag. În Rusia a apărut o cu totul altă ideologie, naţional-comunistă, o ideologie totalitară care nu are nicio legătură cu o corectă înţelegere politică a societăţii. Consider că dialectica materialistă este metoda care îmi convine *mie* cel mai mult, din punct de vedere al mentalităţii şi al preocupărilor mele. Eu mă refer la dialectica materialistă, în ciuda faptului că a fost folosită până la epuizare această expresie şi a fost compromisă de sofistica de partid, eu continui să vorbesc de dialectica materialistă ca de o metodă de gândire şi de înţelegere.

A.S.: *Şi de ce aţi preferat domeniul logicii*?

H.W.: Pentru că am putut trece de la logica clasică la logica dialectică. Trebuia să văd cum funcţionează, cum poate ea explica realitatea. Apoi, pe la începutul anilor ’50 m-am ocupat de lingvistică, când a apărut lucrarea semnată de Stalin, dar scrisă de Cicobava, despre raportul

dintre marxism şi problemele lingvisticii, care a dat şi la noi un impuls lucrărilor de lingvistică. Cunoscând şi lucrarea lui Ferdinand de Sausiire şi apropiindu-mă şi de lingvistica structurală, mi-am dat seama că sunt acolo, în *Marxismul şi problemele lingvisticii* şi unele lucruri valabile. Deoarece omul este *Homo locvens*, este şi *Homo faber* şi *Zoon politikon*. Vorbirea şi nu munca, în principal, a determinat saltul de la antropoid la *Homo sapiens*. Publicarea acestei lucrări a conceptualizat rolul limbilor naţionale, a relevat continuitatea şi viabilitatea naţiunilor. Din păcate a şi combinat naţionalismul cu comunismul şi a promovat un comunism naţionalist. Stalin a înţeles că dispariţia naţiunilor nu este doar o treabă la ordinea zilei, ci va mai dura multe sute de ani. Aşa am priceput şi eu mai bine cât de viabile sunt naţiunile. Ele nu numai că sunt durabile, dar oamenii nu-şi găsesc identitatea decât în cadrul lor, în cadrul unei limbi care nu poate fi decât naţională. Există o strânsă legătură între limba naţională şi naţiune. Marx şi Engels nu prea şi-au dat seama de acest lucru, fiind obsedaţi de internaţionalism. Dar este elementar faptul că acesta nu poate fi decât o colaborare între naţiuni. Deci, de la logică la teoria cunoaşterii şi de la aceasta la teoria limbajului, aşa am ajuns la concepţiile mele actuale.

A.S.: *Care au evoluat până în domeniul iudaismului în cadrul căruia limbajul are un rol deosebit, Tora vorbită având întâietate faţă de cea scrisă.*

H.W.: Da, întâietatea Torei orale este binecunoscută. Dar aş vrea, mai întâi, să remarc că eu consider că iudaismul are o concepţie despre lume care se apropie de marxism. Concepţia mea despre lume şi despre viitor este o îngemănare, o împletire între valorile iudaismului (eu fiind ateu) şi valorile raţionalismului contemporan. Uneori am încercat să explic că Marx, care era jenat de evreitatea lui şi chiar voia să scape de ea, nu numai că n-a scăpat de iudaism, dar l-a şi laicizat. A luat păcatul originar şi l-a transformat în exploatarea omului de către om; a luat Ţara făgăduinţei şi a transformat-o în societatea socialistă fără

clase; l-a transformat pe Mesia într-un colectiv care se numeşte proletariatul internaţional, cel care ar trebui să ducă lumea la societatea fără clase. Biblia spune: la sfârşitul timpurilor, în timpuri mesianice. Marx spune: la sfârşitul preistoriei omenirii, când începe adevărata istorie a unei societăţi astfel organizate încât fiecare să-şi dezvolte la maximum capacităţile sale. Nu va exista niciodată o societate cu oameni egali ca posibilităţi, ci doar ca şanse. Noi ne naştem inegali, cu o diferenţă care, dacă se dezvoltă, îmbogăţeşte cultura mondială. O societate socialistă ar putea asigura doar egalitatea posibilităţii ca oricine să poată fi deosebit faţă de ceilalţi. Este vorba de capacitatea unei societăţi care să dea, să asigure mijloacele pentru toţi ca să poată fi deosebiţi. Egalitatea nu înseamnă identitate, ci numai aceste posibilităţi social-administrative care să permită tuturor să fie inegali faţă de ceilalţi. Trecerea preocupărilor mele spre iudaism nu a fost o părăsire a concepţiilor mele, ci, dimpotrivă, o întărire a valorilor, a concepţiilor despre lume, dincolo de orice dogmatism.

A.S.: *Deci această viziune a Dv…*

H.W.: Sper că e o clarviziune!

A.S.: *Dar în vremuri atât de tulburi ea poate apărea ca o viziune anacronică*.

H.W.: Aşa şi este. Aşa şi trebuie să fie! Este misiunea intelectualului de a fi anacronic, dar nu în sensul de înapoi, ci în sensul de înainte. Eu cred că sunt un gânditor al veacului XXI şi mă gândesc la ceilalţi, la cei care vin, căci nu ştiu dacă mai apuc al treilea mileniu. Anacronismul meu nu este altceva decât o luare în răspăr a prezentului, a timpului în care trăiesc. Intelectualul este acela care spune

NU naturii şi societăţii, este acela care spunând acest NU rosteşte cel mai omenesc cuvânt al omului. Numai omul poate să întrebe, să se îndoiască, să refuze, celelalte animale *se* adaptează, omul adaptează şi natura şi societatea la nevoile lui. Şi, în consecinţă este un „anacronism” mereu înnoitor.

A.S.: *Acest spirit „intelectualist „l-aţi manifestat încă*

din anii liceului.

H.W.: îmi amintesc de două eliminări din liceu. Aveam un profesor de geografie total lipsit de umor şi, într-o zi, la întrebarea lui „La ce foloseşte papura?”, i-am răspuns: la căutarea nodurilor, D-le profesor! M-a reclamat la director şi am fost eliminat pe o lună de zile. Cu alt prilej, ne-a întrebat unde există o populaţie mai mare de râşi şi eu am răspuns, din fundul sălii: la Gura Humorului. Şi iar am fost eliminat. În general glumele mele erau foarte apreciate, mai întâi cu eliminări şi mai târziu cu sancţiuni de partid sau administrative.

A.S.: *Şi azi părerile Dv. Îi şochează pe mulţi*.

H.W.: Mai ales pe aceia care au suferit foarte mult şi care nu pot să distingă, chiar şi fruntaşi ai intelectualităţii, care nu pot să distingă sau îmi spun că nu e momentul să distingă regimul criminal stalinist de problemele idealului marxist. Cei ce consideră că regimul lui Ceauşescu a fost un regim de stânga, greşesc. A fost un regim de dreapta de tip stalinist. Doar democraţia socială este de stânga, dar la noi ea este o forţă foarte mică. Se duce lupta dintre democraţie şi totalitarism, lupta dintre încredere în viitor şi paseism. Chiar şi în discuţiile mele cu prietenul Noica, care nu s-a putut desprinde de mentalitatea sa legionară niciodată, cel puţin asta este părerea mea, nu puteam să precizăm spiritul democraţiei. Când a venit la o revistă care avea pagina a doua cu titlul „Literă şi spirit”, primul lucru pe care l-a făcut, a schimbat titlul: „Slovă şi Duh”, îmi reproşa mie că vorbesc despre „independenţă” când avem în limba română „neatârnare”. El considera că nu trebuie să folosim cuvântul „devenire” când avem în limba română un cuvânt atât de frumos ca „petrecerea” (deturnat de cheflii). Această întoarcere către limbajul slavon, al Bisericii Bizantine, ortodoxiste, este tipic pentru dreapta. Astăzi nu se mai poate distinge ce e stânga, ce e dreapta, zic unii, dar eu ştiu. Faptul că dreapta s-a pretins de stânga, s-a camuflat sub o pseudoideologie de stânga, asta nu o transformă şi trebuie să vedem că a rămas la dreapta.

A.S.: *îmi amintesc că Dv. aţi stabilit şi un criteriu de distingere a lor, şi anume antropocentrismul*.

H.W.: Fără îndoială. Antropocentrismul şi mai ales o societate care are ca ideal dezvoltarea individualităţii, socotind individul, nu colectivitatea, ca singur izvor al creaţiei continue, este o societate cu un ideal de stânga. Chiar în timpul lui Ceauşescu am scris clar: colectivitatea este mijlocul, scopul e individualitatea.

A. SDeci, Dv. militaţi pentru o evaluare corectă a responsabilităţii individului, împotriva unei supraevaluări demagogice a colectivităţii.

H.W.: Da, aceasta este ideea mea. Heliocentrismul a înlocuit geocentrismul dar nu şi antropocentrismul. Ba chiar n-a înlocuit nici geocentrismul din punct de vedere etic.

Revoluţia coperniceană a înlocuit geocentrismul cu heliocentrismul în astronomie. În etică, în politică, în filosofie nu. De ce? Pentru că omul s-a născut aici, pe Pământ. Din acest punct de vedere antropocentrismul meu converge cu geocentrismul meu. Pământul este în centrul lumii pentru că noi aici am apărut, pentru că aici a apărut unica fiinţă conştientă de sine şi capabilă de a se perfecţiona pe sine. Şi tocmai asta trebuie să asigure democraţia, tocmai asta împiedică orice autoritarism, fie că se prezintă de stânga sau de dreapta. Depinde de om şi de omenire.

În legătură cu antropocentrismul. Norbert Wiener a fost invitat la Moscova, cam acum 20 de ani sau mai mult, şi cu prilejul vizitei la redacţia revistei *va prosă Filosofii*, Acad. Mitin l-a întrebat dacă calculatorul va ajunge să gândească mai bine decât omul. Wiener i-a răspuns cu o glumă care ar merita o carte: „Niciodată gândirea umană, din principiu nu va putea fi întrecută de nicio invenţie omenească. Pentru un motiv foarte simplu: maşina nu poate să funcţioneze cu idei confuze, numai omul. Şi tocmai în asta constă definitiva lui superioritate. Ce înseamnă actul de creaţie dacă nu trecerea de la confuzie la claritate, dacă nu trecerea de la o stare sufletească încă

neclarificată la o idee? Acest salt este profund uman şi nicio maşină nu va putea să treacă de la confuzia căutătoare la o nouă idee. Mai degrabă omul va gândi mai prost ca o maşină”.

A.S.: *Domnule Profesor, în 1952, când am venit la Facultatea de filosofie nu ştiam cu ce vă ocupaţi şi, trebuie să recunosc, eram atras spre cursurile marilor personalităţi ce mai frecventau, încă, Universitatea*: *Moisil, Fianu, Ralea, dar urmam disciplinat programul obligatoriu, în care Dv nu figuraţi. Cursul de logică l-am făcut cu Profesorul Athanase Joja şi seminar îile cu Dl. Mir. cea Constantinescu, dar curând aveam să-l cunosc pe mult prea modestul Florea Ţuţugan şi pe amabilul Radu Stoichiţă cu care v-am văzut discutând. Se spunea că aţi fi în conflict cu Joja pe probleme de logică dialectică.*

H.W.: Predând logica clasică, aristotelică, m-am gândit că s-ar putea face o logică după principiile lui Hegel. În fond el este cel care a iniţiat logica dialectică, însă eu m-am gândit la modul cum s-ar putea formula, plecând de la Hegel, nişte legi asemănătoare cu cele elaborate de Aristotel referitor la gândirea noastră elementară, în sens de fundamentală. Legilor identităţii, non-contradicţiei şi terţiului exclus încercam să le opun legi ale unităţii contradictorii, o logică care să explice nu stabilitatea, ci mişcarea. Căutam o logică care să-mi explice că în mişcare eşti şi nu eşti în acelaşi loc şi în acelaşi timp. Ceea ce numeam logica predicaţiei contradictorii era privită de unii ca o sofistică, ca un nonsens. Unii îmi spuneau că nu se poate gândi fără logica aristotelică. Evident – le-am răspuns –, numai că logica dialectică o depăşeşte, o dezvoltă, nu o anulează. Se poate spune că S este P, nu se poate accepta, în acelaşi timp, că S *nu* este P, pentru că două judecăţi dintre care, una afirmă ceea ce alta neagă, nu pot fi în acelaşi timp şi sub acelaşi raport, ambele adevărate, dar logica dialectică nu spune asta. Logica dialectică spune că S este P şi non-ţi. Contradicţia este între predicate şi nu în copulă. Nu se spune că subiectul *este* şi *nu este* predicat, ci că subiectul

este predicat şi non-predicat, că subiectul poate avea două atribute contradictorii, aşa cum particula poate fi şi undă şi corpuscul. atributele contradictorii sunt afirmate despre subiect, respectând logica elementară, dar adâncind-o. Este vorba de un „Tertium Organum”, după cel creat de Aristotel şi cel elaborat de Bacon. Spinoza spunea că nu putem să ne apropiem de Dumnezeu decât adâncind atributele contradictorii care se află în Dumnezeu. Era influenţat de Nicolaus Cusanus (coincidenţa oppositorum) şi de Descartes (întindere şi gândire). În *Natura naturans* (Dumnezeu) atributele opuse coincid. În *Natura naturata*, în lumea creată, care este supusă logicii elementare, atributele sunt contradictorii, nu pot fi afirmate deopotrivă, în acelaşi timp şi sub acelaşi raport, fără a trece în absurd. Aşa m-am gândit să formulez legea predicaţiei contradictorii. Desigur, logica dialectică trebuie să fie elaborată în continuare, ceea ce a făcut Hegel este principalul, este începutul. Ce a făcut Henri Lefèvre în *Logique dialectique et logique formelle* este ceva ce ţine de materialismul dialectic mai mult ca ontologie, decât ca logică şi eu am încercat să merg ceva mai departe, în ceea ce, la un moment dat, spunea Joja, un fel de introducere în Novum Organum Dialecticum. Dacă nu îndrăzneşti să încerci nu este deloc lăudabil, aşa cum dacă încerci nu înseamnă neapărat că te pui pe acelaşi plan cu înaintaşii. Aşa am ajuns, de la logică şi teoria cunoaşterii, să mă îndrept spre lingvistică, mai precis, spre teoria limbajului. Cu ajutorul dialecticii ca logică, ca metodologie, ca metodă de gândire am înţeles mai bine unitatea contradictorie, coincidenţa contradictorie a atributelor opuse ale vorbirii. E şi materie, e şi spirit deopotrivă.

A.S.: *De ce Aristotel nu a ţinut seamă de viziunea lui Heraclit*?

H.W.: Pentru că mentalitatea greacă nu era prea atrasă de mişcare. De aceea nici nu a reuşit să dea istorici, ci cronologi. Mentalitatea grecească era o mentalitate a stabilităţii şi în acest domeniu nu există decât o singură logică, cea aristotelică. Heraclit a fost de neînţeles, pentru

că în genere aceşti presocratici aveau un geniu aparte, care ieşea din contururile precise şi stabile ale mentalităţii greceşti; abia azi ştim şi ne-am obişnuit să acceptăm că stabilitatea este un caz particular al mişcării, aşa cum în concepţia iudaică odihna lui Dumnezeu este un caz particular al creaţiei. Adesea se confundă odihna lui Dumnezeu cu retragerea lui din lume.

A. SDar şi creaţia implică opoziţiile ei. Dv. mi-aţi mai vorbit de aşa-zisa evoluţie hăis-cea, adică modul în care exacerbarea unor idei sau concepţii duce până la urmă la opusul lor.

H.W.: Am impresia că istoria ideilor nu poate să meargă în echilibru, ci numai într-un permanent dezechilibru, echilibru şi dezechilibrare cu ajutorul misiunii fundamentale a intelectualilor de a spune *Nu* atunci când devine inutil şi dăunător să se tot repete *Da*. Poate că mersul ideilor seamănă şi cu mersul nostru, stângul-dreptul, dreptulstângul. De aceea spune amicul nostru Silviu Brucan: „Eu sunt un om de stânga, dar ca să-mi realizez idealul meu de stânga, votez acum cu dreapta, pentru că numai dreapta poate în acest moment să mişte societatea spre o stare economică dorită de stânga". Stânga nu se potriveşte decât ţărilor dezvoltate.

A.S.: *Nu vi se pare interesant faptul că existenţialismul şi structuralismul au apărut în Franţa, pe când dialectica s-a dezvoltat în Germania*?

H.W.: De fapt lucrurile stau altfel. Rădăcinile existenţialismului şi ale iraţionalismului existenţialist au apărut în Germania, începând cu Husserl. Tradiţionalismul se potriveşte mai bine spiritului german, decât celui cartezian, dar a fost influenţat şi de gândirea franceză. Existenţialismul lui Sartre nu ignora rolul raţiunii şi al dialecticii tocmai pentru raţiune. Tocmai pentru că sunt mai aproape de iluminism, eu am impresia că în Germania s-a manifestat, într-un fel, o gândire mai obscură. Apropo de polemica care s-a desfăşurat cu privire la Martin Heidegger, mie mi se pare că apropierea lui de nazism nu era formală, politică, ci filosofică. Când îl citeşti pe

Heidegger ţi-aminteşti de vorbele lui Nae Ionescu, că nu poţi gândi autentic decât cu picioarele înfipte adânc în glia străbună, în ceea ce-l priveşte pe Heidegger – în Pădurea Neagră. Da, e bine să gândeşti temeinic înfipt în glia străbună, dar să nu fie înfipt şi capul. Capul trebuie să rămână afară şi să vadă lumea, mişcarea ei, viitorul. Să vadă, mai ales, perfectibilitatea morală a omului. În acest sens, cred că nu am fost niciodată foarte aproape de existenţialism, n-am fost aproape nici de replica lui violentă, cea a structuralismului, pentru că rămân dialectician, urmărind cum se întrepătrund atributele opuse ale existenţei omeneşti şi ale cunoaşterii omeneşti a existenţei.

A.S.: *Recent, presa franceză a pus în discuţie modul de gândire al lui Mircea Eliade. Dumneavoastră cum îl apreciaţi*?

H.W.: După părerea mea Eliade nu are o concepţie filosofică. Aşa cum l-am perceput şi l-am priceput eu, Eliade este un erudit cu o mare capacitate de popularizator, cu un remarcabil talent literar. El ştie să scrie inimos şi limpede despre lucrurile cele mai complicate. El nu poate fi apropiat nici de Heidegger, nici de Sartre sau de alţii. Până la urmă el nu este un credincios. Este un om care a căutat mai mult ideile despre Dumnezeu, decât pe Dumnezeu însuşi, un om care a înţeles, făcând istoria ideilor omeneşti despre Dumnezeu, că este interesant de elucidat cum oamenii din diferite locuri încearcă să se apropie de Dumnezeu, dar, până la urmă, el nu a izbutit să fie un adevărat credincios; a fost marcat de ortodoxism, de mişcarea legionară, care exacerbează iraţionalul, trăirea în dauna logicii, însă nu a ajuns niciodată la o fermă convingere religioasă. S-a ocupat mai mult de om, de omul care crede, dar a ajuns la convingerea că de Dumnezeu nu te poţi apropia decât pe căi foarte diverse, care variază de la un loc la altul, de la o epocă la alta. Tot aşa nu cred că Noica a avut o filosofie personală foarte limpede, pentru că a fost mereu sfâşiat de un trăirism exacerbat, dar şi de un logicism savant. S-a

zbătut între logică şi trăire, între participare afectivă şi rigoarea demonstraţiei logice.

Am citit în mod deosebit capitolul despre iudaism din *Istoria religiilor* a lui Mircea Eliade şi trebuie să spun că este făcut foarte corect. M-a amuzat şi faptul că bibliografia lui e aceeaşi cu a mea şi că el a fost foarte atent ca nu cumva să apară vreo ostilitate, vreo rezervă. El a explicat cu o supremă obiectivitate, o obiectivitate pe care nu poate să o aibă decât un om care nu are o concepţie foarte personală despre lume, fiecare religie cunoscută. Noica chiar îl critica că şi-a încheiat cariera cu o naraţie mai mult decât cu o încercare de a-şi construi un sistem filosofic.

A.S.: *Noica avea o preocupare de a se distinge şi de Eliade şi de Cioran, pe care-l considera un prieten de suflet, extrem de apropiat şi totuşi foarte diferit în unele privinţe, mai ales în ce priveşte desprinderea de ţară. Ţin minte, din convorbirile cu Dl. Noica la Câmpulung, că-mi vorbea despre Cioran foarte des ca despre un frate, ca despre o legătură permanentă de dialog imaginar, dar* nu-i *împărtăşea preocuparea anxioasă de a marca detaşarea lui faţă de ţară.*

H.W.: Mai mult decât atâta, nu-i putea ierta un ateism violent, aproape sălbatic al lui Cioran. Un fel de ateism cu participare religioasă. Pamfletul lui Cioran împotriva Sfântului Pavel, ca şi când Pavel ar trăi la Paris şi se ceartă cu Cioran, acest pamflet este dătător de seamă pentru violenţa, şi deci lipsa de calm ştiinţific, chiar filosofic, cu care îl atacă. De altminteri, trebuie să-ţi spun că Cioran şi cu Eliade, în perioada începuturilor lor nu-l apreciau cine ştie ce pe Noica, iar Nae Ionescu nu-l considera deloc interesant. Cioran este mare prin sublima incomoditate intelectuală pe care a trăit-o. Nici cu Eugen Ionescu nu era apropiat. Abia la bătrâneţe au început să se apropie şi să fie mai prieteni. La începuturile lor, în lupta contra capitalismului, Cioran a devenit legionar, iar Ionescu, de stânga, sub diverse influenţe temporare. Erau profund ostili vechii societăţi, şi prin asta erau un grup, dar

individualităţile lor au evoluat diferit. Doar în aprecieri superficiale Cioran ar putea fi considerat un anti-român. El iubeşte atât de mult poporul român, din care provine, încât nu poate suporta micimile lui, greşelile lui, incapacitatea lui constructivă, lipsa lui de îndrăzneală afirmativă, că nu are gânditori care să provoace un curent mondial. El e supărat pe poporul român nu pentru că-l dispreţuieşte, ci, pentru că, iubindu-l, constată că îi este contrazisă această iubire. Nu-i iartă împăcarea cu situaţia sa mizeră. Eu cred că şi anti-evreismul lui Cioran este legat de această supărare din dragoste pentru poporul român: „De ce nu sunteţi ca ei? De ce trebuie să-i distrugem pe ei în loc să fiţi competitivi faţă de ei?”. Era furios indirect pe evrei, pentru că românii nu sunt la înălţimea îndrăznelii creative a evreilor, a iniţiativei lor istorice.

A.S.: *Noica respingea relaţia filosofiei cu politicul, cu contingentul, cu cotidianul, cu tot ceea ce caracteriza drept „fenomen”, spre deosebire de „numen”, de esenţă. Considera că apropiereafilozofiei de politic abate efortul de gândire de la substanţialitatea sa, de la profunzimile înnoirii, nu doar conceptuale, dar chiar şi practice. Aş vrea să vă întreb de ce acum filosofia s-a dezvoltat mai curând în raport cu lingvistica decât cu sociologia, care a făcut şi ea mari eforturi de descifrare a evoluţiei sociale, iar împreună cu antropologia modernă şi psihologia socială au prilejuit noi înţelegeri şi în filosofie şi în politică. Şi Dv. aţi trecut de la filosofie la lingvistică, nu la sociologie, care e mai aproape de dialectica realului.*

H.W.: Filosofia veacului nostru, curentele filosofice au pornit de la obiect, au pornit de la fizică în primul rând. A apărut teoria cunoaşterii ştiinţifice, a apărut teoria deosebit de influentă, aşa numita filosofie analitică anglo-saxonă. Deci filosofia modernă a pornit de la fizică. Există şi o filosofie socială, dar societatea e mai complicată şi teoriile sociale sunt mai puţin elaborate pentru că fenomenul e mult mai dificil. Trebuie să spun aici că adesea se confundă exactitatea cu precizia. Dacă spun acum că în această cameră sunt mai puţin de trei oameni

spun un lucru exact; dar dacă spun că în această cameră sunt doi oameni, atunci spun un lucru precis. Termenul de ştiinţe exacte e ambiguu. Toate ştiinţele sunt exacte, dar nu sunt toate la fel de precise. Ei bine filosofia socială şi filosofia istoriei sunt ştiinţe. Lingvistica are o rigoare care a permis descoperirea unor legi. Fonologia, care a pornit de la sunete, a ajuns la descoperirea fonemului şi la faptul că se poate, cu un număr mic de foneme, să formulăm o infinitate de sintagme. În societatea umană intervine mai mult ca oriunde libertatea individualităţilor de a interveni în mersul lucrurilor, de a schimba mersul lucrurilor. Pe mine atmosfera totalitară m-a împins spre lingvistică nu spre materialism istoric. Cunosc cazul lui Tudor Bugnariu, care nu a izbutit să se retragă într-un domeniu care să se afle mai departe de atenţia PCR; deşi era o figură luminoasă a Facultăţii de Filosofie nu a mai putut face nimic, tocmai pentru că nu accepta dominaţia sferto-docţilor de la Secţia de propagandă. A stimulat gândirea ştiinţifică serioasă, autonomă, a doctoranzilor săi (printre care te-ai numărat), dar nu a lăsat nimic ca operă proprie. Ar fi putut să fie un creator, dar nu a fost lăsat şi s-a retras în meditaţiile sale nedeclarate.

A.S.: *Dar pe Dv. v-au lăsat să publicaţi.*

H.W.: La fiecare carte am avut mari dificultăţi. Mereu trebuia să cer audienţe la Ministerul Culturii şi la Comitetul Central. E adevărat că nu am făcut orice concesii, doar de un anumit tip: am şters o propoziţie sau alta, dar nu am adăugat propoziţiile care mi se recomandau. De pildă cartea *Expresivitatea ideilor* a fost oprită de Comitetul Central şi a trebuit să mă duc la faimosul Dulea, căruia a trebuit să-i explic că nu e vorba de nimic neortodox, nimic care ar putea să supere. La care el mi-a răspuns cinstit: „Am vrea să avem mai multe cărţi cu adevărat ortodoxe, dar o să dăm totuşi drumul cărţii Dv”. Mi-am dat seama că nu era vorba de un curaj politic, ci de o indicaţie de mai sus ca din când în când să se mai lase şi ceva nu neapărat ortodox, dar nu prea deranjant. Azi, unii dintre cititorii mei mă întreabă cum a putut să

apară una sau alta dintre cărţile mele care, fără să fie oponente, erau în fond disidente. Chiar dacă s-ar reţine numai permanentul elogiu al individualităţii şi spusele mele privitor la incapacitatea colectivităţii de a fi creatoare, ca să nu mai vorbim de aluziile pe care mulţi au ştiut să le înţeleagă, ba chiar şi unii sus-puşi le-au comentat copios, şi tot ar fi suficient. E adevărat că *Tensiunea gândirii* a apărut după 1989, dar a fost scrisă înainte şi a zăcut la Ed. Cartea Românească. N-ar trebui să uităm că uneori s-a mai dat drumul la câte o carte neagreată (G. Liiceanu, A. Pleşu, I. Mălăncioiu ş.a.).

A.S.: *îmi amintesc şi faptul că, deşi eraţi îndepărtat de la Universitate, s-a aprobat să ţineţi un curs de Teoria limbajului la „Ştefan Gheorghiu*

H.W.: Mai mult decât atâta: mi-au editat cursul! dar cu o prefaţă dictată lui Nestor Ignat de Leonte Răutu, în care se preciza că e un curs de autor, căruia îi revine întreaga responsabilitate.

A.S.: *Sper să nu fie tendenţios interpretată următoarea mea întrebare. Cum se face că într-o vreme de închideri conceptuale tot mai rigide, oameni cu nume ca Solomon Marcus, Henri Waldşi alţii au reuşit să impună deschideri de orizonturi ideatice remarcate şi atât de amplificate în lumea largă, încât chiar regimul odioasei ideologii absolutiste căuta să se fălească cu ele.*

H.W.: întrebarea aceasta poate fi extinsă şi adâncită. Mi-a mai fost pusă în felul următor: De ce evreii au fost în număr atât de mare la stânga şi nu la dreapta? Evrei de dreapta au fost, dar erau bogătaşi, nu gânditori. De ce gânditorii, scriitorii au fost de stânga sau apropiaţi de ea? Răspunsul nu e uşor, dar un început de răspuns ar putea fi faptul că evreii au fost totdeauna preocupaţi de viitor. Mentalitatea evreului era totdeauna fandată spre viitor pentru că prezentul îl nemulţumea, dacă nu cumva îl amenința. Viitor înseamnă deschidere, înseamnă depăşirea prezentului, ceva nou şi evreii au fost mereu preocupaţi de inedit. Au fost pentru internaţionalism (în sens de colaborare între naţiuni), nu de naţionalism. Din această

pricină n-au avut prea mare succes în ţările unde se exacerba glia strămoşească. Viitorul a fost cel mai evreiesc moment al timpului de aproape 4.000 de ani încoace. De asta am fost mereu pentru deschidere. Totuşi noi nu am avut, în anii ’30 nişte gânditori de valoarea celor ce susţineau în România extrema dreaptă.

A.S.: *Nu mi-aţi vorbit despre activitatea Dv. la Institutul de filosofie*.

H.W.: Cred că activitatea mea acolo a început prin 1954 şi nu a fost calmă. Am avut relaţii destul de tensionate, pentru că Institutul de filosofie nu era un institut de filosofie, ci un centru de îndoctrinare al Secţiei de agitaţie şi propagandă a CC al PCR, condus de oamenii de acolo, care din punct de vedere filosofic erau semianalfabeţi şi ei alcătuiau planuri ca la o întreprindere: teme de propagandă leninist-stalinistă (nici măcar marxistă), număr de pagini, termene. Însăşi ideea de plan în filosofie era pentru mine destul de ciudată şi fireşte nu eram agreabil. Spuneam mereu că inspiraţia nu este planificabilă, că filosofia presupune un tip special de creativitate, nu poate fi planificată ca producţia materială, ea este o izbucnire în care procesul informării şi al experienţei de viaţă se transformă în expresie filosofică. Ei voiau să tratăm teme ca „Transformarea socialistă a agriculturii pe baza documentelor de partid” etc. Eram mereu în conflict cu modul în care directorul, Constantin Ionescu Gulian, dirija Institutul. Era un om de maximă obedienţă, ştiind carte, având o capacitate, e drept mediocră, de filosofare, dar care era extrem de fricos. Într-o şedinţă de partid, când se discuta despre eficienţa muncii noastre, referindu-mă la criteriile propuse, m-am apucat să spun că un bun criteriu ar fi frecvenţa cu care suntem citaţi, frecvenţa citării lucrărilor noastre, măsura în care acestea au contribuit la dezbateri creatoare în diverse domenii.

A.S.: *Asta vă convenea Dv., dar nu era de bun augur*

pentru alţii.

H.W.: Tocmai, şi o persoană însemnată pe atunci a spus că acesta nu este un criteriu, că nu numărul cărţilor noastre contează, ci eficienţa propagandei de partid pe care o facem noi. I-am răspuns că deoarece sunt convins că *o carte* proastă se scrie mult mai greu decât *nicio carte*, nu pot fi de acord cu el, un institut de filosofie trebuie să scoată cărţi, cărţi cât mai originale, care să contribuie la dezvoltarea gândirii marxiste, la dezvoltarea ştiinţei şi a practicii. Aveam des astfel de confruntări, dar înainte cu două, trei săptămâni de datele planificate eu eram cu lucrarea predată. E drept, la nivelul cerinţelor lor, nu pentru publicare. E drept că am avut şi colegi valoroşi, dar unii erau submediocri, aduşi să îmbunătăţească originea socială a celor de la filosofie. Răutu, Roller şi Gulian erau obsedaţi să nu cumva să se mai angajeze evrei şi chiar românii trebuiau să fie de origine muncitorească, cel puţin ţărănească. De-a lungul anilor am avut şi colegi deosebiţi, ca Mihail Cernea, o minte teoretică şi un bun cercetător în domeniul sociologiei. Era destoinic şi talentat. La un moment dat au venit Sorin Vieru, Gabriel Liiceanu, Petru Creţia – unul dintre cei mai buni elenişti pe care i-a avut Universitatea. Dintre cei tineri îl amintesc pe Alexandru Surdu, care, împreună cu Noica şi Offenberger, au fost luaţi de Joja la noul Centru de logică. În general relaţiile mele cu cei din Institut şi cu Joja nu au fost dintre cele mai bune pentru că îmi reproşau în permanenţă independenţa mea de gândire pe care ei o considerau „neseriozitate”, adică ieşită din serie. Am fost destul de supravegheat şi când a fost cazul sancţionat pretextându-se diverse lucruri şi nu atitudinea mea critică.

A.S.: *Sunt multe lucruri triste care marchează amintirile Dv. din această perioadă, dar au fost şi întâmplări plăcute*.

H.W.: Da, dar ele sunt legate de unele activităţi din Institut legate de tineri. L-am sprijinit cât am putut pe Liiceanu, ceea ce mărturiseşte şi el foarte clar în celebrul lui *Epistolar*, dar nu din cumsecădenie, ci pentru că îl

consideram un viitor filosof de o deosebită valoare. Continui şi azi să mai sper că va da lucrări memorabile filosofiei româneşti. Fără îndoială că am fost tot timpul alături de el, l-am apărat de jignirile şi calomniile ce i le adresau unii. Unul dintre ei, nu merită să-i pomenim numele, îl considera şi evreu. I s-a atras atenţia că Liiceanu e român, chiar macedo-român şi a spus: „Păi nu vedeţi cum îl apără Wald?”, ca şi când eu i-aş fi apărat doar pe evrei şi ca evrei, ori eu îl apăram ca filosof şi nu ca evreu, pe Sorel Vieru ca şi pe Gabriel Liiceanu. M-am înţeles destul de bine cu profesorul Mircea Florian, care a devenit la un moment dat colegul nostru, unul dintre marii filosofi din filosofia românească, care mi-a fost şi profesor. Cu Dan Bădărău am fost în cele mai bune relaţii, ne vizitam şi discutam probleme de logică şi de teorie a limbajului. Am avut relaţii civilizate cu toată lumea din Institut, chiar şi cu cei care erau nechemaţi, ci doar angajaţi acolo.

A.S.: *Mi-aţi vorbit adesea de rolul întâmplării şi cu umorul ce vă caracterizează mi-aţi spus că pe piatra Dv. tombală aţi fi vrut să se scrie, dacă nu v-ar fi luat-o altcineva înainte, „Aşa ceva nu mi s-a mai întâmplat!”. Poate că fac o punte spre iad, dar mă întreb şi vă întreb de ce unora, în viaţă, nu li se întâmplă ceea ce ar fi logic, iar alţii produc mari surprize. Concret, mă refer la unul dintre tinerii Dv. colegi de la Institut, care nu s-a remarcat deosebit pe atunci, dar după ’89 a devenit academician, în timp ce o valoare indiscutabilă ca Sorin Vieru, nu a ajuns nici măcar profesor universitar.*

H.W.: Nu ştiu ce te şochează în problema aceasta, dar pot să-ţi spun că atât ca student, cât şi în calitate de colaborator, puţini ani, Alexandru Surdu a fost extrem de cuminte, extrem de atent, extrem de şters, parcă nu voia să ridice capul ca să nu stârnească cumva, gândeam eu, atitudini ostile faţă de el. A început să se manifeste abia după 1989. Până atunci, din motive pe care nu le ştiu, era extrem de prudent şi nu ieşea în evidenţă, făcându-şi treaba cu rigoare, cu modestie. Dacă aceasta înseamnă că

a avut un caracter ascuns, asta nu ştiu, nu-i cunosc trecutul. Sorel este profesor, de curând, pentru că a câştigat concursul şi este profesor titular de logică la Facultatea de filosofie. Sorel Vieru este un om de excepţie şi din punct de vedere intelectual şi din punct de vedere moral, dar are un defect: nu se bagă, n-are tupeu. Pe de altă parte, cred că, cu rare excepţii, evreii n-au fost agreaţi nici după 1989, în ce priveşte Academia română. În consecinţă, afară de câţiva care nu puteau nicicum să fie ignoraţi, ca Solomon Marcus, doar prin excepţie şi unii foarte cuminţi din punct de vedere politic au putut intra în Academie. Sorel e cuminte, dar profund sincer, el nu scrie ce vor alţii, ci ceea ce crede el că trebuie să scrie. Dacă a ajuns profesor universitar şi o personalitate în filosofia românească, asta nu se datorează decât calităţilor lui intelectuale, recunoscute şi promovate de ceilalţi, din jurul său, nu de el. El este mai degrabă retras, un om, care trebuie să recunosc, mi-e deosebit de drag.

A.S.: *Cum îmi este şi mie. Eu i-am reproşat totdeauna timiditatea, modestia excesivă, pentru că îi cunosc capacităţile intelectuale de acum 45 de ani, i-am urmărit cu bucurie evoluţia ştiinţifică şi m-a indignat mereu relativa lui marginalizare, păgubitoare pentru filosofie, nu pentru el. Această idee mi-a fost comunicată de Noica şi nu doar o dată, iar Dv.* O *ştiţi prea bine. Eu îl consider pe Sorel cel mai bun şi cel mai consecvent urmaş al lui Noica.*

H.W.: Mai întâi vreau să-ţi spun că el este un om mai retras şi nu foarte conştient de meritele lui. Pe de altă parte, nu sunt de acord cu Dumneata, el s-ar putea spune că este continuatorul lui Noica numai pe o anumită linie şi anume pe linia logicismului, în vreme ce Gabi Liiceanu e, dimpotrivă, pe linia trăirismului, pentru că acea ambiguitate a personalităţii lui Noica, despre care am mai vorbit, a făcut ca unii să trăiască filosofia ca un act pasional, să pornească de la sensibilitate, de la ceea ce în fond este neraţional, iar alţii dimpotrivă, un raţionalist şi logician ca Sorel să pornească de la cealaltă dimensiune, cealaltă vocaţie a lui Noica şi anume matematica, logica,

rigoarea. El continuă această linie, care nu este populară. Este mult mai accesibilă, mult mai receptabilă cealaltă parte, trăirismul…

A.S.: *Sau culturalismul lui Pleşu*.

H.W.: Da, mai curând decât problemele acestea de rigoare logică. În acest sens amendez punctul dumitale de vedere.

A.S.: *Este o distincţie necesară şi dătătoare de seamă, încât nu regret că v-am stârnit*.

A.S.: *D-le Profesor, periplul Dv. prin diverse domenii ale filosofiei, de la materialism dialectic la logică, la teoria cunoaşterii şi apoi la lingvistică nu v-a făcut să pierdeţi niciodată orizontul filosofic general, oricât aţi intrat în detaliile analizei lingvistice şi acum în cele ale iudaismului*.

H.W.: Am început apropiindu-mă de materialismul dialectic, ca ontologie, apoi de teoria cunoaşterii şi în mod firesc am ajuns la logică, care m-a preocupat ani de zile. Am scris o *Introducere în logica dialectică* şi apoi o carte despre *Structura logică a gândirii*. M-a preocupat foarte mult raportul dintre logica elementară (o numesc elementară în sensul de fundamentală), adică logica lui Aristotel, şi logica dialectică. Trebuie să repet că logica dialectică depăşeşte logica elementară, dar nu o anulează, cum din nefericire mai înţeleg unii. Logica dialectică se sprijină pe logica elementară, pentru că ea nu e bazată pe o contradicţie a copulei, ci pe contradicţia predicatelor. Legea fundamentală a logicii dialectice este legea predicaţiei contradictorii. Se spune: Microparticula este undă *şi* corpuscul; nu: Microparticula *este* undă, microparticula *nu este* undă. Încetul cu încetul, preocupat de logica dialectică, mi-am dat seama că mi-am format concepţia *mea* despre lume, metoda *mea* de gândire. Eu consider că materialismul dialectic este neînţeles de unii şi de aceea dispreţuit. Eu o consider concepţia cea mai înaintată a veacului XXI. în fond, materialismul dialectic, nevulgarizat, nu spune altceva decât că materia este

primordială, că spiritul este secund (nu secundar) şi că atât materia, cât şi spiritul, care reflectă materia, sunt dialectice. Aceste explicaţii logice le-a analizat înaintea mea Henri Lefèvre, într-o carte intitulată *Logique formei et logique dialeclique*. Titlul nu era, după părerea mea foarte potrivit, pentru că logica este totdeauna formală (nu formalistă), în sensul că studiază formele gândirii, iar logica dialectică studiază formele dialectice ale gândirii şi dialectica formelor gândirii. Deci, logica formală este, până la urmă un pleonasm. Preocupându-mă de logica dialectică, m-am gândit la un moment dat că în fond şi Biblia este materialist dialectică, pentru că Dumnezeu l-a făcut pe om adunând humă, apoi i-a suflat în nări şi huma a devenit Adam. Spiritul este secund. Spuneam secund şi nu secundar. De ce? Pentru că secunditatea spiritului respinge secundantatea, pentru că spiritul derivă din materie, printr-o continuă organizare, dar o dată ce a apărut e superior. materiei. Mai ales în iudaism spiritul este acela care struneşte materia, care civilizează materia, care dă rosturi omeneşti materiei, chiar şi rabinii sunt materialişti dialecticieni, dar nu-şi dau seama. La un moment dat, regretatul Rabin-şefMozes Rosen mi-a spus: „D-le Wald, Dv. vă prezentaţi ca un ateu şi eu vă fac următoarea propunere: rămâneţi aşa cum doriţi să fiţi, dar timp de un an, doi, respectaţi cu stricteţe ritualurile evreieşti şi veţi vedea că vine şi credinţa”. Deci, pentru el, practica era primordială şi teoria secundă. Iată că nimeni nu scapă de materialismul dialectic, dar îl acoperă cu tot felul de artificii verbale care îl exagerează, cum a fost cazul existenţialismului, începând cu Kierkegaard. Fără îndoială că primordială este societatea, individualitatea fiind secundă, dar individualitatea este superioară, tot aşa cum superior este spiritul faţă de materia care l-a generat. Aşa mi-am făcut din dialectica materialistă o metodă de gândire.

A.S.: *Oare ceea ce ni se prezenta în trecut drept luptei ireconciliabilă dintre materialism şi idealism nu era de fapt o divergenţă dintre înţelesuri filosofice incomplete*

şi în fond convergente?

H.W.: în orice caz ele sunt complementare şi aici apare dialectica istoriei filosofiei, căci materialismul şi idealismul sunt în fond cele două excrescenţe ale materialităţii şi idealităţii, cei doi paşi în care înaintează istoria filosofiei. Cum nu putem circula, cum nu putem mânui lucrurile decât cu stânga şi dreapta, ele fiind de nedespărţit, tot aşa apare în dialectica istoriei filosofiei, uneori sub influenţa religiei, alteori din incapacitatea unor filosofi, sau din limite ale timpului, înţelegerea eronată că superiorul nu se poate naşte din inferior, că ideea şi idealul nu se pot naşte din materie şi material. Greu s-a acceptat că una este efectul unei cauze şi alta este valoarea efectului faţă de cauză, aşa cum spiritul este superior materiei din care derivă, tot aşa idealitatea este superioară materialităţii, pentru că oamenii transformă mediul lor înconjurător prin idealitate. Din acest punct de vedere, mie mi se pare că este o exacerbare, când a materialismului, când a idealismului, poate din pricină că în istoria ideilor, ideea vitregită se răzbună exagerându-se. În acest sens, mi se pare că faimoasa problemă fundamentală a filosofiei, dogmatizată de cei ce erau mai mult sau mai puţin materialişti, mai mult sau mai puţin dialecticieni, pentru că puţini au înţeles că în materialismul dialectic materialismul *este* dialectic şi dialectica este materialistă, nu este materialism *şi* dialectică, este o întrepătrundere de adâncime.

A.S.: *Unii îşi aminteau prea rar cuvintele lui Lenin că este de preferat un idealism inteligent, unui materialism prost*.

H.W.: Aşa este. Eu am preferat materialismul dialectic, dacă se poate spune şi inteligent, atât faţă de un materialism prost, cât şi faţă de idealismul prost, aşa am ajuns, pe la începutul deceniului al cincilea la filosofia limbajului. Cam atunci apăruse faimoasa broşură *Marxismul şi problemele lingvisticii* şi am găsit atunci un teren propice pentru a mă apropia mai atent de analiza materialist dialectică a cuvântului, a vorbirii. Am avut

impresia că am înţeles nişte lucruri pe care alţii, realmente superiori mie, nu le priviseră în lumina materialismului dialectic (aşa cum îl concep eu). Am înţeles că semnificantul este materialul, că semnificaţia este idealul, că o judecată cu predicate contradictorii se potriveşte cuvântului, care este materie şi spirit, care este sonoritate şi înţeles, că semnificaţia se dezvoltă şi schimbă însăşi materia care i-a dat naştere. În iudaism, de pildă, ceea ce face omul este în tensiunea unităţii dialectice dintre materie şi spirit.

A.S.: *Deci preocupările lingvistice v-au apropiat de iudaism*.

H.W.: M-a apropiat, dar eu încă nu ştiam atunci cât m-a apropiat de iudaism. Nu este just ce spun unii acum că eu m-am întors la iudaism. Nu. M-am întors *asupra* iudaismului ca materialist dialectician. Şi tocmai datorită acestei metode, cred eu, l-am abordat mai bine decât alţii.

A.S.: *Am putea spune că analitica corectă a lingvisticii, ca şi a iudaismului implică inerent materialismul dialectic*?

H.W.: în cea mai mare parte. Cei ce nu sunt conştienţi de acest lucru nu sunt nici consecvenţi. Nu e vorba doar de înţelegerea unităţii contradictorii a cuvântului, căci cuvântul nu e numai sonoritate şi înţeles. Nu numai că înţelesul se dezvoltă pe baza aceleiaşi materii, dar în acelaşi cuvânt apar semnificaţii noi şi la un moment dat semnificaţiile devin atât de noi încât se întorc asupra cuvântului şi îl schimbă. Iată un exemplu pe care-l ştiu de la un laureat al Premiului Nobel, François Iacob, care spune în cartea lui la *logique du vivant* că a înţeles că există în natură o tendinţă către ceva. Nu e un scop. Nu e vorba doar de o cauzalitate, ci de o anumită direcţie. Şi această idee a lui s-a format tocmai pe baza cuvântului „teleologic” care înseamnă tocmai o logică a scopului. Din păcate se face adesea confuzie între teleologie şi teologie. Pentru a evita aceasta F. Iacob a utilizat cuvântul „teleonomic”, de la nomos = lege, adică o lege care împinge organismul natural spre o anume desăvârşire.

Deci, iată cum înţelesul, dezvoltându-se, sparge cuvântul, şi duce la un nou cuvânt, în acord cu înţelesul. Este interesant că această căutare este prezentă mai curând la greci decât la latini, încă o dovadă că la baza culturii europene se află cultura grecească.

A.S.: *Dar cum se face că mari lingvişti, ca de exemplu Chomski, au fost respinşi de mater ialişti dialecticieni*?

H.W.: S-a întâmplat ceva mult mai grav: marii lingvişti au respins materialismul dialectic. Chomski spune că ar exista o structură a limbajului, care se află la baza structurii gramaticale a limbilor. Dar limba este naţională şi se dezvoltă ca un fenomen social. El mai susţine că această structură este înnăscută. Înnăscută este aptitudinea omului de a vorbi, cum înnăscută este şi aptitudinea omului de a merge în două picioare. Omul nu se defineşte prin faptul că este biped, ci prin faptul că este biman şi că mâna dreaptă este legată de emisfera stângă, care coordonează vorbirea. Nu sunt două fenomene dezlegate, ci două aspecte intim legate. Omul are *aptitudinea* de a vorbi şi de a merge în două picioare şi de a avea două mâini. Există probabil un fel de programare în acizii dezoxiribonucleici, dar nu e programarea unor idei, ci a unor disponibilităţi, care se pot realiza numai în condiţii sociale favorabile.

A. SEste interesant că tocmai aceşti mari lingvişti, care formal au respins materialismul dialectic, au creat prin studiile lor premisele ştiinţifice ale revenirii materialismului dialectic la forma sa inteligentă.

H.W.: Aşa este, dar, din nefericire şi datorită faptului că dominaţia sovietică a compromis valoarea unor filosofi materialişti dialecticieni din Est, ba chiar şi din Vest, materialismul dialectic nu prea mai este studiat. Am auzit că undeva prin America ar mai fi nişte cursuri universitare, însă mi se pare că este vorba mai mult de materialism istoric şi sociologie. E păcat că nu se dă atenţia cuvenită dezvoltării logicii dialectice, mai ales că evoluţia ştiinţei contemporane o cere. Din păcate, nu se lucrează în domeniul logicii dialectice, care în viitor ar putea cunoaşte

o binemeritată dezvoltare în acord cu ştiinţa modernă.

A.S.: *Oare să fie indispensabil pentru pregătirea oamenilor de ştiinţă un curs de metodologie a materialismului dialectic*? *în ultimii 20 – 30 de ani numeroşi lingvişti au adus contribuţii deosebite la dezvoltarea ştiinţei şi a filosofiei fără să fi studiat materialismul dialectic*.

H.W.: Ei s-au specializat, unii în fonetică – şi au descoperit fonemul, fapt deosebit de important şi care constituie o confirmare a materialismului dialectic. Şi iată de ce. Fonetica se ocupă de fonemele vorbirii, dar acestea sunt numărate. Noi avem vreo 28, deşi ar trebui să avem mai multe, dar la foneme ca *ce*, *ci*, *şi*, *ge* noi nu avem litere speciale, ca în alte limbi. Lingviştii au înţeles că doar cu un număr finit de foneme se poate construi o infinitate de enunţuri. Finitul participă la crearea infinitului. Dar aceasta este o gândire materialist dialectică!

A.S.: *Dar această idee, faptul că limba ebraică, cu numai 32 semne construieşte o infinitate de înţelesuri, a fost relevată de Cabală, cu sute de ani în urmă*.

H.W.: Am scris despre această intuiţie absolut genială, mai ales a lui Moshe de Leon, dacă nu mă înşel pe la jumătatea veacului XIII, care a pus la punct Zoharul, despre care legenda spune că a fost iniţiat de Johanan ben Zochai. Ei au spus: 22 litere şi 10 numere, adică 32 de elemente şi cu aceste 32 de elemente Dumnezeu a făcut întreaga lume, dar ar putea să facă şi alte lumi. Această intuiţie a avut-o, sute de ani mai târziu şi Ferdinand de Sausiire şi lingvistica structurală, Trubeţkoi cu fonologia etc. care au studiat trecerea de la sunet, care poate fi emis diferit de diverse persoane, dar este reprezentat de acelaşi fonem, care este invariantul sunetului. Iată cum lingvistica, care a devenit foarte importantă în ultimele decenii, confirmă materialismul dialectic. Oamenii şi-au dat seama că în primul rând sunt *Homo loqvens* şi deoarece e *Homo loqvens* omul este şi *Homofaber*, *Homo sapiens* etc. Astăzi lingvistica are un loc avansat şi în filosofie şi ca metodă de cercetare, pentru că l-a ajutat pe

Claude Levi Strauss să facă antropologie structurală, pe Michel Foucault să facă psihologie structurală ş.a.m.d. În general a devenit un fel de ştiinţă pilot, cum a fost mai înainte fizica, dar esenţialul a fost accentul pus pe faptul că omul este fiinţă cuvântătoare mai presus de toate.

A.S.: *Revenind la evoluţia preocupărilor Dv., cum v-au primit lingviştii*?

H.W.: Dintre cei 4 – 5 mari lingvişti români de atunci, cel mai apropiat de mine, cel care a apreciat cel mai mult contribuţiile mele a fost Iorgu Iordan, apoi Alexandru Graur, care a scris şi o recenzie foarte favorabilă la o carte de-a mea. Rosetti nu era de acord cu mine iar alţii, mai ales în legătură cu teza mea despre tautologie (susţineam că nu e vorba de o reală tautologie când este deja o mişcare de la subiect la predicat, ceea ce l-a inspirat pe un autor bulgar să scrie o carte) nu prea mă acceptau ca lingvist. Fără îndoială eu am practicat mai mult o filosofie a limbajului. Foarte apropiat de mine l-am simţit şi pe Sorin Stati, de mult plecat în Italia. Chiar şi în cazurile când n-am fost bine primit principala vină o port eu. Lucia Wald, care nu e rudă cu mine şi care provenea de la litere, nu de la filosofie, ca mine, a fost mai bine primită.

A.S.: *Deoarece am convenit să punctăm şi unele întâmplări amuzante privind personalităţile pe care le-aţi cunoscut, vă rog să vă amintiţi ceva despre umorul lui Iorgu Iordan, care a povestit lucruri picante şi în memoriile sale, care, din păcate, au apărut destul de ciuntite*.

H.W.: Avea un umor foarte ciudat, un umor ascuns, umorul omului care nu râde. Eu nu l-am văzut pe Iorgu Iordan nici măcar zâmbind. Nu numai că nu râdea, dar nici nu surâdea. Adesea făcea calambururi, spunea odată: „Mi s-a făcut o fantasmăgărie”. Avea un haz deosebit. Când a împlinit 90 de ani l-am sărbătorit la Academie şi Geo Bogza a spus că este emoţionat că are onoarea să ia cuvântul la sărbătorirea nonagenarului şi ar dori să-l felicite şi cu prilejul aniversării centenare. La care Iorgu Iordan i-a răspuns: „Desigur, dar pentru asta trebuie să trăieşti şi

dumneata”. Odată, întâlnindu-mă cu Şerban Cioculescu, fostul meu profesor de limba franceză şi apoi şeful meu la *Viaţa Românească*, unde făceam Cronica ideilor, mi-a spus: „Waldule, ţi-am citit cu foarte mare interes cartea *Ideea vine vorbind*, dar mie îmi vin ideile scriind, nu vorbind”. I-am răspuns că ceea ce scrie sunt vorbe, că vorba e vorbire chiar dacă nu o pronunţăm, gândim vorbind. Aceşti oameni deosebiţi gândeau vorbind mai mult în sine şi când vorbeau pronunţând se vedea că au ce spune.

Toate victoriile entropiei sunt locale şi vremelnice

A.S.: *D-le Profesor, multă lume vă apreciază judecăţile pline de bun simţ şi adesea însoţite de calambururi, de replici ferme şi subtil ironice la adresa unor evenimente sau persoane. Unele dintre acestea încă mai circulă şi produc voie bună.*

H.W.: Mi s-a reproşat de multe ori că fac prea multe calambururi, uneori mai supărătoare, mai ales în timpul când umorul era destul de persecutat, fiind în general expresia spiritului critic. Unii îmi aminteau că, aşa cum spunea Victor Hugo, calamburul este un găinaţ al spiritului. Eu nu cred că este aşa. Cred că este o performanţă lingvistică, este expresia spiritului critic. Până la urmă, orice glumă, sub forma unui joc de cuvinte, îşi bate joc de inferior în numele superiorului. Calambururile pot fi de diferite adâncimi, de diferite înălţimi. Mai întâi, ce este calamburul? Calamburul este apropierea a doua cuvinte asemănătoare fonetic, dar opuse semantic. Opuse de la diferenţă până chiar la contradictoriu. Deci este o suprapunere a unei asemănări fonetice asupra unui contrast semantic. Îmi amintesc de un calambur de mare înălţime, care aparţine unui celebru savant francez, Claude Levi Strauss, şi se referă la antropologie ca ştiinţă a apariţiei şi dezvoltării omului. El a spus că această ştiinţă ar trebui să se numească mai degrabă ewtropologie, pentru că este ştiinţa degradării şi dispariţiei omului. Astfel el voia să reducă antropologia la justele ei proporţii, pentru că, după cum se ştie de la Norbert Wiener încoace, entropia nu poate fi oprită, ea poate fi doar frânată prin

creaţie culturală. Dar toate victoriile entropiei sunt locale şi vremelnice, oricât de mult ar dura aceste victorii.

Vezi, aşadar că şi calamburul îşi are rostul lui. Îmi amintesc de marii noştri calamburişti: Oscar Lemnaru, Şerban Cioculescu şi atâţia alţii. Îmi amintesc, de pildă, de o scenă la doctoratul lui Mircea Eliade, cu celebra lui lucrare „Yoga”. Oscar Lemnaru se apropie de urechea lui Şerban Cioculescu şi-i spune: „Şerbane, eu am impresia că Mircea i-a Aindus pe toţi în eroare”. La care Cioculescu răspunde: „Sst, yo-gafa!”. Sau alt calambur celebru al lui Oscar Lemnaru referitor la Ion Barbu, care-i zisese: „Mă Oscare, de ani şi ani te văd cu cojocul ăsta ponosit. Ai putea totuşi să-ţi iei altul”. Lemnaru i-a răspuns: „Ce să fac maestre, eu n-am un co-joc secund”.

Revista *Minimum*, din Israel – condusă de Alexandru Mirodan, îmi aminteşte de două calambururi ale mele, pe care le uitasem. Spune el: „Mă întâlnesc, pe Calea Victoriei, în dreptul Telefoanelor, cu Henri Wald, care mă întreabă de ce sunt aşa de grăbit. Îi răspund că am o întâlnire la Capşa şi am cam întârziat”. La care Wald a replicat: „Puteam să-mi închipui, căci te-am văzut cu Capşa pusă”.

Acum mai bine de 40 de ani eram la Pelişor, unde se decernau premiile Uniunii Scriitorilor. Unii erau mai mult, sau mai puţin cunoscuţi şi cineva întreabă: „De unde până unde cutare a devenit laureat?”. La care am răspuns: „În urma unui concurs de... împrejurări!”. Calambururile vizează cam aceleaşi lucruri ca şi gluma şi umorul, pe care eu, spre deosebire de alţii, le disting. A glumi însemna a râde de ceilalţi, a avea umor înseamnă a râde de tine însuţi. Este cea mai mare victorie pe care poate s-o aibă omul asupra lui însuşi. Când un coleg l-a întrebat pe actorul Benedict Dabija, aflat pe patul de moarte, cu un cancer generalizat: „Cum te mai simţi?”. Dabija i-a răspuns: „Dragul meu, ca-n-cer”. Bergson spunea că prin râs, noi, îi pedepsim pe oamenii care decad la nivelul lucrurilor sau care se manifestă ca nişte lucruri; râsul pedepseşte, în sensul etimologic al cuvântului. Ca şi

pedagogia, el evidenţiază o semnificaţie pentru a învăţa. Este o pedeapsă aplicată unei tare remediabile, nu împotriva omului care a manifestat-o. Tarele neremediabile stârnesc plânsul, nu râsul. De aceea mi se pare că râsul are o valoare aproape filosofică. Gluma, în general, ca expresie a spiritului critic, şi râsul de sine sunt forme de pedagogie socială. De aceea râdeam de felul cum vorbesc la televiziune oameni care se consideră intelectuali, şi pe care îi consider, în cel mai bun caz, titraţi, şi care vorbesc o limbă de lemn. Ei nu vorbesc limba română, ci se lasă duşi de un limbaj confecţionat în afara propriului efort de gândire. Ei sunt simpli agenţi de circulaţie ai unei vorbiri standardizate dincolo de ei, fără participarea lor, fără efortul lor de gândire filtrantă, fără responsabilitatea lor faţă de sine şi faţă de alţii. Este de lemn această limbă pentru că nu mai are demnitatea umanităţii şi ori de câte ori omul decade din demnitatea sa, trebuie să râdem, ca să remediem această nedorită situaţie.

A.S.: *Aşadar, departe de a fi superficială, capacitatea de a râde, de a face calambururi şi glume, este o profundă manifestare a demnităţii umane. Calamburul nu este doar percutant, ci şi persistent*.

H.W.: Cu cât e mai scurt, cu atât viteza lui e mai mare.

A.S.: *Şi cu cât este mai contrastant, cu atât este mai expresiv*.

H.W.: Evident. Şi adeseori gluma poate fi un splendid calambur, deşi nu totdeauna. Eram, cam acum 50 de ani, la un prânz, la Capşa, între mai mulţi: Zaharia Stancu, Paul Georgescu, Mihail Petroveanu, Păstorel Teodoreanu ş.a. Unii opinau că nu se poate ca americanii să ne lase sub cizma sovietică, vor trebui totuşi să intervină. Pe atunci nu se ştia nici de Yalta, nici de alte înţelegeri între cei mari. Ei păreau foarte optimişti şi încrezători în grija americanilor faţă de noi. Păstorel, cu spiritul lui profund critic şi, după cum se dovedeşte până la urmă, cu inteligenţa lui politică, spune: „Fugiţi mă d’aicea, nu le arde americanilor de ţara noastră, nici nu ştiu măcar unde suntem pe hartă, mutaţi-

vă gândul”. Şi în clipa aceea se deschide uşa, apare un ofiţer american, într-o uniformă superbă, se uită de jur-împrejur, căutând probabil o persoană cu care avea întâlnire. Nevăzând-o, se retrage şi închide uşa. Păstorel se întoarce către toţi ceilalţi şi zice: „Ei, cam asta a fost”. Iată o glumă care realizează acelaşi efect ca şi un calambur: reduce la proporţiile juste ceea ce a căpătat proporţii anormale, nereale, închipuite, sau afirmate cu aroganţă. La procesul lui, mi se pare că a luat şapte ani, preşedintele tribunalului i se adresează cu binecunoscuta propoziţie finală: „Acuzatul are ultimul cuvânt”. „Ce-aş putea să spun? zice Păstorel, poate îmi permiteţi doar să pun o întrebare: de cincizeci de ani fac bancuri şi tocmai Dv. v-aţi găsit să mă luaţi în serios? u

A.S.: Apropo de astfel de remarci, care devin nu atât legendă, cât un fel de motto pe un capitol de istorie, mi-amintesc una dintre afirmaţiile Dv. care risca la un moment dat să fie luată prea în serios. Se tot străduiau profesorii de socialism ştiinţific să demonstreze superioritatea absolută a socialismului şi tocmai atunci v-aţi apucat Dv. să scrieţi, într-un articol, că „socialismul nu este perfect, ci doar perfectibil”. Din fericire, sfertdocţii (cum îi numeaţi Dv.) de la Propagandă au primit-o ca pe un colac de salvare dintr-o situaţie ce risca să devină evident ridicolă. Şi aşa s-a ajuns ca această afirmaţie să văfie lăsată într-o carte şi să fie folosită şi de alţii. Am găsit-o şi la Petrică Pânzaru.

H.W.: Ca şi Heine, vă rog să-mi iertaţi comparaţia, am ajuns un filosof folcloric.

A. SCârcula şi o altă remarcă a Dv., cred că n-a mai putut fi publicată, referitoare la Teza a II-a despre Feuerbach, a lui Marx: „Filosofii n-au făcut decât să interpreteze lumea, e timpul să o şi schimbe”. Dv. aţi spus: „Socialismul a schimbat lumea, e timpul să o şi contemple”.

H.W.: S-a întâmplat ceva cu mult mai grav, şi anume, mimând o confuzie am scris într-una din cărţile mele această butadă. Unii nu şi-au dat seama şi alţii au devenit

complicii mei şi mi-au şi spus s-o las aşa, că-i nostimă. Eu am avut totdeauna impresia că unii de la cenzură se făceau că nu pricep aluziile mele.

A.S.: *Ba chiar aţi ajuns să fiţi primul filozof român publicat, în acele vremuri, de o revistă franceză*.

H.W.: Da, e vorba de *Revue de Metaphysique et de Morale*, prin anii ’60. Asta pentru că nu am folosit căi ascunse, am avut inspiraţia să-mi scriu pe plicul pe care l-am trimis în Franţa, numele şi adresa, precum şi foarte clar numele lui Jean Wahl, care era directorul revistei căreia i-am trimis articolul. Am pus plicul la poşta cea mai apropiată şi nerecomandat, simplu.

A.S.: *Dar să revenim la calambururile Dv., sper că vă mai amintiţi şi altele*.

H.W.: Poate că nu e chiar un calambur, dar îmi amintesc o replică a mea, cu oarecare haz, dată lui Gogu Rădulescu, cu care am avut relaţii amicale şi care ajunsese vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri. Într-o zi, întâlnindu-mă, chiar în faţa Institutului de filosofie, care pe atunci era vis-à-vis de Consiliul de Miniştri, mă întreabă: „ce mai faci?”, la care i-am răspuns că mai scriu şi eu câte ceva. „Da, am auzit. Mi-au spus tovarăşii că nu prea te şi de treabă. În loc să scrii şi tu un studiu serios, despre transformarea socialistă a agriculturii, tu te ocupi de raportul dintre limbaj şi gândire, cine are nevoie de aşa ceva?”. Eu, uşor iritat îl întreb: „Gogule dragă, îl bun şi spune-mi tu mie cine a fost vicepreşedinte al guvernului în vremea lui Immanuel Kant, în Prusia Orientală?”. Şi mai contrariat el ripostează: „Ce întrebare e asta? Poate că nici istoricii nu ştiu”. „Ei, vezi, adaug eu, cine crezi că va şti peste 100 de ani cine a fost vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri la Bucureşti în vremea lui Henri Wald?”. Fiind un om cu umor, nu s-a supărat, ba chiar s-a apucat să povestească şi la alţii, încât într-o dimineaţă primesc un telefon de la George Ivaşcu, care mă invită să-l vizitez la *Contemporanul*, unde era redactor-şef. Când ajung la el, îmi arată că în pagina veselă a unei reviste canadiene apăruse întâmplarea doar cu numele meu şi cu funcţia lui

Gogu, ca să nu se şocheze diplomaţii.

A.S.: *Aşadar sunt şi waldisme internaţionalizate. Miamintesc că unii potentaţi ai vremii spuneau, cu nobilă îngăduinţă*: *„Wald spune uneori lucruri dure, dar le zice într-o formă interesantă*

H.W.: Cred că au făcut un lucru care mie mi-a folosit. Unele glume de-ale mele puteau primi între 7 şi 14 ani şi totuşi eu n-am fost priponit niciodată, doar dat afară de patru ori din slujbe, cu sancţiuni de partid, dar liber. Mă tratau ca pe un glumeţ de-al lor.

Îmi amintesc că într-un Sfântu Ion, fiind la familia Ralea acasă, care tocmai se întorsese, împreună cu Tudor Vianu dintr-o călătorie în India, Puiu Suchianu i se adresează lui Vianu: „Tudore, ar trebui să-ţi schimbi din nou numele”. În paranteză fie spus, Tudor Vianu era foarte iritat când i se făcea vreo aluzie la evreitatea lui. Totuşi, spre sfârşitul vieţii sale, şi-a însuşit cu demnitate originea lui evreiască. Dar, cu decenii în urmă, nu suporta aluzii şi-l întreabă pe Suchianu: „De ce să-mi schimb din nou numele, mă Puiule?”. „Păi, acum, când ai venit din India – zice Suchianu – ar trebui să te numeşti Rabin-rahat Tudore”. Regret că e cam vulgară această amintire, dar mi se pare că ar fi păcat să se piardă, eu fiind singurul martor supravieţuitor. Este un calambur perfect, pentru că viza o realitate păzită într-un mod nu prea demn.

A.S.: *Pe vremea aceea lucram la Oradea şi-mi amintesc că Radu Enescu, care a venit mai târziu la revista* Familia, *de la Cluj, ştiind că eu mediam colaborarea Dv. la revistă, mă întreba mereu nu ce mai scrie Wald, ci ce mai* zice *Wald, căci era foarte bucuros să afle remarcile Dv. percutante*.

H.W.: Cartea lui despre Kafka a fost o mare reuşită. El spera că şi după ce nu voi mai putea face ceva, tot voi mai zice ceva. Am regretat profund moartea lui. Mi-ar face plăcere ca spusele mele, unele, să apară postum şi să producă râsul. De altfel, idealul meu este să mor… de râs, dar… Oricum, aş dori ca pe piatra tombală să se scrie epitaful: „Aşa ceva nu mi s-a mai întâmplat”!

A.S.: D-le Profesor, în anii activităţii Dv. la Universitate aţi participat, cu sau fără voia Dv., la unele întâmplări cu substrat umoristic, care merită să fie dezvăluite pentru a da culoare amintirilor despre o epocă depăşită.

H.W.: Este adevărat. Încerc să-mi reamintesc câteva astfel de întâmplări şi sper că dezvăluirea lor să nu deranjeze pe nimeni. Râsul este nu numai sănătos, dar şi instructiv. Îmi amintesc că la un examen de istorie, dacă nu mă înşel, la Profesorul Gh. Ştefan, după ce a tras subiectul, un student a rămas blocat şi Profesorul, încercând să-l ajute l-a întrebat ce scrie pe biletul ce l-a tras. – „D-le Profesor, scrie Războaiele lui Macedon”. – „Ei, şi nu ştii nimic despre treaba asta?”. Studentul tace. Profesorul îl întreabă: – „Câţi ani ai D-le student?”. – „Păi am 23 de ani, D-le Profesor”. „Ştii Dumneata că la această vârstă Alexandru Macedon cucerise toată lumea cunoscută pe vremea sa?”. – „Da D-le Profesor, dar el l-a avut ca profesor pe Aristotel!”

O altă întâmplare, despre care nu ştiu dacă-şi mai aminteşte cineva şi cred că merită s-o povestesc se referă la Mihail Novicov, zis Mişa. Făcea cursul de limbă şi literatură rusă şi ţinea să arate că s-a adaptat foarte bine aici şi că stăpâneşte limba română şi istoria poporului nostru. Din când în când îi plăcea să amintească o zicală pe care a enunţat-o astfel, într-o lecţie: „Aşa cum spune poporul român, cine se scoală de dimineaţă, cade el într-însa”! Auditoriul a rămas întâi cu gura căscată şi apoi s-a râs. Când mi s-a comunicat întâmplarea, am spus: să ştiţi că cele două jumătăţi rămase pe din afară au un sens mai interesant: cine sapă groapa altuia, ajunge departe! altă întâmplare de care-mi amintesc este că Gh. Micle, secretarul general al Frontului Plugarilor – dacă nu mă înşel –, după ce acest partid a încetat să mai existe, urma să primească un alt post, suficient de important pentru a-i răsplăti serviciile făcute Partidului. A fost făcut Profesor, şef de catedră la Catedra de istorie a literaturii comparate. El nu ştia nicio limbă străină şi doar aproximativ

românește, cu un puternic accent maghiar. Din această catedră făceau parte Tudor Vianu, Edgar Papu ş.a. La o lecţie, Dl. Micle citează: „Aşa cum spunea marele scriitor spaniol Bomarşez…”. Lui i se părea că sună ca şi Velásquez sau alte asemenea nume spaniole. În Cancelarie, puţin jenat T. Vianu îi spune că nu e vorba de un scriitor spaniol, ci de marele scriitor francez Beaumarchais. „Ei, francez – replică Dl. Micle – atunci ce-o cătat la Sevilla?”. Era un argument covârşitor, care a lămurit pe toţi membrii catedrei cu privire la erudiţia Domnului Micle.

A.S.: *Astfel de întâmplări v-auprodus şi neplăceri, nu doar amuzamente*.

H.W.: într-adevăr, la Facultatea de filosofie, la un examen s-a prezentat o călugăriţă. Eu eram la Catedra de materialism dialectic, condusă de Miron Constantinescu. Călugăriţa a răspuns foarte bine şi eu nu puteam să fiu de acord cu indicaţia ce ni se dăduse ca în astfel de situaţii (nu se gândiseră la călugăriţe, ci la exponenţi ai fostelor clase dominante) să punem astfel întrebările încât să-l putem „trânti” pe candidat. Călugăriţei i-am pus nişte întrebări mai grele, nu pentru a o încurca, ci pentru a vedea cât de pregătită este. A răspuns deosebit de bine şi i-am dat 10. Într-o şedinţă de partid, dacă nu mă înşel Tamara Dobrin a spus că ar trebui sancţionat tovarăşul Wald. Ce fel de nivel ideologic are, ca să dea, la materialism dialectic, 10 unei călugăriţe? La care, spre hazul general, am răspuns: Ce puteam să fac eu, dacă a răspuns… Dumnezeieşte? Şi am rămas, atunci, doar cu o mustrare nescrisă. Ba chiar am auzit, ulterior, că replica mea a ajuns să fie cunoscută şi la Secţia de propagandă şi agitaţie de pe vremea aceea.

A.S.: *Dar de sancţiuni nu aţi scăpat, căci mai târziu aţi primit un vot de blam cu avertisment, şi cu vâlvă publică, pentru… auto-plagiat*!

H.W.: Este adevărat. Lucrurile s-au întâmplat în felul următor: Eram deja dat afară de la Facultatea de filosofie, de către Joja, care mi-a reproşat că am făcut un gest de inamiciţie faţă de el pentru că am publicat cartea

Introducere în logica dialectică, mai târziu tradusă şi în limba engleză şi publicată în Statele Unite, înainte ca el, Preşedintele Academiei Române, să fi publicat ceea ce el intenţiona să publice ca un fel de Novum Organum Dialecticum, pentru a-l continua pe Aristotel şi Bacon.

Am rămas totuşi cercetător ştiinţific la Institutul de filosofie, chiar şeful secţiei de logică, şi acolo, în 1975, după ce fusesem la Piatra Neamţ, unde am spus că a fost o gravă greşeală, politică, suspendarea spectacolului *Revizorul*, regizat de Lucian Pintilie, un spectacol excelent, contemporaneizat, foarte antitotalitar…

A.S.: *Iertaţi-mă că vă întrerup, dar parcă acest spectacol a fost regizat de Liviu Ciulei*.

H.W.: Ciulei era Directorul Teatrului „Lucia Sturza Bulandra”, unde s-a pus în scenă acest spectacol, şi a fost sancţionat odată cu regizorul. Mi se pare că pe atunci Ceauşescu personal, care era şi preşedintele Comisiei Ideologice, a dat dispoziţie să se suspende spectacolul. Închipuieşte-ţi că eu, la Simpozionul de la Teatrul Tineretului de la Piatra Neamţ, m-am apucat să spun că a fost inadmisibilă această ingerinţă a unor nepricepuţi şi scoaterea de pe afiş a unui spectacol excelent…

A.S.: *Dv. aţi apucat să vedeţi spectacolul*?

H.W.: îmi amintesc că Toma Caragiu mi-a dat un telefon şi mi-a spus: D-le Profesor să veniţi astă seară la premieră! i-am răspuns că fiind sâmbătă şi eu de multă vreme mă duc sâmbătă la un prieten, nu pot veni în acea seară, dar voi veni în ziua următoare. El a insistat să viu în acea seară şi am înţeles că e ceva mai deosebit şi împreună cu soţia am mers la premieră. Sunt multe de spus despre acest spectacol. Îmi amintesc că una din scene, probabil mult prea transparentă, a fost următoarea: Toma Caragiu cobora scările ca să-l întâmpine pe Revizor, şi în timp ce cobora scările îi spunea soţiei: „Vezi, urcăm mereu”, şi la fiecare coborâre pe altă treaptă repeta această remarcă contrastantă. Această scenă a fost extrem de aplaudată, fapt grav şi toată lumea şi-a dat seama că „n-o să meargă”.

A.S.: *Se sugera prea clar raportul invers dintre vorbe şi fapte, dintre propagandă şi realitatea socială.*

H.W.: Exact. După cele spuse de mine la Piatra Neamţ s-au supărat foarte tare pe mine că am vorbit împotriva unei hotărâri de partid (care fusese şi publicată), dar n-au vrut să dea amploare subiectului real şi s-a dat dispoziţia „căutaţi-i şi lui ceva ca să-l potolim”. Aşa proceda partidul – oblic. Se căuta un pretext oarecare, consonant cu interesele ideologice şi înşelător pentru opinia publică, ca să te scuture şi să-ţi dea de gândit că poate fi şi mai rău. Slujitorii fideli ai partidului, sub conducerea unui colonel de securitate (nu-mi amintesc cum îl chema) care controla Institutul de filosofie au căutat să-mi atribuie o defecţiune morală. Unii au spus că aş avea o garsonieră pe care o împrumut prietenilor pentru întâlniri amoroase. Bineînţeles, o asemenea năstruşnicie a căzut repede. Alţii au spus: Ceva face el de vreme ce soţia şi fiica lui sunt foarte elegante. Până la urmă oamenii au aflat că soţia şi fiica mea erau foarte elegante pentru că îşi confecţionau singure rochiile, taioarele, chiar şi paltoanele. Soţia mea croşeta cu un talent deosebit şi a învăţat-o şi pe fiică. Eleganţa lor decurgea din faptul că erau unicate făcute cu măiestrie. Mi-a lăsat şi mie câteva pulovere foarte elegante. Căzând şi această treabă, s-au legat de faptul că mi-am preluat nişte articole publicate în reviste pentru a le republica în cărţile mele. S-a socotit că încasam de două ori bani (şti ce mulţi erau!) pentru acelaşi text. Deci, în timp ce poporul construieşte socialismul, eu, imoralul, încasam de două ori bani pentru aceeaşi muncă!

A.S.: *Şi s-a convocat o şedinţă specială pentru a înfiera imoralitatea Dv.*

H.W.: Da şi am fost condamnat, pardon – sancţionat cu vot de blam cu avertisment pentru abateri de la morala proletară. Cineva a remarcat că nu poate fi vorba de prea mulţi bani. Ceilalţi i-au reproşat că nu înţelege că nu e vorba numai de bani, ci de faptul că în acest fel eu lăsam impresia că aş munci mai mult decât ei. Deci, nu doar arghirofilism ci şi o falsă glorie. Poate este interesant

faptul că un mare articol incriminator, pregătit pentru *Revista de filosofie* a fost redus serios la indicaţia lui Cornel Burtică, care era atunci secretar cu propaganda şi care era supărat pe mine pentru că, atunci când a fost numit, eu am spus (şi el a aflat): „Ei, până acum partidul scotea lozincile din burtă, acum le va scoate din… Burtică”. A rămas doar o notă, care a fost citită chiar şi în străinătate, inclusiv de Virgil Ierunca, care a făcut două emisiuni. Pe una a terminat-o cam aşa: Cazul lui Henri Wald, ne dovedeşte nouă, celor din străinătate că a devenit destul de dificil în România să fii şi marxist!

A.S.: *Aţi fost sancţionat şi pe linie administrativă*.

H.W.: Da, am fost dat afară. Câteva luni am stat în afara Institutului, apoi am cerut să fiu transferat la Institutul de lingvistică, pentru că mă ocupam de filosofia limbajului. Comitetul Central a dat dispoziţie Ministerului învăţământului să refuze cererea lui Ion Coteanu ca eu să fiu transferat la Institutul de lingvistică, pe care-l conducea, şi am rămas pe dinafară în continuare, până am fost transferat totuşi la Institutul de dialectologie, pe care-l conducea Alexandru Rosetti. Trebuie să-ţi spun că nici aici n-au lipsit momente de haz.

A. SSau tragicomice, *dar Dv. aţi ştiut totdeauna să râdeţi*.

H.W.: Aşa cum ţi-am mai spus, aş dori ca aceste înregistrări transcrise să fie citite cu plăcere, chiar să producă râsul, sau măcar zâmbete. Când am fost chemat de maiorul de securitate care controla acest Institut, în biroul şefului de cadre şi, recunosc, într-un mod foarte respectuos, mi-a spus: „Am venit să vă rog, spre binele Dv., să nu mai faceţi glume pe seama tovarăşului Ceauşescu”. Mirat, l-am întrebat la ce se referă. „Păi vă bateţi joc de felul cum vorbeşte, neţinând seamă de faptul că atunci când a fost chinuit de Siguranţă, ca ilegalist, i s-a smuls o bucăţică de limbă”. Nestăpânit, ca de obicei, l-am întrebat: Şi odată cu o bucăţică de limbă i s-a smuls şi o bucăţică de gramatică? Maiorul a fost cam supărat, dar n-am păţit nimic. Probabil că cineva, acolo sus, a apreciat că nu

trebuie să se dea amploare unor vorbe de duh, a căror sancţionare poate avea efect invers. În general eu sunt un om fricos, mi-e frică înainte să dau replica, mi-e frică mai ales după ce dau replica, dar niciodată nu mi-e frică în momentul când dau replica. Cu alt prilej, într-o şedinţă, acest maior a spus că noi trebuie să facem sacrificii mari pentru că avem de construit o nouă societate, în care o s-o ducem mai bine, deci un viitor luminos ne aşteaptă şi vom trece peste greutăţile pe care le întâmpinăm acum. Când mi s-a dat cuvântul, am spus că aş cere Comitetului Central să dea şi prezentului ceva din acest viitor luminos, căci nu mi se pare just ca o întreagă generaţie să-şi sacrifice un prezent sigur pentru un viitor probabil. Dacă viitorul este sigur, se poate da un aconto şi prezentului. Maiorul a ţinut să mă pună la punct şi a replicat că se miră că un om ca mine, cu un nivel ideologic atât de ridicat să uite că sute de mii de sclavi au murit ridicând piramidele. La care i-am atras atenţia că o astfel de comparaţie, între poporul român de azi şi sclavii din trecutul Egiptului este hazardată, mai ales că, din câte ştiu eu din istorie, măcar sclavii aceia nu erau obligaţi să strige Ramses! Ramses!… S-a făcut o linişte înfiorătoare, pentru că şi râsul participativ putea fi sancţionat, şi mai ales interpretat ca o manifestare publică. Peste câteva clipe, cu totul întâmplător, a trecut prin faţa geamurilor deschise o maşină a poliţiei cu sirena în funcţiune. Iar eu m-am ridicat şi am întrebat: Au şi aflat? S-a dezlănţuit un hohot de râs eliberator. Toate astea s-au tot adunat până am fost dat afară şi de acolo. Deşi legea îmi permitea să mai lucrez, am fost nevoit să ies la pensie.

A.S.: *Ne despărţim râzând de trecut, dar pentru viitor. Experienţa ne îndreaptă mereu să ţinem seama de marea diversitate a comportamentelor umane, atât de măiestrit descrisă de Shakespeare. Despre fantastica descriere artistică a gamei de caractere şi de comportamente umane, regăsită cu variaţiuni în toate epocile, ţin minte că aveaţi de povestit o întâmplare.*

H.W.: Eram la o premieră, invitat de Dinu Cemescu,

care pusese în scenă, la Teatrul Giuleşti, dacă-mi amintesc bine, *Măsură, pentru măsură*. În pauză ne-am întâlnit cu Silvia Popovici împreună cu soţul ei Maxim Berghianu, care la un moment dat a spus: „Cât de contemporan rămâne

Shakespeare!”. Tocmai apăruse cartea lui Jan Kott *Shakespeare, contemporanul nostru* şi, după lectura acesteia, uniformulasem o părere pe care le-am împărtăşit-o: Nu ştiu dacă e vorba numai de genialitatea lui, sau mai ales de prostia noastră, care de atâtea veacuri nu ne-am schimbat. De aceea defectele umane pe care Shakespeare le-a criticat în genialele lui piese rămân actuale şi datorită lenei noastre de a ne schimba.

A.S.: S-*ar părea că remarca Dv. este valabilă şi în cazul unor sinteze de psihologie socială. Într-o dezbatere la televiziune se remarca valabilitatea actuală a scrierilor lui Rădulescu-Motru despre trăsăturile caracteriale şi caracteristice ale poporului român*.

H.W.: Probabil se refereau la cartea lui *Românismul*, dar este prea multă vreme de când am citit-o ca să pot face acum referiri concrete la acest subiect. Aş vrea însă să spun că, după părerea mea, Rădulescu-Motru este un nedreptăţit pentru că noii filosofi, care sunt de o incontestabilă valoare, mă gândesc la Andrei Pleşu, Sorin Vieru, Gabriel Liiceanu ş.a. nu-i tratează pe înaintaşi cu suficientă atenţie. Poate că înaintaşii nu sunt la nivelul unor iniţiatori ai unor curente europene de gândire, poate că nu am avut formatori de şcoală de gândire, dar fără Rădulescu-Motru, fără Ioan Petrovici, fără Mihai Ralea, fără Mircea Florian, fără Tudor Vianu ş.a. n-ar fi putut să existe filosofi superiori lor. Ei au creat o limbă filosofică românească, fără de care era greu să se exprime noii filosofi. Intenţionez să scriu un eseu despre tradiţie şi creaţie, despre faptul că tradiţionalismul frânează creaţia, însă tradiţia, dimpotrivă, încurajează creaţia; ea este dinamică; ea este un teren de decolare şi nu un loc de refugiu, de stagnare. Cred că este important să ne reamintim ce spunea, de pildă, Rădulescu-Motru despre

tradiţie şi creaţie, în cursul lui de psihologie, publicat în anii ’30. Am fost extrem de plăcut surprins descoperind că el ştia o serie întreagă de lucruri, pe atunci ipoteze de lucru îndrăzneţe, care au fost abia recent verificate experimental. Deci este util să ne întoarcem mereu la aceşti filosofi. În ce priveşte chestiunea trăsăturilor specifice ale poporului român, am citit de curând *Fenomenul românesc* a lui M. Ralea, precum şi altă lucrare a sa *Etic şi estetic*. Sunt două studii deosebit de actuale şi interesante, scrise prin anii ’30. Printre altele, relativ la faptul că stăm totodată şi la porţile orientului şi la cele ale occidentului. Orice poartă are două praguri. Ralea spune că suntem între două mari culturi, avem deseori împăcarea şi resemnarea orientalului, dar avem şi ceva din febrilitatea occidentalului, că menirea noastră istorică ar fi să facem o sinteză extrem de rodnică, pe care s-o adăugăm culturii europene, între această obsesie a activităţii specifică occidentalului şi cumpătarea, liniştea, chiar contemplativitatea orientalului. Românul are oroare de extreme. Influenţe străine puternice, legionarii, naţional-comunismul lui Stalin şi naţional-socialismul lui Hitler au fost cam pleoştite în contact cu cumpătarea poporului român. El le-a făcut mai blajine decât în altă parte şi oricum am ieşit din ele, până la urmă. Dar chiar şi când eram cuprinşi de ele, nu le-am preluat cu fanatismul pe care l-au avut în alte părţi. De altfel, poporul român, datorită acestei trăsături fundamentale, de cumpătare, şi cum spune M. Ralea de adaptabilitate, care nu înseamnă numai adaptarea românilor la influenţe străine, ci şi adaptarea acestora la trăsăturile noastre, ne face să fim noi înşine şi să rezistăm la extremisme, fanatism, violenţă.

A.S.: *în ce priveşte cumpătarea specifică poporului român, este poate reprezentativă depăşirea destul de rapidă a violenţelor izbucnite în decembrie 1989, apoi şi a violenţelor verbale cultivate un timp în luptele politice excesiv partizane, până la eludarea interesului naţional comun.*

H.W.: Mai mult decât depăşirea invectivărilor, i-am

auzit de curând pe politicienii noştri spunând că ar fi mai bine, cu prilejul alegerii unui nou Preşedinte şi a unui nou Parlament să ne preocupe mai mult programele ce se propun, intenţiile dar şi posibilităţile reale de realizare a intenţiilor fiecăruia, decât înjurarea adversarilor. Oamenii cât de cât şcoliţi nu prea suportă violenţele de limbaj. Criticile competente, la obiect, argumentate, pot nu numai să convingă, dar să şi educe, să devină un început de participare conştientă, nu doar pasională. Poporul român nu este agresiv, dar nici prea resemnat, cum s-a spus, este pur şi simplu un popor care nu acceptă să ia prea în serios nimic. De aceea nu e fanatic, nu e idolatru, de aceea are un spirit critic care poate fi admirat şi de occident. Are un umor caracteristic. Oamenii inteligenţi râd de ceilalţi, geniile râd de ele însele. Eminescu avea profundă dreptate când a lansat această idee. Textul nu l-am găsit eu, ci mi-a fost dat de Constantin Noica cu prilejul unei discuţii. Ei bine, poporul român nu este numai un popor foarte glumeţ, căruia îi place grozav anecdota, el are umor, adică are capacitatea de a râde de el însuşi. Este ceea ce spune zicala „haz de necaz”.

A.S.: *Dar unii consideră că poporul român este foarte manipulaţii, cam prea credul. Unii politicieni mizează pe faptul că o minciună repetată cu insistenţă poate să devină un crez şi o atitudine profitabilă.*

H.W.: Nu cred. Înţelegând situaţia în care se află, poporul român se face că crede, dar în realitate nu acceptă orice. De aceea s-a manifestat în perioada totalitarismului acel fenomen foarte neplăcut şi dureros al schizofreniei controlate, ca să zic aşa. Una aplaudam în şedinţe, şi alta spuneam acasă; una credeam şi alta scriam (cel puţin unii dintre noi). E drept că unii, printre care cred că mă număr şi eu, scriau numai ce credeau şi niciodată ce nu credeau. Oamenii se fac că sunt creduli pentru a depăşi greutăţile. Poporul român este un popor optimist, care oricât de mult ar dura perioada grea, speră că va trăi până la capătul ei şi va veni atunci şi soarele.

A.S.: *Mă tem că afirmaţiile Dv. ar putea fi izolate de*

*alte aspecte ale contextului social actual şi mă văd nevoit să vă îndrept atenţia şi spre unele transformări nefaste pe care le-a suferit în deceniile colectivismului utopic, deformant. De la caracterul său truditor (cu sensul că muncea din greu şi nu obţinea niciodată răsplata cuvenită), poporul român a ajuns să se facă că munceşte şi să se mulţumeas*că cu *ce apucă. Acum îi vine foarte greu să accepte responsabilităţile autonomiei, ale iniţiativei riscante, ale efortului susţinut, ale concurenţei. Mulţi se complac în aşteptarea unor drepturi recuperatorii sau chiar necuvenite*.

H.W.: Nu cred că e vorba de aşteptare, ci de readaptare, înceată, ce-i drept. Trebuie să ne obişnuim cu atributele muncii responsabile şi eficiente, ori readaptarea nu este deloc uşoară. Ne-am dezobişnuit pentru că ei se tăceau că ne plătesc şi nouă nu ne rămânea decât să ne facem că muncim. Se afirma demnitatea muncii, dar în realitate se inculca un profund dispreţ faţă de muncă. Pedeapsa pentru un ministru care greşea era trimiterea la „munca de jos”, iar intelectualii nu prea puteau obţine cine ştie ce mai mult decât o mediocritate oarecare. Se muncea sau nu se muncea, salariul la 15 şi la 1 venea!

A.S.: *Să ne amintim că circula butada*: *„Cine-i harnic şi munceşte are tot ce vrea, dar cine-i leneş şi chiuleşte are tot aşa”*! *La ce bun să mai munceşti*?

H.W.: Fără îndoială că se muncea prost. Puţin şi mai ales necompetitiv, iar atunci când se muncea mult, nu se muncea bine. Începem să ne readaptăm şi să muncim. Avansăm, e drept – cu frânele puse, dar avansăm, căci altfel n-am putea trăi. Vor trebui nişte măsuri politice cu totul deosebite şi nişte sacrificii (şomaj şi sărăcie) pentru a ne apropia mai repede de economia de piaţă. Subscriu la spusele prietenului meu Silviu Brucan, care spune că el, ca om de stânga, vrea un guvern de dreapta, pentru că numai un astfel de guvern poate să îmbunătăţească economia într-atât încât să poată reveni un guvern de stânga, care să asigure o protecţie socială reală. Se uită că şi Marx, încă în secolul trecut, afirma că socialismul nu este posibil decât

într-o ţară în care domină bogăţia. Orice partid de stânga într-o ţară săracă nu poate fi decât mincinos şi, într-o oarecare măsură, cu tendinţe totalitare.

A.S.: *Vă propun să mai revenim la amintirile Dv. vesele*.

H.W.: îmi amintesc de un celebru calambur al lui Păstorel

Teodoreanu. Ieşea de la bodega lui Dragomir Niculescu, de pe Calea Victoriei, unde este azi Romarta, şi cum băuse un pahar în plus, bine dispus nu şi-a dat seama că mai are o treaptă de coborât şi era să cadă, împingând fără voie o doamnă care s-a cam şifonat şi l-a certat: Spăsit, el i-a spus: „Doamnă, nu e vina mea, e *vinul* lui!”

Ion Călugăru a fost întrebat odată de ce a plecat din ţară Samiro (Sami Rosenstok) alias Tristan Tzara, şi el a răspuns: „Pentru că e trist în ţară!”

Regretatul Grigore Moisil, pe care noi îl numeam Gri-Gri, i-a făcut un calambur soţiei mele. Era în 1952, veneam de la mare şi ne-am dus la prânz la Casa Oamenilor de ştiinţă. Intră Gri-Gri, se îndreaptă spre soţia mea, care atunci era bronzată, înaltă, blondă şi strălucitoare, o arată cu degetul şi spune: „La Wald qui rit”. Pentru că ea tocmai râdea. Altă dată, eram tot la COŞ, la o masă cu Geo Bogza, Ana Blandiana şi Romulus Rusan. La un moment dat se apropie Mircea Maliţa urmat de Iosif Constantin Drăgan, pe care Geo Bogza nu-l putea suferi. Maliţa nu ştia şi i s-a adresat foarte politicos lui Bogza, încercând să i-l prezinte şi pe Drăgan. La care Bogza a reacţionat dur spunându-le să plece. „Hai, căraţi-vă!”. Fireşte, Maliţa a fost şocat şi a plecat. Soţia mea s-a crispat şi Geo, care ţinea foarte mult la ea, şi-a dat seama că a şocat-o şi pe ea. La constatarea lui, soţia mea i-a răspuns: „Din punct de vedere al conţinutului nu aş avea nimic de obiectat. Îmi repugnă şi mie acest personaj, dar nu suport nici huliganismul de stânga!”

O altă întâmplare cu soţia mea. Ca asistentă de regie la Televiziune, în timp ce se pregăteau decorurile, ea mai croşeta. Odată, fără să o observe un actor şi-a permis o

aluzie şocantă la adresa evreilor şi ea l-a poftit să facă în altă parte astfel de glume proaste. Actorul a încercat să se scuze, motivând că ar fi fost doar o glumă nevinovată, poate de prost gust, dar fără rea intenţie. La care ea (care nu era evreică) i-a răspuns: „Domnule, se începe cu astfel de glume şi se ajunge la Auschwitz, şi e de preferat să oprim la timp treaba asta!”. Peste vreo două săptămâni, actorul respectiv a apelat la Ştefan Iordache ca acesta s-o convingă să-i accepte scuzele. Cu delicateţea şi eleganţa ce o caracterizau, soţia mea s-a arătat sincer mirată şi a răspuns că nu-şi aminteşte de nimic şi nu ştie despre ce e vorba. O altă întâmplare poate contura de asemenea modul ei de a fi. Într-o zi, o colegă a chemat-o în biroul ei şi i-a spus că are la dispoziţie temporar câteva dosare personale şi vrea să i-l arate pe al ei, dar ea a refuzat spunând: „Ori mă uit în dosar, ori mă uit în ochii oamenilor şi eu prefer să mă pot uita liniştită în ochii oamenilor. Nu mă va interesa niciodată ce au spus alţii despre mine”. Relev această trăsătură de caracter a soţiei mele şi pentru faptul că acum există oameni, mai mult sau mai puţin rinocerizaţi, printre care şi oameni apropiaţi mie, care sunt obsedaţi de deconspirarea dosarelor personale, ca şi când acolo se află adevărul gol-goluţ pe care ar trebui să-l cunoaştem. După ce am văzut ce scrie *Cartea albă a Securităţii* despre mine, m-am lămurit că nimic nu e adevărat. Printre altele se afirma că eu aş fi strâns semnături pentru Charta ’77 a lui Václav Havel! Nici vorbă. Eu nu ştiu de aşa ceva.

În ce priveşte afirmaţia unora că regimul trecut a fost întemeiat în întregime pe minciună. Dacă admit această teză pe care au spus-o şi Andrei Pleşu şi Gabriel Liiceanu şi mulţi alţii, ar trebui să întreb de ce aceşti fini intelectuali consideră că singurul adevăr pe care-l spuneau exponenţii trecutului era că sunt marxişti. Tocmai asta era principala lor minciună. A fost într-adevăr un regim al minciunii şi în fruntea tuturor minciunilor era aceea că sunt marxişti şi că vor să construiască socialismul.

A.S.: *Printre cei cu care aţi avut discuţii interesante a fost şi Petre Ţuţea*.

H.W.: Unul dintre filosofii care au fost mai întâi de stânga şi apoi de dreapta. Cioran şi Eliade l-au considerat unul dintre filosofii cu geniu oral, de tipul lui Socrate. Eu nu l-am cunoscut decât la sfârşitul vieţii lui şi într-o împrejurare care merită a fi amintită. În 1973, familia Blaga m-a rugat să scriu un studiu introductiv la Testamentul filosofic al lui Blaga. Eu am spus că nu mi se pare potrivit ca un filosof de origine evreiască să prezinte poporului român pe cel mai român dintre filosofi. Mi-au răspuns că asta nu are nicio importanţă şi au insistat să scriu acest studiu introductiv, pentru că Blaga mă aprecia. Se pare că studiul pe care l-am scris a ieşit destul de bine, dar cel mai important efect a fost întâlnirea cu Petre Ţuţea. Fiind la Uniunea Scriitorilor la masă, a venit la mine un bătrânel care m-a felicitat pentru acest studiu introductiv la cartea lui Blaga despre *Conştiinţa filosofică*. Se mira că a putut să apară aşa ceva şi mă felicita că am dialogat cu respect, şi chiar cu admiraţie cu Blaga. Aşa ne-am cunoscut şi apoi ne mai întâlneam din când în când pe stradă, sau în Cişmigiu, pe unde drumurile noastre se intersectau. Într-o zi m-a oprit şi mi-a spus: „Ştiţi domnule profesor, am fost chemat la Securitate!”. Eu, oarecum mirat, l-am întrebat ce au avut cu el. „Păi, m-au luat de acasă trei persoane, m-au dus la un birou de-al lor şi prima lor întrebare a fost că de ce sunt duşman al acestui regim. Eu le-am răspuns că s-au trezit cam târziu, că am fost duşmanul acestui regim, dar de când nu mai este comunist, ci naţional-comunist, de când duc o politică extrem de apropiată de ceea ce mă atrăsese şi la Legiune, nu mai sunt duşman. Atunci m-au întrebat de ce fac trafic de valută?! Le-am spus că asta poate fi doar o glumă căci eu tocmai mă duceam la un prieten să împrumut nişte bani ca să pot mânca ceva. Eu n-am nici lei, de unde valută? Bine, au zis ei, dar fiţi atent ce vorbiţi şi cum vă comportaţi. Şi mi-au spus că pot pleca. Numai că eu le-am spus că nu plec. Dacă tot m-aţi deranjat, vreau să rămâneţi cu ceva de pe urma acestei discuţii. Vreau să vă întreb: ştiţi cine au fost primii nemulţumiţi de politeism? Jidanii.

Şi au inventat iudaismul. Şi cine au fost primii nemulţumiţi de iudaism? Jidanii. Şi au inventat creştinismul. Şi cine au fost primii nemulţumiţi de creştinism? Jidanii. Şi au inventat marxismul. Şi cine au fost primii nemulţumiţi de marxism? Jidanii. Şi acum aşteptăm să vedem ce mai inventează, că sunt poporul cu cea mai puternică vocaţie a spiritualităţii, un popor născător de religii. Să vedem ce mai inventează ei şi de data asta ar fi bine să mergem de la început cu ei, că de câte ori am mers împotriva lor ne-am ars. Bună ziua, domnilor”.

Altă dată, fiind fiecare cu altcineva, în trecere prin Cişmigiu, mi-a strigat: „Nu Platon are dreptate! Moise!”. Cu alt prilej, mi-a spus că e foarte îngrijorat de existenţa Statului Israel. L-am întrebat de ce şi mi-a spus: „Păi pentru că are tendinţa să absoarbă toţi evreii din lume. Nu vor izbuti uşor, dar dacă ei vor absorbi toată sarea pământului, ce vom face noi ăştialalţi? Dumneavoastră ştiţi ce vor ajunge românii fără evrei? Nişte lăcătuşi”. De ce lăcătuşi n-am înţeles. L-am rugat să nu se supere, dar am o întrebare cu o duritate teoretică, nu personală: Dv. foştii oameni de extremă dreaptă aţi ajuns la o poziţie inversă faţă de trecut, la o curioasă veneraţie a poporului evreu, la o permanentă elogiere a sa. Şi la Cioran se vede asta. Ceea ce-mi dă mie impresia că, de fapt, sunteţi îmbrăcaţi într-o haină verde dar cu căptuşeală pe dinafară. Dorinţa mea, şi cred că a tuturor evreilor, este să nu se afirme niciun fel de filoevreism şi niciun fel de antievreism. Să nu intereseze dacă Henri Bergson sau Edmund Husserl sunt evrei, ci să existe interes doar pentru opera lor. Importantă este valoarea individualităţii lor, nu apartenenţa la o etnie. Hotărâtor este să trăim într-o societate care să privilegieze dezvoltarea individualităţii umane şi să aprecieze pe fiecare după meritele lui profund personale.

A.S.: *Din păcate unii nu-şi pot disimula adversitatea faţă de evrei*.

H.W.: într-o pauză la Simpozionul „Evreii în istoria României”, Dl. Dan Zamfirescu, cu un ton foarte sigur mi-a zis că vrea să mă felicite pentru „modul foarte hotărât în

care l-aţi pus la punct pe Liiceanu la televiziune”. Am rămas cu gura căscată şi el, văzându-mă atât de mirat a revenit: „Au, nu… nu, v-am confundat cu Radu Florian”. La care, enervat i-am replicat: D-le Dan Zamfirescu dumneata confunzi jidanii, aşa cum confundă albii pe negri! şi am plecat.

A.S.: *Aţi fost adesea atacat în presă*.

H.W.: Uneori sunt întrebat de ce nu răspund la atacuri ale presei. Iar rai s-a reproşat articolul de prin 1954 „Un nou mijloc de cunoaştere: spaima”, apărut în *Viaţa Românească*, o polemică cu cartea lui Cioran, recent apărută atunci, *Les silogismes de l’amertume*. Sigur că astăzi nu aş mai scrie aşa, cu un surplus de vehemenţă teoretică, dar cu ideile mele de atunci am rămas consecvent. După patruzeci şi ceva de ani îmi reproşez totuşi că nu am avut maturitatea etică şi politică să nu fi publicat un asemenea articol tocmai din pricina coincidenţei dintre atitudinea mea teoretică cinstită şi sinceră şi lozinca zilei. Astfel de coincidenţe sunt totdeauna primejdioase şi e mai bine să fie evitate. De câte ori am fost întrebat de ce nu fac acum precizările necesare, mi-am amintit de o scenă petrecută cândva în faţa restaurantului Capşa, când Motzi Spakov, campionul naţional de box pe atunci, a fost pălmuit prin surpriză de o persoană în trecere pe acolo. Cel cu care vorbea Spakov s-a mirat că acesta nu a ripostat. La care Spakov a răspuns: „Dragă, eu sunt profesionist, n-am voie să mă lupt cu amatori”.

A. SAM revenii la amintiri vesele. *Mai aveţi*?

H.W.: în prima parte a anilor ’70, Mircea Maliţa m-a invitat să conduc un seminar de semiotică cu francofonii. După o primă întâlnire cu ei, le-am exprimat regretul că fiind luna august, căldura ne cam reduce răbdarea de a discuta mai îndelung. Unul dintre cursanţi m-a întrebat: „Bine, dar Dv. nu aveţi aer condiţionat?”. Ca de obicei, înclinaţia mea spre calambur mi-a produs instantaneu răspunsul: Nu. La noi totul este condiţionat în afară de aer. Dl. Maliţa s-a uitat uluit şi cu reproş la mine, dar nu s-a

făcut caz.

Mi-amintesc şi o altă întâmplare. Prin anii ’60 au apărut vreo trei cărţi: „România pe drumul păcii”, „România pe drumul prieteniei între popoare” şi o alta „România pe drumul socialismului”. Atunci am întrebat pe un activist al C.C. de ce nu scot un singur volum cu titlul „România pe drumuri…”

Mai am şi glume care nu-s făcute de mine, dar asta nu înseamnă că sunt mai puţin bune, uneori chiar dimpotrivă. Mai întâi îmi amintesc de o discuţie pe care Tudor Arghezi a avut-o cu George Ivaşcu. Eu nu am asistat, mi s-a povestit şi mie. Arghezi voia să-i spună lui Ivaşcu ceva şi nu-şi amintea numele. „Şti, m-am întâlnit cu scriitorul acela… acela care face drame în versuri… ăla care are o soţie cu nume de *strănut*. Era vorba de Agepsina Macri-Eftimiu şi m-am gândit ce proprietate, ce simţ al limbii române are Arghezi. Nu era o glumă, era expresia unei genialităţi a valorilor stilistice ale limbii române, o percepţie specifică a efectului sonor al unui nume: Age/wina.

Exista pe vremuri, când eu eram încă în liceu, un domn Timoleon Pisani. După nume, de origine grec. Ca mai mulţi străini îndrăgostiţi de limba română, nu permitea nimănui să facă nici cea mai mică greşeală. Într-un articolaş – dacă nu mă înşel, apărut în *Universul* – îi reproşa lui Victor Eftimiu că strică limba „noastră” românească, că în loc să spună şi el, ca tot românul, *slujbă*, el spune *serviciu*. La care Victor Eftimiu i-a răspuns – mi se pare în *Adevărul* – cam aşa: „D-le Pisani, dacă un prieten vine să-mi ceară un serviciu, eu să-i fac o slujbă?”

Tot Eftimiu ieşea de la Casa Oamenilor de Ştiinţă (COŞ) – l-am văzut susţinut de două fete foarte frumoase (una era chiar o mare frumuseţe a Bucureştiului – Adriana Văitoianu, nepoata generalului) şi când să iasă pe poartă vede trecând unduitor o duduie apetisantă. Se ştie că, în ciuda vârstei sale, a rămas mereu un mare amator de sex opus şi nu s-a putut abţine să-i strige: „Domnişoară, mijlocul Dv. scuză orice scop”.

Tot la COŞ l-am auzit odată pe Păstorel Teodoreanu zicând: „Ce ironie a sorţii ca un mare matematician să se numească Punctpătrat” (Poincaré).

Îmi amintesc că la ieşirea din clădirea Academiei, după o şedinţă lungă şi plicticoasă, Demostene Botez a fost întrebat de Tudor Arghezi:

— Ce faci domnule, cum o mai duci?

— Ei, Maestre, sunt cu un picior în groapă.

— Da, dar cu celălalt văd că scrii încă!

Cu alt prilej, Arghezi l-a apostrofat pe Ivaşcu, pe atunci Director la *Contemporanul*.

— Dragă Ivaşcule una scriem şi alta fumăm (observase că Ivaşcu fuma Kent).

Eliberare şi autoconsiderare critică

A.S.: *Vă propun să revenim asupra ideii Dv. despre partidul care ar putea să militeze pentru autodesfiinţarea sa, adică pentru înlăturarea condiţiilor sociale care l-au făcut necesar. Mie mi s-a părut dincolo de utopie această speranţă.*

H.W.: Da, dincolo de utopie, se poate, dar dincolo de utopie există tocmai posibilitatea realizării ei şi, de aceea, conotaţia mea este pozitivă. E adevărat însă că ar trebui să continuăm discuţia începută pe această temă. Pentru că de la început mi-am dat seama, deşi nu foarte limpede, că intelectualul ar trebui să rămână permanent conştiinţa limpede, că intelectualul este şi trebuie să rămână permanent conştiinţa critică a epocii în care trăieşte, că intelectualul este un necesar feed-back prin care o anumită societate, şi în primul rând conducerea ei, îşi autoreglează mersul înainte. De aceea pot să spun că aş putea împărţi atitudinea mea faţă de regimul trecut, după ce am vorbit despre ce m-a atras şi m-a făcut să intru în Partidul Comunist din România, şi pe urmă Partidul Comunist Român, după perioada Partidul Muncitoresc Român, pot să spun că viaţa mea, mai mult intelectuală şi socială, poate fi împărţită în trei faze: o fază de rezistenţă, o fază de disidenţă şi o fază de oponenţă. Oponenţă şi nu opoziţie. Oponenţă pentru că tot este vorba de un fel de a

mă opune, aşa cum voi preciza. În prima fază am rezistat prin accentul pe care l-am pus în scrierile mele şi în vorbirile mele (lecţii, conferinţe, dezbateri) pe valoarea individualităţii, ceea ce era o rezistenţă faţă de o mentalitate îngust-colectivistă. A fost, în acelaşi timp, un accent pe importanţa pe care o capătă educarea creativităţii, a noutăţii, a mersului înainte a gândirii împotriva stagnării, împotriva reducerii materialismului dialectic la câteva trăsături, reducere şcolărească şi scolastică, deopotrivă, şi insistenţa asupra valorii diferenţei, adică asupra cultivării diferenţierii în general. Partidul vorbea despre rolul maselor. Şi al personalităţii, da, dar în fruntea maselor. Iar eu insistam pe ideea că masa e un fenomen negativ al veacului XX, că masa nu a existat înainte. Au existat populaţii, popoare, adunări, mulţimi. Masa se caracterizează prin topirea individualităţii, prin dispariţia diferenţei, prin uniformizare, prin standardizare, mai ales cu ajutorul mijloacelor de comunicare. Insistam pe ideea acţiunii pentru diferenţierea masei în individualităţi din ce în ce mai creatoare. Aceste atitudini erau, fără îndoială, în acel moment un fel de rezistenţă. Ba chiar am spus – s-a şi publicat – că masa nu este, cum s-a spus, un balaur cu multe capete, ci un balaur cu multe picioare şi fără niciun cap şi că tocmai de aceea e foarte primejdioasă, pentru că dacă vine cineva şi se pune în frunte, obţine o putere imensă. Apoi, în etapa disidenţei a fost o permanentă critică a limbii de lemn, care începuse să frâneze dezvoltarea. împotriva acestei limbi de lemn am scris atunci o Logică dialectică, în care era expusă importanţa gândirii dialectice, un *Tertium*

Organum. De fapt acesta era titlul unui tratat pe care l-a scris Piotr Uspenschi la 1911, apărut la Petersburg, aşa cum aveam să aflu mai târziu. În această perioadă am insistat şi asupra unor teme fundamentale. Combăteam tendinţa egalitarismului ierarhic, care făcea ca toţi profesorii universitari, spre exemplu, să aibă acelaşi salariu, indiferent de valoarea şi rezultatul muncii lor.

Pledam pentru o ierarhie a valorilor, nu pentru egalitarismul titlurilor. Un partid al maselor are datoria să instaureze egalitatea, nu egalitarismul. Egalitatea înseamnă tocmai dreptul fiecăruia de a fi inegal cu ceilalţi, este egalitatea de şanse, egalitatea drepturilor pe baza cărora fiecare se poate diferenţia valoric. Ţin minte că am făcut şi o glumă. Vorbind despre celebra triadă a lui Hegel – teză, antiteză, sinteză – am spus că trebuie să fim atenţi să nu iasă teză, antiteză şi… proteză. Mă opuneam ororii faţă de diferenţă şi chiar ororii faţă de glume. Totalitarismul nu era amator de glume. Gluma era considerată neseriozitate, iar pentru mine gluma este dovada celei mai grave seriozităţi. În general cred că nu am glumit gratuit, toate glumele mele au avut un oarecare substrat. Sigur, de cele mai multe ori am supărat pe cineva, dar nu fără rost. Îmi amintesc de Congresul mondial de filosofie de la Veneţia, cred că în 1958. Când s-a format delegaţia, eram şi eu în componenţă (M. Ralea, A. Joja, C. 1. Gulian şi eu), dar mi s-a aranjat o sancţiune şi în locul meu a fost pus „cunoscutul" filosof român contemporan – al cărui nume probabil vă scapă – Constantin Nicuţă. Înainte de plecarea delegaţiei a avut loc o recepţie în onoarea unui filosof american, James Sumerwill, şi am fost invitat la Casa Oamenilor de Ştiinţă, unde s-a nimerit să fim alături, într-un grup spontan.

M. Ralea, A. Joja, C.I. Gulian şi cu mine. Tocmai atunci a venit Roller şi a încercat să facă o glumă. Din păcate cei ce nu au har, dacă nu ştiu să se abţină, pot produce gafe. Ceea ce iese nu e doar jalnic, dar şi jignitor. El a remarcat: „A, întreaga delegaţie care pleacă la Veneţia". Atunci i-am atras atenţia – deşi ştiam că ştie – că eu nu mai fac parte din delegaţie. El a făcut pe miratul şi atunci i-am spus: „Tovarăşe Roller, eu am înţeles că Partidul i-a împărţit pe filosofi în două categorii perfect etanşe. Unii care circulă în spaţiu şi alţii care circulă în timp. Şi pe mine m-a pus în ultima categorie". La care Ralea a izbucnit în râs, Joja şi Gulian s-au strâmbat şi cam asta a fost. Cam tot pe atunci mi s-a luat iar dreptul de

semnătură şi soţia mea glumea: „Iar ţi-au luat talonul de circulaţie pe frontul ideologic?”, într-o zi, pe stradă, aud pe cineva strigându-mi: „Ei, Waldule te-ai dat la fund?”. Cum mie nu-mi place să fiu strigat pe stradă, i-am răspuns cam iritat: „Da, dar nu la acelaşi fund la care te dai tu!”. Era un fost profesor de marxism, de o prea bine cunoscută mediocritate, care ulterior susţinea, cu un mai puţine pretenţii, că este istoriograf. În special replicam cu mare promptitudine la orice fel de manifestări antisemite. Într-o şedinţă, Paul Popescu-Neveanu a avut o ieşire care mi s-a părut antisemită şi i-am dat următoarea replică: „Ce baftă ai avut tu să studiezi la Leningrad, pe Neva şi nu la Moscova, pe râul Moscova”. El s-a mirat: „Unde vezi tu bafta?”. I-am explicat: „Dacă ai fi studiat la Moscova te-ar fi chemat Paul Popescu-Moscovici”. De atunci nu a mai făcut afirmaţii cu nuanţe antisemite. O altă întâmplare a fost la Pelişor într-o vară, când s-au anunţat premiile Uniunii Scriitorilor acordate unor persoane care nu păreau să fie considerate cele mai meritorii. Unii se întrebau ce fel de concurs a fost acesta şi le-am spus: Un concurs de… împrejurări.

În acest context cred că e bine să povestesc o întâmplare care nu-mi aparţine. Îmi povestea Ionel Gherea, băiatul lui Dobrogeanu-Gherea, că la începutul anului 1920 l-a surprins pe tatăl său vorbind cu Ioan Nădejde şi cu încă cineva la o masă în Ploieşti, spunând: „Tu-ţi dai seama că rusul ăla care a venit la noi în Geneva şi ne-a spus că se duce în Rusia ca să răstoarne ţarismul şi să instaureze dictatura proletariatului, ceea ce nouă ni se părea imposibil, ei bine a făcut exact ce ne-a spus. Şi noi l-am repezit. Dacă-l mai întâlnesc însă pe Troţki îl voi înjura cumplit. Cum a putut un evreu deştept să-l lase pe Lenin să facă asemenea tâmpenii?”. Deci Dobrogeanu-Gherea a murit cu convingerea că asemenea revoluţie nu are şanse de reuşită, pentru că nici în Europa nu erau coapte condiţiile socialismului, cu atât mai puţin în Rusia. Mi-am amintit, apropo de poziţia mea disidentă şi de lupta mea împotriva limbii de lemn. Am ţinut chiar la şcoala C.C. a

partidului, în fosta sală „Filimon Sârbu”, azi Teatrul Bulandra, o expunere despre teoria marxistă a cunoaşterii şi am fost aşteptat la ieşire de trei actori, care doreau să-mi comunice o anumită apreciere. Erau: Birlic, Moni Ghelerter şi Alexandru Finţi. A fost însărcinat Birlic să mă felicite. El mi-a adresat următoarea felicitare: „D-le Profesor, vă felicit din toată inima, a fost o expunere magistrală. A fost aşa de bună, încât niciunul dintre noi nu ne-am dat seama când am trecut prin Chitila”. Pe unde aţi trecut? „Pentru noi actorii, asta are următorul sens: toţi conferenţiarii dinaintea Dv., când se apropiau de sfârşitul expunerii spuneau că şi la noi în ţară... etc. e valabilă teza enunţată. Dv. nu aţi făcut asta şi nici nu ne-am dat seama când am ajuns la Bucureşti”. Mai vreau să mai amintesc ceva. Am fost, dacă nu mă înşel prin 1956, cu soţia mea într-o excursie în Uniunea Sovietică cu vaporul „Transilvania”. Odesa, Soci, Yalta. La Odesa, ghidul, despre care ar fi trebuit să ştiu, chiar şi în naivitatea mea, că este agent al KGB-ului, ne-a invitat să vedem plaja de la Odesa. Avea cam 1, 5 m şi nu se compara cu niciuna dintre frumoasele noastre plaje. Soţia mea a remarcat că nu prea are nisip, ci numai bolovani. La care i-am amintit că e nisip sovietic, deci cel mai mare nisip din lume! Era o ironie la prea plicticoasa insistenţă asupra presupusei priorităţi a URSS în toate domeniile. Se pare că şi această glumă a fost trecută la dosarul meu. În legătură cu îngustimea de vederi a birocraţiei! Birocraţia de partid era şi mai îngustă decât orice altă birocraţie, dar orice birocraţie este îngustă. André Malraux a fost ministrul culturii în vremea lui de Gaulle şi i-a telefonat fiicei lui Henri Bergson: „Doamnă, ne daţi voie să-l mutăm pe tatăl Dv. la Panthéon?”. Şi ea a răspuns: „D-le ministru, mă iertaţi că vă supăr, dar nu cred că este bine. L-am cunoscut bine pe tatăl meu. Era un om de o rară modestie, avea oroare de orice solemnitate, de onoruri deosebite. Era un timid şi nu i-ar fi plăcut aşa ceva”. „Bine. Vă înţeleg, dar vă rog să ne daţi voie măcar să punem o inscripţie pe una din coloanele Panthéonului, pentru a sublinia recunoştinţa noastră faţă

de el”. Fiica lui Bergson a fost de acord şi André Malraux a găsit o formulă pe care, atunci când am auzit-o prima oară, m-a uluit, datorită vitezei stilistice şi amplitudinii ei. El a vrut să scrie: „Lui Henri Bergson – Franţa”. Birocraţia a decis altfel şi a ieşit o peltea mediocră. Banalitatea e penibilă. Iată cât de primejdioasă este birocraţia în general, dar cea bolşevică în special, a fost extrem de primejdioasă. Prin atitudinea mea faţă de limba de lemn, prin replicile şi glumele acide ce le făceam, am ajuns şi la oponenţa propriu-zisă. Ea s-a manifestat prin iscălirea unor proteste – unele citite la Europa Liberă –, prin atitudinea pe care am luat-o în diverse împrejurări. Au fost atitudini deschise de apropiere a mea faţă de oponenţi mai curajoşi decât mine, cum a fost Silviu Brucan, şi alţii etc. Am aflat şi eu acum că Securitatea a fost destul de bine informată, căci apar de mai multe ori în *Cartea albă a Securităţii*

A.S.: *Faţă de infinitele suferinţe ale celor ce au murit în închisorile comuniste, astfel de opoziţii apar astăzi ca neglijabile, dar pentru descrierea reală şi mai completă a acelor timpuri n-ar trebui uitate.*

H.W.: Desigur, dar nici exagerate. Eu le pomenesc doar ca o expresie a evoluţiei mele de la rezistenţă la disidenţă şi apoi la oponenţă, prea neînsemnată ca să fi fost martirizat, dar sinceră, interioară, nu demonstrativă. Nu dau o mai mare importanţă decât o avea pentru mine această evoluţie. Am căutat doar să-mi menţin independenţa, atitudinea critică. Nu am fost în categoria acelora care merită în cea mai mare măsură stima noastră pentru că şi-au riscat cel puţin libertatea, dacă nu chiar şi viaţa. Asta nu înseamnă că n-ar trebui şi astăzi să-mi menţin independenţa critică. De pildă, faptul că religia a fost persecutată explică, dar nu justifică, această revărsare de atmosferă bisericească, care supără chiar şi pe autenticii credincioşi. Nu cred că biserica ar trebui să se ocupe tot timpul de sfeştanii. Religia este o treabă mult mai intimă şi n-ar trebui să devină un spectacol, uneori chiar de bâlci. În acelaşi sens, voi fi totdeauna un anti-

naţionalist, un anti-şovin, deşi ştiu că datorită tendinţei de deznaţionalizare, a cosmopolitismului sovietic, a imperialismului sovietic – nu a internaţionalismului, care presupune existenţa şi înflorirea naţiunilor – a apărut noul naţionalism. Ceea ce nu s-a înţeles decât în ultima vreme e faptul că veriga cea mai slabă – celebra teorie a lui Lenin – care a permis izbucnirea revoluţiei în Rusia, era atât de slabă, încât permiţând revoluţia, nu a permis socialismul. Veriga cea mai slabă poate fi ruptă, din punct de vedere politic, dar nu poate fi urmată de transformările socio-economice pe care le implică socialismul.

A.S.: *Oare exemplul lui Lenin, nu arată că aproape* totdeauna *prioritatea şi exacerbarea politicului duce la sacrificarea teoriei, la deformarea ei*?

H.W.: Lenin nu numai că nu a înţeles părerile lui Dobrogeanu-Gherea, dar a ignorat ce i-a spus, puţin înainte de revoluţie, geniala lui prietenă, Roza Luxemburg. Ea i-a atras atenţia că nu face bine ce şi-a propus, pentru că va înfiinţa un stat şi mai despotic decât acela pe care-l va răsturna, deoarece la început va conduce Comitetul Central, apoi numai Biroul Politic şi apoi Secretariatul, pentru ca în cele din urmă Secretarul General să devină un despot mai crud decât în orice tiranie. În condiţiile Rusei nu se poate evita această evoluţie gravitaţională. Din păcate Lenin nu a înţeles acest avertisment şi asta a dus la o experienţă tragică, care a costat enorm, milioane de vieţi pierdute sau deformate, un secol profund marcat de multe erori nefaste. Sigur, s-ar putea spune că această experienţă a avut utilitatea ei pentru veacul XXI, dar cu un suprapreţ de care trebuie să ne fie ruşine.

A.S.: *În diferite momente aţi vorbit de prietenul Dv. Belu Zilber. Poate îi faceţi acum un portret amical.*

H.W.: Merită de povestit câte ceva despre el. În primul rând aş încerca să-i fac un mic portret. Avea mai puţin de 1, 60 m înălţime, ceea ce contează în general, iar pentru el enorm. I-a creat un asemenea complex de

inferioritate, încât a încercat, prin ascuţirea permanentă a inteligenţei şi a culturii lui să-şi construiască o statură intelectuală şi morală cât mai înaltă, ca să contracareze statura lui atât de mică, scunditatea lui fizică, ca să zic aşa. Asta l-a costat foarte mult toată viaţa, a vrut totdeauna să fie şocant, să spună lucruri care să-i lase pe ceilalţi cu gura căscată. A vrut să fie totdeauna original, totdeauna superior altora. Ne-a invitat de nenumărate ori la masă; odată a fost şi Henriette Ivone Stahl, Vladimir Trebici, Dr. Gh. Brătescu cu soţia, soţia mea şi cu mine, iar el se tot învârtea în jurul mesei fără să se aşeze alături de noi. Eu am făcut gafa să-l întreb când se aşază şi el la masă. S-a făcut că nu aude şi mai târziu mi-a spus: „Păi ce ocazie mai găsesc eu ca să fiu puţin mai înalt decât voi, măcar plimbându-mă în jurul vostru când staţi jos la masă”. Mi-am dat seama cât de permanentă şi adâncă este obsesia lui privind statura sa. Era şi afemeiat, dorea să cucerească femei frumoase, dar îşi dădea seama că nu era frumos şi era dezavantajat. Ţin minte că odată se uita cu invidie la doctorul Constantin

Dimitriu, care era frumos şi înalt, ceea ce şi-a dorit toată viaţa. Mi-am dat seama cât de mult îşi ura acest trup când mi-a spus ce a scris în testamentul lui, că doreşte ca eu şi cu Ghiţă Brătescu să mergem la Crematoriu, să-i luăm cenuşa şi s-o aruncăm unde credem noi. Ceea ce noi am făcut. Am fost la Crematoriu, am luat cenuşa şi am mers în Cişmigiu, unde, în spatele bustului lui George Panu, la rădăcina unui pom am risipit-o. A fost un moment greu, pentru că pe lângă tristeţea normală s-a adăugat şi zgomotul resturilor de oase rămase insuficient arse din cauza crizei de combustibil de pe vremea aceea. Era pe înserat şi părea aproape un film de Hitchkook. Acesta a fost Belu Zilber. Din această pricină şi la anchete sau în închisoare, voind să fie cât mai deştept spunea tot soiul de lucruri. Acolo se vorbeşte puţin, iar eroii tac. El vorbea prea mult şi din această pricină a fost acuzat că a făcut rău altora, că din cauza lui ar fi fost omorât Pătrăşcanu. Chiar şi Maurer, într-un interviu, a spus treaba asta, ceea ce m-a

iritat foarte mult şi am dat imediat un interviu D-nei Gabriela Adameşteanu, la revista „22”, în care l-am întrebat pe I. Gh. Maurer: „Dv., care eraţi în conducerea de partid şi de stat, care eraţi şi jurist, nu v-aţi dat seama că noi nu ne-am mulţumit să răsturnăm dialectica hegeliană, ci am pus cu capul în jos totul. Întâi am condamnat la moarte şi pe urmă am făcut un proces care să justifice condamnarea la moarte. Aşa făcea Comitetul Central, comunica poporului concluziile la care a ajuns, apoi oamenii mai răsăriţi din partid primeau sarcina să caute disperaţi premisele care să susţină acele concluzii”. Totul era inversat la noi. Belu putea să vorbească orice, putea şi să tacă – Pătrăşcanu era condamnat la moarte de către Gheorghiu-Dej, care, aşa cum îmi spunea cineva, când se punea problema puterii lui personale devenea o fiară. Dar Belu a fost un om de o sclipitoare inteligenţă. A lăsat o frază pe care o consider deosebit de demnă de memorat de către întreaga intelectualitate românească. Izbutise el, în 1945, ca partidul să-i creeze o catedră de economie politică la Facultatea de filosofie din Bucureşti. N-a durat decât un an – pe urmă l-au dat afară. Îşi dăduse şi doctoratul, dar asta nu l-a ajutat. Pe urmă a fost dat afară cam de peste tot, până l-au băgat „înăuntru”. Prin 1948 a fost arestat şi până în 1964 a stat la puşcărie în condiţii grele de tot, ani de zile singur în celulă şi până în 1954 la execuţia lui Pătrăşcanu şi a lui Cofler a fost mereu chinuit. Mi-a arătat odată, la fosta cofetărie Nestor, un domn de la altă masă spunându-mi: „Dl. acela este medicul care-mi controla pulsul când mă băteau la închisoare, pentru că încă nu aveau voie să mă omoare!”. Belu a deschis cursul lui, cred că în octombrie 1945. Eram acolo, lângă Barbu Câmpina, Lucreţiu Pătrăşcanu ş.a. Belu a făcut o lecţie strălucită începându-şi cursul de economie, invers decât a început Marx, în *Capitalul*, pentru că, spunea el, voia să-l facă mult mai pedagogic. Explica ce înseamnă venitul naţional şi voia, cum ar fi spus Comenius, prin cercuri concentrice din ce în ce mai mici, să ajungă în final la ideea de marfă, la ideea de valoare. Şi-a încheiat lecţia cu

următoarea frază care cred că a făcut ocolul Europei: „Iată doamnelor, domnişoarelor şi domnilor motivele care mă îndreptăţesc să afirm că în Ţara Românească se va construi socialismul inevitabil sub semnul lui I.V. Stalin şi I.L. Caragiale”. Sala a înlemnit. A doua zi m-a chemat Chişinevschi, probabil şi pe alţii, să-i spun ce-a zis Belu Zilber. văzând că nu-i spun ce vrea el a insistat să-i reproduc ce a zis la sfârşit. I-am răspuns că n-am fost atent pentru că vorbeam cu Pătrăşcanu şi cu Barbu Câmpina. Voia cât mai multe mărturii despre această frază cutremurătoare şi care acum este şi mai cutremurătoare, când cunoaştem istoria construirii socialismului în România.

A.S.: *Mi-aţi povestit şi de o replică ce i-aţi dat-o lui Al. Voitinovici, care şi-a permis să-l ia în zeflemea pe Belu Zilber*.

H.W.: în 1965, de Revelion, fiind la un prieten unde se afla şi Alexandru Voitinovici şi Doru Stroescu (fost şef adjunct al Serviciului de contrainformaţii) acesta m-a întrebat: „Am auzit că te vezi cu Belu Zilber?”. I-am răspuns că într-adevăr mă văd cu Belu Zilber, de vreme ce a fost eliberat de statul nostru, înseamnă că e liber să se vadă cu mine şi sunt liber să mă văd cu el, deoarece am fost buni prieteni înainte. „Da – a zis el – te-am întrebat doar aşa, nu ca să-ţi reproşez, am auzit că a ieşit bine şi că e slăbit, fără îndoială, dar e foarte sănătos. Nici măcar boli de stomac nu are, după 17 ani şi jumătate”. La care Voitinovici, care nu avea vocaţia unui om foarte spiritual, a făcut totuşi o glumă pe care nu puteam să nu o consider total deplasată, la adresa unui om care a făcut atâţia ani de închisoare şi astăzi apare clar din documentele americane că a fost un patriot român, scriind permanent Serviciului Secret American: „Nu ne lăsaţi sub cizma sovietică”. M-am enervat şi am spus: Nu, D-le Voitinovici. Dv. spuneţi că a ieşit sănătos pentru că 17 ani n-a mâncat gras. Iar eu vă spun că a ieşit sănătos pentru că n-a mâncat e… t! Şi asta pentru că nu-i era frică că-l dă afară!

Dincolo de aparenţe şi negativisme conjuncţii rale

A.S.: *D-le Profesor, pentru Dv. materialismul dialectic a fost un instrument de analiză logică a cunoaşterii, a limbajului, dar azi, pentru noi, cei ce am studiat forma lui dogmatică care ne-a îmbâcsit creierii în facultate privim retrospectiv şi îl revedem, poate nu tocmai exact nici acum, prea schematic, prea simplist pentru a fi atât de stimulator cum îl consideraţi Dv, iar materialismul istoric este nu numai discutabil, dar şi implicat în grave erori anii-istorice. De aceea îndrăznesc să vă întreb: nu cumva pledoaria Dv. pentru utilitatea teoretică a materialismului dialectic, nu este de fapt decât expresia ataşamentului Dv. faţă de raţionalism*? *Atitudinea Dv. nu este mai curând aceea a unui* filozof *analitic*?

H.W.: Problema nu este prea simplă, dar putem să ne oprim asupra ei. Întâi să lămurim câteva lucruri. Într-adevăr, datorită stilului şcolăresc şi schematic, datorită dogmatismului, materialismul dialectic a fost cu totul nesatisfăcător. Eu rămân însă, aşa cum a spus Sartre, la ideea că materialismul dialectic rămâne filosofia de nedepăşit a veacului XX, şi chiar veacul XXI va avea mult de lucru pe acest făgaş. Prea multe banalităţi au acoperit autenticitatea materialismului dialectic. Mai întâi, cineva observa că mie nu-mi place niciun fel de „ism”, pentru că spun: subiectivitate, nu subiectivism; personalitate, nu personalism; profesionalitate, nu profesionalism. Vreau să răspund că ism-urile astea mă supără pentru că merg spre fundamentalism, pentru că exagerează. Numai că materialismul meu e dialectic şi al doilea termen modifică fundamental pe primul. Concepţia mea despre lume nu este materialism *şi* dialectică, materialismul *meu* e dialectic, şi dialectica *mea* e materialistă. Unitatea lor nu poate fi descrisă gramatical decât printr-o trăsătură de unire, dar în realitate ele sunt un tot, o unitate intimă. Eu subliniez că materia, în sensul de existenţă în necontenită mişcare, datorită esenţei ei contradictorii este primordială faţă de spirit, dar secunditatea – nu secundantatea – spiritului nu înseamnă că el nu este superior materiei, ci doar că apărând din materie este capabil să o cunoască din

ce în ce mai adânc şi să o domine din ce în ce mai bine. Acest principiu este fundamental şi de o deosebit de rodnică valoare metodologică, euristică.

A.S.: *Dar şi Marx spunea că la Hegel dialectica este cu capul în jos*.

H.W.: Tocmai despre asta e vorba. Dialectica explică şi mişcarea necontenită a materiei şi mişcarea necontenită a cunoaşterii ei. În ce priveşte materialismul istoric, într-adevăr el are o serie întreagă de teze depăşite. Numai că nu e cazul să exagerăm. Că infrastructura determină suprastructura a rămas valabil. Că suprastructura odată determinată are o acţiune crescândă asupra infrastructurii care a determinat-o, asta face parte din materialismul dialectic.

A.S.: *Dar asta rămâne încă schematic*.

H.W.: Ce dispare? Ideile pe care istoria le-a lăsat în urmă. Nu-i putem face nicio vină lui Marx, pentru că el nu a putut bănui măcar viteza cu care se vor succeda una după alta revoluţiile tehnico-ştiinţifice şi efectul lor: dispariţia clasei muncitoare.

A.S.: *înainte de a-şifi îndeplinit „rolul istoric”*.

H.W.: Deci sunt idei ale lui Marx care nu mai pot fi susţinute. Proletariatul nu mai poate fi (dacă a fost vreodată – însuşi Troţki s-a îndoit, puţin timp înainte de a fi asasinat) capabil de un rol conducător în organizarea societăţii. Cu atât mai puţin Dictatura proletariatului, care, în mintea lui Marx nu era un stat totalitar condus de un despot cu titlul de Secretar general al Partidului unic. El nu se gândea la aşa ceva. Nu putea să conceapă aşa ceva. Pentru el Dictatura proletariatului nu a însemnat nimic altceva decât un stadiu tranzitoriu care se opune dictaturii burgheziei. El nu punea accentul pe dictatură şi nu a bănuit apariţia statelor totalitare în numele comunismului. În viitor intelectualitatea, care este din ce în ce mai numeroasă, va prelua conducerea societăţii. Ce i se poate reproşa direct lui Marx? Că nu a făcut analiza puterii politice. Care-i puterea politică care poate face o societate pentru toţi şi pentru fiecare? în ce măsură această putere

politică trebuie să aibă nişte frâne, nişte feed-backuri care s-o împiedice să devină un stat totalitar?

A.S.: *Dar* Programul de la Gotha *are nişte elemente*.

H.W.: Da, dar nu este un studiu al puterii. De altfel a şi refuzat acest subiect, spunând că nu agreează utopiile şi doar evoluţia societăţii va decide. Ceea ce continuă să existe, pentru mine, este mesianismul comunismului. Am mai spus că Marx nu şi-a apreciat originea lui evreiască, fără a fi de acord cu cei ce afirmă, exagerat, că ar fi fost antisemit. Dar el nu a putut scăpa de mentalitatea evreiască. Nu a putut scăpa de iudaismul pe care, vrând-nevrând, l-a moştenit din familie. Principalele concepte ale marxismului nu fac altceva decât să laicizeze, să dea o formă ştiinţifică principalelor concepte ale iudaismului. Exploatarea omului de către om este forma în care Marx toarnă păcatul originar; proletariatul este Mesia lui – o Mesie colectivă, care poate să ne mântuiască de păcatul originar şi să ne ducă, unde? în Ţara făgăduinţei, adică în societatea fără clase, adică în societatea care va fi şi pentru toţi şi pentru fiecare, în care toţi vor putea să-şi dezvolte nestingheriţi şi ajutaţi individualitatea lor. În sfârşit mesianismul, când această societate va începe adevărata istorie a omenirii, căci până atunci nu este decât preistorie. Adică Era mesianică, sau cum se mai spune: sfârşitul timpurilor.

A.S.: *Intervin aici două chestiuni foarte dezbătute azi. În ce măsură i se poate reproşa lui Marx modul cum au aplicat alţii teoria sa*? *Pe de altă parte prin renunţarea la utopia umanistă, la orice mesianism, nu riscăm scufundarea în mediocritatea unei existenţe călduţe, al unei stupide colcăieli cotidiene*? *Recent, la inaugurarea expoziţiei Tzara, de la UNESCO, Dl. Federico Major combătea hotărât pe cei ce acuză instituţia internaţională ce o conduce că propagă utopii, spunând că fără acestea omenirea şi-ar pierde busola şi energiile creatoare*.

H.W.: E clar că fără utopii, care – aşa cum am mai spus, nu sunt şi ucronii – nu se poate. Interesant este că un filosof de dreapta, cum a fost Lucian Blaga, spune – cred

că în *Pietre pentru templul meu* – că fără utopii nu se poate înainta şi adaugă o vorbă care are şi haz şi e şi foarte adâncă: pentru vieţuitoarele de pe pământ omul a fost o utopie, şi totuşi el a apărut. Utopia mesianică este profund iudaică pentru că nu este personificată, ci ţine de viitor pe care noi trebuie să-l pregătim prin eforturi creatoare şi constructive permanente. Religioşii spun că omul este agentul efortului divin spre perfecţiune. După părerea mea, de ateu, omul este o forţă, care tinde spre perfecţiune. Deci această utopie, nu este o ucronie, pentru că stă în puterea omului de a se apropia permanent de era mesianică şi apoi de a o dezvolta ca istorie adevărată. Nenorocirea este că atunci când şi-au dat seama că realitatea e necoaptă şi rezistă acestei utopii, pe care o vor acum şi aici, atunci au transformat această utopie într-o minciună criminală – Uniunea Sovietică. Nicio formă nu poate fi impusă în lipsa oricărui fond al ei. În consecinţă este şi destul de explicabil ce s-a întâmplat în Uniunea Sovietică, cum au fost sacrificaţi zeci de milioane de oameni şi prăbuşirea acestei pretenţii de a face ceva aberant, în raport cu marxismul. Nu a fost vorba de o proastă înţelegere a marxismului, ci de părăsirea lui. Omul poate să-şi schimbe idealurile şi evreii, în general, s-au ferit să-şi transforme ideile în idoli. Idolii opresc în loc şi ideile şi idealurile. Evreii sunt anti-idolatri, sunt iconoclaşti consecvenţi. Poate principala trăsătură a iudaismului este iconoclasmul, este lupta sa împotriva oricărui chip cioplit, oricărui idol. Idealurile tind să se transforme în idoli, sau să fie monopolizate de un simbol. Nu poţi trăi omeneşte fără idealuri, dar le poţi schimba mereu. Este mult de lucru în marxism pentru a-l face să devină principala ideologie a veacului XXI, eliberându-se de dogme şi teze depăşite. Se impune o serioasă analiză marxistă a marxismului.

A.S.: *Ceea ce au încercat oameni ca Althuser şi o fac acum câţiva filozofi englezi şi personalităţi culturale ale Franţei*.

H.W.: E adevărat, eu nu zic că nu au fost astfel de

încercări, ci doar că este foarte mult de făcut pe această linie. Încă un lucru grav este faptul că Marx, datorită grabei lui internaţionaliste, nu a înţeles nici rolul foarte important al limbilor, care nu pot fi încă decât naţionale. Nici Engels nu a înţeles că nu munca, ci vorbirea este aceea care a determinat transformarea antropoidului în om. Munca depinde de vorbire. Numai fiinţele cuvântătoare muncesc; celelalte fiinţe devin instrumente ale muncii. Nu a înţeles valoarea limbii naţionale, prin care se manifestă individualitatea creatoare, prin care se manifestă comunităţile naţionale; aşa a rămas loc pentru Stalin să abordeze problema limbii şi să alunece într-un comunism naţional de tipul naţional-socialismului. Însăşi problema socialismului într-o singură ţară, profund nemarxistă, n-a putut să dea naştere decât unui stat totalitar, care s-a prăbuşit cu toate jertfele criminale făcute pentru a se menţine. Eu nu ştiam toate aceste lucruri în ianuarie 1943, când prin Ajutorul Roşu, m-am apropiat de partid. Am mai vorbit de fazele prin care am trecut, dar mi-am dat seama că au fost patru, nu trei. Mai întâi a fost faza entuziasmului, care avea un motor antifascist şi un motor utopic. M-am simţit eliberat de primejdia de moarte şi mă simţeam atras de promisiunea unei societăţi în care nu vor mai acţiona discriminările rasiale şi de toate felurile. Faza asta a durat destul de puţin. La sfârşitul anilor ’50 am intrat în faza de rezistenţă care s-a manifestat prin refuzul apologiei, printr-o atitudine potrivnică tămâietorilor, a celor care lăudau ceea ce nu exista. Am respins această atitudine encomiastică, apologia unei persoane sau a unei ideologii. Am evitat nume şi adjective superapreciative şi făceam glume rău cotate, dar destul circulate. Spuneam, de exemplu, că telegrafia fără fir s-a inventat în URSS pentru că la niciun fel de săpături de acolo nu s-a găsit vreun fir, sau că cel mai mare pitic din lume este în URSS. După aceea am trecut la un anumit fel de disidenţă. Disidenţa înseamnă, înăuntrul unei concepţii sau în interiorul unui partid, să ai o poziţie critică, un punct de vedere divergent. În cărţile mele am insistat mult asupra

valorii individualităţii umane, că actul de creaţie este profund individual şi colectivul nu poate decât să colectivizeze creaţiile individuale etc. în ce priveşte opoziţia mea, ea s-a manifestat prin participarea la diverse memorii colective şi prin diferite proteste. Asta a durat puţin, pentru că a venit decembrie 1989 şi a început, sau cel puţin credem că a început, o altă epocă

A.S.: *Fără îndoială, evoluţia gândirii şi atitudinilor Dv. implică evoluţia individualităţii Dv. Munca Dv. cu cărţile şi studenţii a fost şi o muncă asupra propriei personalităţi. Poate că ar fi locid aici să vă dezvăluiţi şi câteva trăsături specifice de personalitate*.

H.W.: Deşi mă consider român de origine evreu, deşi românitatea mea este incontestabilă, pentru că m-am născut şi m-am format în limba şi cultura română şi ei încerc să-i aduc contribuţia de care sunt capabil, mi-am descoperit şi trăsături fundamentale ale mentalităţii evreieşti. De pildă, sunt preponderent auditiv şi nu vizual, n-am nici televizor, nici radio şi, mai ales, nu-mi place să merg în străinătate, să călătoresc. Am făcut-o numai obligat, din motive profesionale şi pentru plăcerea soţiei mele. În general stau foarte prost, nu cu vederea ci cu vizualitatea. aparţin acelui neam care mai degrabă închide ochii decât gura. Asta m-a marcat şi din punct de vedere teoretic. Am o mare capacitate de abstractizare. Rectorul Universităţii de la Oslo, unde am ţinut câteva prelegeri despre limbă şi cultură, mi-a spus că-mi invidiază puterea de a spune atât de clar lucruri atât de complicate. I-am răspuns că, în general, eu nu scriu şi nu vorbesc decât după ce în mintea mea sunt clar formulate ideile prin repetate vorbiri interioare. S-ar putea ca ce spun să nu fie just, dar clar îmi este. Nici simplu nu este. Simplificarea este o lipsă de onestitate, pe când claritatea este o obligaţie intelectuală. Toată viaţa n-am făcut altceva decât să gândesc vorbind şi din când în când să scriu ce am vorbit, fie cu alţii, fie cu mine însumi. N-am avut nicio preocupare de a achiziţiona obiecte, am păstrat distanţa faţă de obiecte. M-a preocupat numai gândul şi poate de

aceea am fost un om cumsecade. Cosaşu, Liiceanu şi alţii au scris despre omenia mea, dar eu vreau să spun că nu am niciun merit. Asta a fost firea mea. Mă bucuram când aveam prilejul, cum a fost cu Andrei Pleşu, să constat că cineva îmi devenea superior prin gândirea sa. Încă în 1977 am spus că va fi o personalitate culturală despre care se va mai discuta. Am trăit bucuria inteligenţei altora, al talentului altora, mai ales a celor tineri, ca Sorel Vieru şi alţii ca el. Cine nu are vocaţia prieteniei şi respectului valorii altora se conformează unor principii morale, dar nu acţionează spontan. Cumsecădenia mea nu mi-a cerut niciun efort. De aceea nu e un merit.

A.S.: *D-le Profesor, în onestitatea Dv. normală, nesupusă presiunilor conjuncturale, susţineţi că tot ce s-a întâmplat nefast în societatea contemporană nu poate compromite marxismul ca teorie şi nici mi poate amila speranţa într-o lume mai dreaptă care va fi o „omenire socialistă Dar de ce trebuie să-ispunem „socialistă*? *De ce n-am vorbi mai curând de un capitalism perfecţionat*?

H.W.: Un capitalism perfecţionat se numeşte socialism. Nu există socialism, decât în clipa când capitalismul a dat tot ce poate da. Marx spunea că socialismul e posibil numai atunci când bogăţia va ţâşni şi capitalismul poate produce bogăţia societăţii. Încă există Nord şi Sud, Vest şi Est, popoare în care se moare masiv de foame. Nici Marx, nici noi nu am putut întrezării când şi cum se va asigura bogăţia societăţii, nu doar opulenţa unora. Poate că o generaţie viitoare se va trezi în socialism, spontan, cum s-au trezit românii în creştinism. Nu ştiu. Nimeni nu poate şti. Într-adevăr cuvântul socialism a devenit atât de repulsiv, încât ar trebui să găsim un alt cuvânt pentru un regim al întregii societăţi şi eu nu-l găsesc. Mi se pare mai comod să nu mă las dus de val şi să susţin (denumirile nu trebuie să ne întunece gândirea) că marxismul şi socialismul sunt concepte ce pot fi reabilitate în perspectiva erei mesianice spre care ne îndreptăm mereu. Eu iau în răspăr mentalitatea uşuratică care ne face să nu înţelegem corect ce stă realmente în

spatele unor cuvinte. S-a schimbat cuvântul creştinism din pricina inchiziţiei, din pricina crimelor făcute de cruciaţi, din pricina Nopţii Sfântului Bartholomeu? Ştiu că întâmpin rezistenţă, că mi se fac numeroase reproşuri, dar nu văd de ce trebuie să schimbăm cuvintele pentru a scăpa de spaimele legate de ele accidental. Nu cred că există un etalon faţă de care putem să apreciem dacă şi cum m-am îndepărtat de marxism şi de iudaism. Care marxism? Care iudaism? Marxismul lui Marx, al lui Kautski, al Rozei Luxemburg, al lui Lenin? A fi marxist înseamnă a te îndepărta, nu numai a porni de la Marx. A pleca, în ambele semnificaţii ale cuvântului: a porni de la şi a te îndepărta de A porni de la spiritul marxismului şi a te îndepărta de litera lui moartă, depăşită de vremuri. Acelaşi lucru e valabil şi pentru iudaism, cum am mai spus. Marxismul şi iudaismul sunt, fiecare, o gândire vie, care trăieşte în raport cu personalitatea fiecăruia. Doar dacă vrei să negi principiile fundamentale, definitorii, ale iudaismului se poate spune serios că te îndepărtezi de el, în sensul de a-l trăda, dar, dacă îi dezvolţi principiile în funcţie de cerinţele obiective ale actualizării lor, contribui la vitalitatea lor. De aceea spuneam că tradiţionalismul este duşmanul tradiţiei, pentru că împiedică originalitatea creatoare.

A.S.: D-le Profesor aţi spus că încrederea Dv. în viitor face parte din substratul Dv. iudaic, dar trebuie să recunoaşteţi că lumea este azi din ce în ce mai sceptică. Există tot mai numeroase constatări că depăşirea tragediei comuniste nu este urmată de o luciditate critică în ce priveşte destinul capitalismului contemporan. Se vorbeşte tot mai des de nevoia unui capitalism cu faţă umană.

H.W.: Sigur, scepticismul, dar şi pragmatismul sunt o firească reacţie la regimurile totalitare prăbuşite, dar va veni o vreme (uneori răspund celor ce-mi zic că sunt un filosof al veacului XIX, că de fapt sunt un filosof al veacului XXI) când acest scepticism va fi contracarat de o nouă spiritualitate. La această spiritualitate se gândea André Malraux când spunea că veacul XXI va fi spiritual (nu religios) sau nu va fi deloc. Ei bine, sunt convins că veacul

XXI va da naştere acestei spiritualităţi noi, unei noi încrederi, unui nou optimism. Omenirea nu va putea multă vreme să continue să trăiască fără o nouă speranţă. După părerea mea această nouă spiritualitate nu poate fi o întoarcere la trecut. Trebuie să fie o înaintare spre viitor, nu un reviriment al tradiţionalismului. Recrudescenţa bigotismului, această exaltare a sentimentului religios nu pot fi decât spasme, o zbatere în favoarea unor idei pe care istoria a şi început să le lase în urmă. Sunt convins că nu există în timp întoarceri cum există în spaţiu. Iudaismul, aducând ideea aceasta de timp în istoria ideilor era încă grevat de imaginea viitorului ca o întoarcere la paradisul pierdut, la trecutul de aur al omenirii. Este o idee pe care, încetul cu încetul, iudaismul o părăseşte.

Traversând schizofrenia controlată

A.S.: *Domnule Profesor, de când vă ştiu n-am observat la Dv. niciun tic de profesor şi întotdeauna v-am văzut ascultându-i cu atenţie pe cei din jurul Dv., replicând totdeauna pertinent şi pe cât posibil cu umor, chiar şi în împrejurări deloc amuzante, mai ales pentru că în viaţa filosofică a trecutului eraţi mereu considerat o oaie neagră.*

H.W.: în legătură cu atmosfera din regimul trecut, cu această schizofrenie controlată, deliberată, pe care o provoacă un asemenea regim, un exemplu cu totul deosebit, care este dătător de seamă pentru situaţia în care se află intelectualul faţă de putere atunci când puterea este dictatorială este Mihai Ralea. L-am cunoscut destul de bine şi am putut să înţeleg, până la urmă, o situaţie aproape incredibilă. Într-o zi, fiind responsabilul unui volum de studii, pe care-l scotea Institutul de filosofie al Academiei Române, citind cu atenţie studiul semnat de Mihai Ralea pentru acest volum, mi s-a părut că o anume frază nu e în regulă, că e ceva care şchioapătă, care nu merge. Cum nu-mi puteam permite să intervin i-am dat un telefon şi i-am propus Profesorului să-i citesc fraza cu pricina şi să-i propun o reformulare. „Dragul meu, pentru asta îmi dai telefon?” mi-a zis Ralea şi eu am fost stupefiat. „Schimbă ce vrei, scoate fraza, bagă alta, orice schimbare

e bună. Nu e important”. Pedantismul meu mergea până la a interzice chiar şi modificarea unei litere sau virgule de către cei care mă publicau (chiar şi cu Ivaşcu mă înţelesesem că ori publică aşa cum am trimis eu articolul, ori nu-l publică) nu putea să se împace cu răspunsul lui Ralea. Cu greu, şi după mult timp am înţeles: Ralea n-a mai scris nimic în anii aceia, a publicat cărţi pe care nu sunt sigur că le-a citit, scrise de Trăian Herseni, Tache Botez, Ion N. Bălănescu, de Suchianu, dar el personal n-a mai scris pentru că, faţă de propria lui conştiinţă, el nu a mai vrut să scrie sub presiunea şi ingerinţele inculte ale Secţiei de propagandă a P.C.R. El nu putea scrie decât în genul lui şi tocmai în genul lui nu mai putea scrie. În schimb n-a renunţat să publice pentru că a vrut să rămână, şi aşa a şi murit, *Ministru*. Îi plăcea o viaţă bună dar se străduia să asigure multor intelectuali o pensie cât mai bună, cum a fost cazul lui Ioan Petrovici sau al altor foşti profesori sau colegi de ai lui. A fost foarte generos. Nu-l preocupa ce crede lumea. Chiar dacă unii îl considerau colaboraţionist, el ştia că numai aşa poate să-şi menţină lui şi familiei sale, dar nu mai puţin celor de care se simţea legat prin cultură, un standard de viaţă suportabil. Mi se pare un caz care merită să fie reţinut.

A.S.: *Aşa era şi regretatul meu mentor în ale Sociologiei culturii, Octavian Neamţu, fost colaborator apropiat al lui Dimitrie Gusti. Pentru a-i reedita opera acestuia, pentru a-i readuce în cercetări de teren pe oameni de valoare ca Hary Brauner, Paul Sterian, Nae Popescu, Roman Cresin, Petre Stănculescu, Dr. Ioan Mihăilă, Leon Ţopa şi mulţi alţii a trebuit să suporte un şir indescriptibil de mojicii ale cenzorilor culturii şi totuşi lucrările conduse de el au rămas la arhivă şi unii nu se* să iau *să-l acuze că risipeşte banii statului pentru a hrăni „duşmani ai regimidui”, deşi aflaseră că Hary Brauner, de exemplu stătuse 13 ani în închisoare în cazul Pătrăşcanu.*

H.W.: Tot pentru caracterizarea atmosferei în care trăiau intelectualii în regimul trecut, vreau să dau un exemplu oarecum personal. Într-o zi primesc un telefon de

la Ştefan Voicu, pe atunci şeful revistei „Lupta de clasă”, care m-a întrebat dacă vreau să scriu un articol despre fenomenologia lui Husserl. Mirat, l-am întrebat cum de s-a gândit să apară în acea revistă un articol despre o filosofie atât de dificilă. „Ei, tu ştii să faci clară o filosofie oricât de complicată” a zis el. Clară, am zis eu, voi izbuti s-o fac, până la urmă, dar nu pot s-o simplific. Pentru mine este o mare deosebire între clarificare şi simplificare. Voi încerca. Scriu articolul, i-l dau şi aştept rezultatul, care nu mai apărea. Atunci am trecut pe la redacţie şi am întrebat dacă articolul meu a fost citit. Da, mi-a zis un redactor, l-a citit tovarăşul Voicu şi i-a dat drumul, mergeţi să vedeţi ce a scris pe margine. Mă duc să văd, cu gândul că poate-mi cere vreo modificare, ceea ce nu mi-ar fi surâs. Nu, nu era nicio observaţie, doar o remarcă: „Nu am înţeles nimic, sper că nici cititorii nu vor înţelege nimic. Deci, se poate publica”. Ideea era că nu risca să i se reproşeze nimic, dacă nimeni nu sesizează ceva în răspărul „liniei”.

A.S.: *Domnule Profesor*, *sper să nu vă supăraţi pe mine*, *dar trebuie să vă amintesc că Dv. aţi publicat o broşurică despre* Filosofia deznădejdii *în care atacaţi virulentfilozofi occidentali de pe atunci*.

H.W.: Gabriel Liiceanu mi-a reproşat foarte mult cum am scris despre Cioran. De fapt era o Cronică a ideilor, publicată cred prin anii 1954 – 55 în *Viaţa Românească* şi se referea la spaimă ca mijloc de cunoaştere. Scriam pe atunci foarte virulent împotriva lui Cioran, împotriva iraţionalismului, a nihilismului, împotriva apologiei neantului etc. Am recitit acel text. Nu l-aş mai scrie azi aşa, dar ideile afirmate acolo mi le menţin şi azi. Rămân împotriva poziţiei filosofice a lui Cioran şi azi, ca şi atunci, dar recunosc că un ton agresiv într-o discuţie filosofică este neavenit şi îmi displace. Mai mult decât atât, între timp mi-am dat seama că ceva mă leagă de Cioran: ateismul lui militant, chiar furibund şi faptul că lumea asta nu are absolut niciun sens. Idei cu care sunt complet de acord. Dar, mă despart de Cioran şi mă apropii mai mult de Lucian Blaga, care spunea, foarte frumos: din clipa în care

îţi dai seama că lumea asta nu are niciun sens, nu-ţi mai rămâne altceva de făcut decât să-i dai tu unul. Cioran contestă posibilitatea oamenilor de a da un sens vieţii. De altfel, Cioran a rămas pentru mine un mister. Nu mi-e foarte clar. Am mereu senzaţia că nu a avut şi nu are niciun fel de disperare, că filosofia disperării este la el un joc, că el este un *Homo ludens*, nu este un Kierkegaard. Din acest punct de vedere el este un filosof foarte român, chiar şi în cărţile lui franţuzeşti. Are umor şi un stil propriu de a se juca cu disperarea absolută, cu nihilismul pe care-l afişează. Sigur, omul trebuie să-şi asume relativitatea existenţei lui, omul nu poate să ştie tot, dar nici nu poate afirma că nu ştie nimic. Titu Maiorescu spunea că de adevărul absolut nu te desparte nicio limită eternă, dar etern, istoric vorbind, ne va despărţi o limită. De adevărul absolut ne apropiem la infinit. Dacă obiectul cunoaşterii este infinit, cunoaşterea nu poate fi nici ea decât infinită. Adevărurile sunt relative, doar ADEVĂRUL este absolut.

A.S.: *Cenzura nu v-a putut opri niciodată să vă apropiaţi de adevăr în felul Dv. şi să daţi mereu un sens vieţii, iluminând-o mereu cu vorbe de duh*.

H.W.: într-o şedinţă, la Academia Română, vorbea Preşedintele Traian Săvulescu care era deja bolnav şi la a treia greşeală gramaticală, ceea ce el nu făcea înainte de a se îmbolnăvi, am tresărit. În dreapta mea se afla D.I. Suchianu, căruia intimii îi spuneau Puiu, sesizând reacţia mea, mi-a spus: „Stai liniştit, e limba lui, face ce vrea cu ea. Tu nu ai voie”. Mi-am dat seama că asta este o lecţie importantă, care m-a urmărit toată viaţa şi am înţeles de ce mari savanţi evrei au populat lingvistica românească. Mă deranjează orice neglijenţă faţă de limba română. De exemplu mulţi se feresc să folosească cuvântul *deja*. Unii îl înlocuiesc cu *de acum*. Este evident că *de acum* are sensul „de acum înainte”, pe când *deja* are o deschidere, gata să se închidă, spre trecut. Îmi amintesc că după faimoasa şedinţă consacrată „demascării” lui Lucian Blaga, m-am întâlnit cu Ion Frunzeti care m-a îmbrăţişat şi mi-a spus că-mi mulţumeşte în numele culturii româneşti. Mirat, l-am

întrebat de ce. „N-am fost în ţară, dar am aflat că ai luat cuvântul. Doi scriitori importanţi, ale căror nume nu ţi le spun, mi-au zis aşa: Mă Otrăvel (aşa i se spunea) o serie întreagă de români neaoşi au lovit în Blaga şi numai un jidan l-a apărat, Henri Wald. Pentru asta îţi mulţumesc. Mi s-a spus şi ce, şi cum ai spus. De altfel Sebastián şi cu tine sunteţi singurii evrei pe care eu nu i-am prins cu vreo greşeală de limbă”. Venind de la un fost legionar, această apreciere a fost pentru mine un omagiu suprem. La sesiunea contra lui Blaga au luat cuvântul mulţi: Alexandru Posescu, Nicolae Bagdazar, Alexandru Ivasiuc şi alţii care au vorbit de caracterul reacţionar al operei lui Blaga. Şedinţa era organizată de Miron Constantinescu, care mai apoi m-a reclamat că, vorbind şi eu la această reuniune precis programată, i-am stricat şedinţa şi i-am produs o criză cardiacă. Eu spusesem doar că Blaga a fost un om de dreapta, dar nu de extremă dreaptă, pentru că nu a aderat la legionari. Făcea o filosofie de dreapta, cu caracter marcat religios, dar nu a fost un bigot, pentru că oficialităţile Bisericii ortodoxe l-au criticat aspru pentru caracterul eretic al filosofiei sale. Eu am susţinut că am învăţat foarte multe de la Blaga, că opunându-mă filosofiei sale de pe poziţii marxiste nu pot să nu admit că filosofii marxişti au multe de învăţat de la Blaga. Rolul pe care l-a dat, în general, metaforei în geneza şi dezvoltarea culturii este deosebit de important şi pe mine m-a ajutat foarte mult în înţelegerea rostului limbii în construirea unei culturi. Bineînţeles că oamenii s-au supărat pe mine că am făcut notă discordantă arătând partea pozitivă a operei lui Blaga. După ce toţi au exagerat aspectele „negative”, eu am considerat că tocmai era cazul să arăt ceea ce consider pozitiv în creaţia lui Blaga. El nu putea fi înlăturat din filosofia românească şi împreună cu Mircea Florian şi Rădulescu-Motru rămân în fruntea filosofiei româneşti.

A.S.: *De aici putem extrage şi o concluzie mai generală, cu privire la rigiditatea interpretărilor filosofiei în condiţiile unui regim absolutist şi exclusivist. Scăderea, uneori chiar anularea, discernământului, a capacităţii de*

selecţie, de adâncire a semnificaţiilor subtile şi complexe a valorilor implicate în diferite structuri de gândire, şi în plus trecerea de la tematica filosofică propriu-zisă la comentarii privind persoana filosofului (acest grotesc pseudoargumentum ad personem) sunt extrem de dăunătoare culturii în general şi aceste nefericite practici nu par să fie doar ale trecutului. În alte chipuri şi pe alte temeiuri socio-politice se manifestă noi forme de condamnare şi interdicţie, de refuz al discernământului analitic şi de exacerbare a unor tendinţe, mai ales de dreapta.

H.W.: Sunt complet de acord cu dumneata. Am mai discutat despre aşa-zisa lege a lui hăis-cea. Cum câteva decenii am fost pe „hăis”, acum există tendinţa aproape exclusivă spre „cea”. Blaga mi-a sugerat că nu numai fiecare dintre noi suntem în stare să dăm lumii un sens, dar chiar şi omenirea poate să-şi dea un sens. Omul, este singura fiinţă dătătoare de sens, fie el vremelnic şi local, dar trebuie să ne asumăm relativitatea existenţială şi să avem încredere în sensul ce şi-l poate da umanitatea în întregul ei, tocmai pentru că este dătătoare de sens. Vremelnicia istoriei omenirii este destul de lungă şi sensul ei este dezvoltarea necontenită, cu poticniri, cu repetări, cu abateri, dar încontinuu în favoarea dezvoltării individualităţii umane ca singur izvor al creativităţii, iar creaţia, cum spunea Blaga însuşi, este destinul omului. Numai creând putem să ne dezvoltăm umanitatea. Cred că în momentul de faţă, în preajma celui de al treilea mileniu, ne putem da seama că omenirea se află la o răspântie şi sesizează faptul că şomajul va fi cel mult frânat, dar nicidecum înlăturat. Şomajul crescând este un semn al entropiei societăţii capitaliste care intră în cea mai profundă criză a ei. Este nevoie de o societate în care statutul de şomer să se transforme într-un statut de cetăţean liber să dispună de mijloacele continuei sale perfecţionări, în acest sens Marx afirma că socialismul nu e cu putinţă decât într-o societate în care „bogăţia va ţâşni”. Continua revoluţie tehnico-ştiinţifică, care va

înlocui robii cu roboţii, ne apropie de momentul în care oamenii nu vor mai fi preocupaţi de *supravieţuire*, ci de vieţuire prin creaţie, fiecare în funcţie de datele sale genetice, ca fiinţe ce ne naştem inegali, dar în condiţii de egalitate socială, adică de şanse egale de efort autoconstructiv. Deci există un sens al umanităţii. Istoria personală trebuie să se întâlnească cu istoria socială. Cei ce neagă această tendinţă confundă sensul omenirii cu nonsensul actual al vieţii, cu absurdul, în realitate absurdul este o treabă omenească, ca şi falsul, ca şi minciuna. Falsul este un păcat gnoseologic, în timp ce minciuna este un păcat etic. Absurdul este o idee omenească şi se iveşte atunci când valorile se izbesc de nonsensul existenţei.

A.S.: *Deci, pe de o parte Dv. consideraţi că marxismul poate să se dezvolte prin trecerea de la analiza priorităţilor economice ale vieţii, la cele culturale ale umanităţii, iar pe de altă parte veniţi în întâmpinarea teoreticienilor englezi care încearcă să dea socialismului contemporan imaginea unui umanism pragmatic*.

H.W.: îţi voi răspunde pornind pe la o experienţă personală. Am fost şi sunt acuzat că marxismul pe care îl profesez nu e marxismul însuşi, ci e marxismul meu. Mai recent, sunt acuzat că iudaismul pe care îl reprezint eu nu este realmente iudaismul, ci iudaismul meu. Marxism Waldian, iudaism Waldian. Lăsând la o parte că orice interpretare nu poate fi decât personală şi că nu există un iudaism în sine (care iudaism? al lui Filon, al lui Maimonide, al lui Mendelssohn?), fără îndoială că am şi eu iudaismul meu, care, îndrăznesc să spun că face parte din istoria iudaismului, pentru că iudaismul este o gândire vie, care se dezvoltă printr-o continuă explicitare în contact cu alte curente de idei şi prin actualizare. Şi cu marxismul lucrurile stau tot aşa. Adică cum? PCUS a putut să facă marxismul lui şi eu n-am voie să am marxismul meu? Poate că nu este întâmplător faptul că în *Cartea Albă a Securităţii*, caracterizarea pe care mi-o face este: „Wald, Henri – filosof şi critic, membru de partid, influenţat

puternic de cele mai reacţionare curente de idei”! Probabil că şi atunci marxismul era considerat a fi numai cel aprobat de Secţia de propagandă, adică câteva perechi de lozinci, golite de orice conţinut şi folosite drept camuflaj al unui naţional-socialism. Trebuie să înţelegem că marxismul de azi, şi mai ales cel din veacul XXI, va fi creator sau nu va fi deloc. Mereu uităm o replică glumeaţă, dar foarte profundă a lui Marx. Când ginerele lui i-a atras atenţia că o idee de-a sa n-ar fi marxistă, Marx i-a replicat: „Dar cine a precizat o dată pentru totdeauna ce este un marxist?”. Această discuţie a lui Marx cu Paul Lafargue are un sens metodologic. Una este Marx şi alta este marxismul. A fi marxist înseamnă a pleca de la Marx; în ambele sensuri ale cuvântului: a porni de la spiritul marxismului şi a te îndepărta de litera lui. Să nu uităm că faţă de orice tradiţie trebuie să avem o atitudine dinamică, creatoare. Deşi ar putea părea paradoxal, tradiţionalismul este principalul duşman al tradiţiei. Tradiţionalismul vrea să oprească în loc, să încremenească ceea ce nu se poate opri şi anume istoria. Spuneam odată că cel mai neevreiesc strigăt pe care-l cunosc eu este: „Clipă, stai!”. Evreul nu confundă timpul cu spaţiul. Dimpotrivă, el face timp şi din spaţiu. Ştiu că e grav ceea ce spun, dar mi se pare că la ora actuală tradiţionalismul (nu tradiţia) primejduieşte iudaismul şi chiar existenţa politică a Statului Israel. Să rămânem în tradiţie, dar să respingem tradiţionalismul care se manifestă prin fundamentalism, prin fanatism etc. Principalul este credinţa în timpurile mesianice, adică momentul în care se termină preistoria şi începe adevărata istorie, cea a omului capabil să-şi trăiască deplin umanitatea lui prin creaţie, credinţa că este posibilă apariţia unei societăţi care să asigure demnitatea omului.

A.S.: *Deci lupta Dv. împotriva tradiţionalismului ca încremenire imposibilă a spiritului creator al omului, ca anticultură, nu este o luptă împotriva înţelepţilor care practică un cult al tradiţiei.*

H.W.: Desigur, e o luptă împotriva tradiţionalismului, nu împotriva tradiţiei. Şi eu, ca orice om, sunt tradiţional,

pentru că apăr acest ansamblu de idei şi atitudini concentrate în limba transmisă de la o generaţie la alta. Vrând, nevrând noi toţi pornim de la tradiţie, căci spiritul creator adaugă ceva tradiţiei, nu o desfiinţează. Toată cultura europeană are la bază tradiţia iudaică şi tradiţia elenă, împletirea lor milenară. Am găsit undeva că Xenofon din Colofon spunea că dacă boii, caii şi leii ar avea mâini şi picioare, şi dacă ar putea să plăsmuiască idoli, atunci idolii lor ar fi boi, cai sau lei. Dumnezeu, nu este decât reprezentarea idealului nostru. Maimonide a avut mari dificultăţi. Spinoza a fost excomunicat, Mendelssohn a fost contestat şi este şi azi contestat, deşi ei au făcut enorm pentru buna păstrare şi dezvoltare a valorilor iudaismului. Ei au făcut ca valorile iudaismului să fie înţelese şi împărtăşite şi de neevrei, pentru că ele sunt valori universale, nu naţionaliste şi particulariste. Pentru ei adaptarea nu a însemnat asimilare. Chiar în *Cabala* lui Alexandru Şafran găsim o serie de lucruri noi, pe care nu le găsim în vechile texte. Dacă am opri iudaismul în forma sa biblică i-am risca esenţa. Avea dreptate Shimon Peres când răspunzând la o întrebare într-un interviu luat la Ierusalim de Jean Daniel, a spus că nu poate face politică externă numai cu Biblia în mână. Biblia nu este un ghid turistic care spune: acesta este Israelul. Trebuie să înţelegem că istoria este schimbare şi noi toţi, mai cu seamă oamenii politici trebuie să ţină seamă de realităţi.

A.S.: *Această permanentă rediscutare a raporturilor dintre tradiţie şi contemporaneitate, arată că există totdeauna forţe interesate în încremenirea unor lucruri şi alţii care, încercând să se elibereze pe sine, dezvoltă însăşi tradiţia.*

H.W.: Această încremenire nu este specific iudaică, dimpotrivă. Tradiţionaliştii au de fapt nişte interese externe iudaismului, economice şi politice. E adevărat că, în general, oamenii sunt speriaţi în faţa schimbării, suportă greu diferenţa, inconştientul nostru colectiv are cristalizată în sine, dacă nu ostilitatea cel puţin suspiciunea faţă de diferenţă, faţă de schimbare şi de

multe ori oamenii preferă răul pe care-l cunosc, binelui pe care îl doresc, le e teamă să nu se transforme în mai rău. Este şi o vorbă populară: mai binele este duşmanul binelui. Dar asta nu este o idee evreiască. Evreii sunt pentru schimbare, au fost totdeauna pentru înaintare, pentru progres, este în fond dimensiunea nomadă a mentalităţii evreieşti.

A.S.: *Dv. acordaţi o atenţie specială raportului dintre tradiţie şi creaţie în iudaism*.

H.W.: Raportul dintre tradiţie şi creaţie, dar mai ales în iudaism este profund dialectic, deoarece în mentalitatea iudaică tradiţia este concepută dinamic, este vectorială. A fi tradiţional înseamnă a crea, în virtutea marilor idei ale tradiţiei, dar în necontenită relaţie cu realitatea. A fi tradiţionalist este o primejdie de moarte atât a tradiţiei iudaice, cât şi a Statului Israel. Tradiţionalismul sterilizează tradiţia. A fi tradiţional înseamnă a pleca de la tradiţie în ambele sensuri ale cuvântului: să porneşti de la tradiţie, dar să te şi îndepărtezi de ea, s-o depăşeşti, să o dezvolţi. Mai precis: să porneşti de la spiritul tradiţiei şi să te îndepărtezi de litera ei. E interesant că antitradiţionalismul nu este împotriva tradiţiei, ci, prin curentele lui moderniste, vrea să scoată din încremenire tradiţia. Este antitradiţionalism, nu antitradiţie. Este o subliniere a faptului că nu poţi opri istoria, că nu poţi opri ceea ce este imposibil de oprit. Ce ar fi fost iudaismul dacă Moise nu ar fi dezvoltat gândirea lui Abraham, dacă nu ar fi consolidat monoteismul împingându-l spre o tot mai pură spiritualitate. Filon, cu ajutorul lui Platon a ridicat metafora, legenda şi miturile iudaismului la un nivel superior. Maimonide, cu ajutorul lui Aristotel a dezvoltat raţionalismul iudaic. Nimeni nu s-a mărginit să rămână la momentul de la începuturi. Nici azi, Martin Buber, Emmanuel Levinas, Franz Rosenzweig nu încetează să împingă înainte tradiţia. Dar ce înseamnă tradiţie? Ea este un ansamblu de idei şi de atitudini cristalizate într-o anumită limbă care transmite de la o generaţie la alta acest ansamblu de idei şi de atitudini în virtutea cărora

mişcarea continuă, înaintează. Am putea lămuri mai bine şi ce înseamnă aprioric. Apriorismul, de la Kant încoace este un oarecare scandal filosofic. Şi un lingvist ca Noam Chomski vorbeşte de idei înnăscute, despre structura gramaticală, care se află la baza tuturor limbilor. Sfântul Augustin spunea că există în noi ceva mai adânc decât noi înşine, dar pentru mine acest ceva nu este Dumnezeu, ci limba. Limba în care este cristalizată tradiţia. Tradiţia este apriorică faţă de experienţele noastre individuale, dar nu faţă de experienţa comunităţii care vorbeşte acea limbă şi care şi-a clădit pe această limbă cultura ei. Aprioric, faţă de individual – dar aposteriori, faţă de experienţa comunităţii. Trebuie să gândim potrivit marilor principii pe care tradiţia le conservă, dar să gândim înseamnă să creăm, să dezvoltăm tradiţia în spiritul ei.

A.S.: *Dar există şi pretenţia unora de a fi unicii apărători ai tradiţiei, ba chiar şi unii care nu acceptă că ar putea fi discutate criterii ale distincţiei dintre tradiţional şi tradiţionalism. Ar trebui totuşi precizat în ce limite dezvoltarea tradiţiei nu periclitează esenţa tradiţiei.*

H.W.: în ceea ce priveşte pretenţia unora că sunt singurii deţinători ai tradiţiei, eu nu pot fi de acord cu aşa ceva. Cei care au această pretenţie sunt mai curând cei ce se ocupă cu ritualul, decât cu tradiţia. Ritualul se repetă ca atare, nu admite modificări. Apărătorii ritualului se consideră uneori şi cei mai buni cunoscători ai tradiţiei şi resping, ca fiind eretică, orice fel de altă atitudine. Numai că în concepţia iudaică despre lume ritualul este numai un aspect şi nu cred că este cel mai important, concepţia este importantă. Credinţa în valabilitatea principiilor e mai importantă. Şi contemporanizarea permanentă a acestor principii este mai importantă. A reduce iudaismul la ritual înseamnă a-l steriliza, a-l transforma în tradiţionalism. Ritualul faţă de credinţă este în acelaşi raport ca practica faţă de teorie. În momentul când teoreticul diminuează, practica devine rutină. Şi în iudaism tradiţia permite dezvoltarea credinţei chiar cu modificarea unor ritualuri; uneori practicarea mecanică a ritualului poate deveni o

alunecare în idolatrie. Nu semnificantul trebuie adorat, ci semnificaţia. Îndrăznesc să gândesc şi aşa: şi ce se va întâmpla dacă noi, continuând să militǎm mesianic pentru promovarea valorilor iudaismului am renunţa sub presiunea unor evoluţii obiective la circumcizie sau la caştut? S-ar modifica ceva esenţial? Esenţial este mesajul cu care venim noi prin concepţia iudaică.

A.S.: *Deci criteriile valorice ale iudaismului nu depind esenţialmente de practicarea regulilor de cult, ceea ce nu* înseamnă *deprecierea acestora*.

H.W.: Cultul este sortit milenarei repetiţii, dar poate fi modificat atunci când poate periclita însuşi conţinutul credinţei. Trebuie să înţelegem caracterul permanent subordonat al ritualului faţă de credinţă. În fond, e mai uşor să repeţi un ritual, decât să gândeşti creator, în liniile de forţă ale iudaismului. Fiind mai uşor, mulţi se mulţumesc cu ritualul. El ne dă şi sentimentul că ne asemănăm cu ceilalţi evrei, dar e şi mai bine să înţelegem rostul nostru de a promova valori etice de importanţă universală.

A.S.: *Ceea ce nu duce la pierderea identităţii. Tradiţionaliştii rigizi folosesc argumentul că fără apărarea rigidă a ritualului, pe care o confundă cu tradiţia, ne-am pierde identitatea etnică*.

H.W.: Ba mai mult decât atâta. În niciun caz nu riscăm să ne pierdem identitatea, pentru că valoarea fundamentală a iudaismului este individualitatea umană. Această idee a crescut în iudaism de la geneză şi până în zilele noastre. Chiar dacă ne-am imagina că ar fi posibil cândva, în timpuri mesianice, să dispară etniile, deci inclusiv identitatea evreiască, ce ar fi? Pentru iudaism valoarea supremă este individualitatea umană, realizarea ei deplină, nu sacrificarea ei pentru a menţine ceea ce istoria nu va putea menţine. Grav ar fi să dispară poporul evreu prin genocid, prin holocaust, prin persecuţii, dar dacă ar fi vorba de o dezvoltare firească a umanităţii în întregul ei de ce să ne sperie un astfel de gând, oricât de mesianic pare el. Viteza dezvoltării istorice creşte.

A.S.: *Gândirea Dv. poate fi considerată foarte utopică…*

H.W.: Este u-topică, dar nu u-cronică!

A.S.: *Exprimaţi de fapt un optimism istoric, esenţialmente posibil, dar greu de acceptat atâta vreme cât etniile, naţiunile, popoarele se află în procese evolutive extrem de complexe, adesea dispuse să treacă uşor peste ideea valorii supreme a individualităţii umane*.

H.W.: Trebuie neapărat să ne dăm seama că, din punctul de vedere al iudaismului, care devine un punct de vedere general omenesc, principalul nu rezidă în diferenţele naţionale, ci în cele individuale, pentru că motorul dezvoltării omenirii este creativitatea. Şi creativitatea nu este un fenomen naţional, ci rezultă din opera indivizilor care aparţin acestor naţiuni. Desigur, diferenţele naţionale vor mai exista multă vreme, însă viitorul tuturor naţiunilor, al umanităţii depinde de creativitatea crescândă a indivizilor, a personalităţilor umane.

A.S.: *Creativitatea nu e o caracteristică a unei naţiuni, chiar dacă uneori una sau alta dintre naţiuni poate concentra mijloace preferenţiale de utilizare a rezultatelor creativităţii*.

H.W.: Pentru că naţiunile se dezvoltă inegal, dar această inegalitate nu este eternă. E adevărat că vorbind azi, când se produc masacre ca cele din Bosnia sau ca atâtea altele, atât de anacronice şi cutremurătoare, poziţia mea pare cu totul fantezistă. Şi totuşi ea se referă la tendinţa normală de dezvoltare a umanităţii.

A.S.: *Poate că tehnologiile societăţii informatizate vor putea face mai credibile astfel de posibilităţi, considerate încă improbabile*.

H.W.: Fără îndoială. Există primejdia ca în prima perioadă, noile tehnologii să adâncească decalajele, să robotizeze, să masifice omul, dar ele vor deveni, la un moment dat, din malefice – benefice. Totul depinde de eliberarea reală a tuturor capacităţilor creative, de omul însuşi.

Despre sinceritate

H.W.: Am discutat de curând cu cineva despre sinceritate. Am spus că sinceritatea nu este spontană, ci dobândită. Ca un om să fie sincer asta presupune un efort moral. Sinceritate înseamnă să spui ceea ce gândeşti, dar ceea ce spui spontan nu e totdeauna ceea ce gândeşti. Spontan, noi vorbim o limbă care nu-i a noastră, pe care nu noi am folosit-o pentru a ne transforma experienţa în idee. Spontan dai glas unei limbi care circulă prin tine, o limbă care *se* vorbeşte prin tine. Sinceritate înseamnă a folosi limba pentru a te cunoaşte pe tine însuţi, ea presupune un efort de transformare a experienţei în expresie, a trăirii tale în idee. Este interesant că cele 10 porunci tocmai împotriva spontaneităţii sunt îndreptate. Spontan este să minţi, spontan este să furi, spontan este să râvneşti la nevasta altuia etc. Cele 10 porunci cer un efort moral îndreptat împotriva unei astfel de spontaneităţi, care să ducă la înţelegerea capabilă să civilizeze relaţiile umane. Deci sinceritatea nu este un proces spontan, ci un rezultat moralmente lucrat.

A.S.: *Poate că sinceritatea poate fi privită şi ca o probă a încrederii în celălalt, în cei în care te oglindeşti*.

H.W.: Oricât de ciudat ţi s-ar părea este acelaşi lucru, căci în mod spontan celălalt mi-e duşman. Pentru ca celălalt să fie o fiinţă în care să am încredere, să fie o fiinţă pe care s-o respect, această relaţie este şi ea rezultatul unui efort moral. Efortul sincerităţii şi efortul transformării celuilalt în prieten sunt procese corelate. Trecerea de la suspectarea celuilalt la iubirea celuilalt. Ambele sunt rezultatul unui efort moral. Nu sunt spontane, nu sunt ale naturii, ci ale culturii.

A.S.: *Mai este şi aspectul relaţiei dintre credinţă şi sinceritate. Mulţi dintre cei ce merg la Sinagogă, sau la alt lăcaş de cult, pretind că sunt sinceri în credinţa lor, dar în realitate sinceritatea unora este aparentă*.

H.W.: Aceştia nu vor să dovedească celorlalţi credinţa lor, sinceritatea faţă de cult. Ei vor să arate celorlalţi obedienţa lor faţă de cult. Ei vor să se vadă doar că

respectă cultul, independent de ceea ce fac. Aşa făceau saduceenii, fariseii mai puţin. Iisus spunea că nu se ridică împotriva Torei, ci, dimpotrivă, vrea s-o împlinească, să depăşească criza în care ajunsese iudaismul prin hipertrofierea ritualului în dauna credinţei. Deci era vorba nu de sinceritate ci de un conformism religios, de menţinerea unităţii în manifestările credincioşilor.

A.S.: *Antropologii au remarcat că în culturile primitive sinceritatea comportamentală este mult mai frecventă decât în culturile evoluate*.

H.W.: Aşa este, pentru că relaţiile dintre oameni se complică foarte mult, pe măsură ce se trece de la o etapă primitivă la o civilizaţie complexă, evoluată, drumul de la spontaneitate la sinceritate e mai lung, efortul moral e mai îndelungat, mai greu.

A.S.: *Cum s-ar putea explica existenţa unor relaţii de trainică prietenie între evrei şi români, dincolo de evenimentele tragice care au marcat mijlocul acestui secol*?

H.W.: Cred că treaba asta se întâmplă din două motive: evreii, chiar cei mai puţin educaţi, au un mod propriu de percepţie a celuilalt. Pentru evrei celălalt merită toată atenţia şi tot respectul. De zeci de ori Tora şi Tanahul cheamă la atenţie faţă de celălalt, atenţie faţă de orfani, faţă de sărmani, faţă de străini. Pe de altă parte, evreii fiind minoritari se străduiau să fie utili şi amabili faţă de majoritari, pentru a nu spori rezervele şi suspiciunea acestora. Aşa se face că s-a ajuns a se spune că un soţ evreu e mai bun decât altul etc. Sigur că astfel de afirmaţii, mai ales cele generale, sunt exagerate, pentru că individualitatea este decisivă şi nu neamul din care face parte.

În prelungirea ideii despre sinceritate aş vrea să spun şi ceva despre modestie. Uneori cei aparent foarte modeşti ascund un imens orgoliu, sau, dimpotrivă, unii oameni care par foarte preocupaţi de sine, dând impresia unei îngâmfări, sunt în esenţă nişte oameni modeşti. Am aflat despre mine că unii mă consideră un egocentric,

acum când sunt din ce în ce mai conştient de limitele şi lacunele culturii mele, de limitele scrierilor mele şi mai ales de limitele mele existenţiale. M-am întrebat de ce şi am ajuns la concluzia că asta se întâmplă din cauză că eu nu mă manifest cu modestie. Am ajuns să fiu modest fără să mă manifest ca atare. Îmi amintesc că odată, la Dales, m-am aşezat în banca întâia pentru a-l asculta mai bine pe conferenţiar. A trecut o cunoştinţă, care m-a salutat şi m-am simţit jenat că stau în primul rând. M-am ridicat şi am vrut să mă mut, dar persoana respectivă mi-a dat o lecţie, spunându-mi: „Nu eşti încă atât de important ca să te jenezi să stai în primul rând”. Să nu ne lăsăm înşelaţi de aparenţe. Modestia este determinată de o corectă conştiinţă de sine.

A.S.: *Pentru a ajunge* la *conştiinţa de sine şi mai ales pentru a-i adăuga o modestie constructivă este nevoie nu numai de educaţie ci şi de o corectă autoanaliză*.

H.W.: întâi şi întâi, dintre peripeţiile vieţii mele aş vrea să adaug la cele discutate până acum şi cele două împrejurări în care am fost hoţ. Poate că n-ar fi fost interesant să vorbesc despre furturile mele, pentru că furtul este – potrivit celor discutate altă dată – spontan, numai cinstea este sinceră şi presupune educaţie. Numai că aceste ambele furturi sunt legate de două personalităţi ale culturii române. Când aveam vreo şase ani, înainte de a merge la şcoală, am fost cu mama mea la familia Avramescu, părinţii binecunoscutului Marcel Avramescu. Mi-a plăcut aşa de mult un calendar încât l-am ascuns în buzunar şi acasă mama a descoperit fapta mea. S-a speriat îngrozitor, m-a luat de o ureche, m-a dus înapoi la doamna şi domnul Avramescu să se scuze pentru momentul de inconştienţă al fiului. Doamna Avramescu mi-a dăruit acel calendar, un calendar special, care-mi plăcea grozav şi pe care l-am păstrat timp de decenii. Nu mai ştiu unde a ajuns. Al doilea furt e mai interesant. Eram în 1944, la începutul anului, înainte de a fi bombardată „Cartea Românească” unde mă duceam, cu bani puţini, să cumpăr cărţi. Mai mult le răsfoiam şi mă bucuram să le mângâi.

Am cumpărat *Lerire* a lui Bergson şi pentru că nu mai aveam alţi bani şi am văzut *Metafizica lui cum e posibil ceva nou* de C. Noica am strecurat-o discret în mapă. Dar, de la balcon detectivul librăriei m-a văzut şi m-a arestat, a telefonat acasă, a venit taică-meu, a plătit o amendă serioasă însă ei au reţinut şi cartea. Peste 10 ani, în 1954, primesc un telefon de la C. Noica, care avea domiciliu forţat la Câmpulung-Muscel şi avea o scurtă învoire să vină la Bucureşti. Mi-a spus că ar vrea să ne întâlnim, dar nu la mine acasă, ca să nu-mi facă probleme. Am insistat să vină acasă la mine şi încă de la început a pomenit de „anumite rătăciri din tinereţe”; eu l-am întrerupt spunându-i că le cunosc şi consider că trebuie să le depăşim, încercând să facem cât mai mult bine acestei culturi din care îndrăznesc să cred că fac şi eu parte. În discuţie, la un moment dat, i-am povestit de furt. Câteva zile mai târziu sună la uşă Dinu Noica:

— D-le Wald iată cartea care vă aşteaptă de 10 ani.

Aceste cuvinte erau scrise şi ca dedicaţie pe carte.

A.S.: *în legătură cu raportul dintre sinceritate şi obiectivitate, trebuie să vă întreb dacă aveţi suficientă obiectivitate pentru a fi suficient de sincer cu Dv. înşi vă*?

H.W.: Da, în prelungirea celor discutate anterior despre spontaneitate şi sinceritate, fără îndoială că sinceritatea cere un efort de obiectivare, de apropiere cât mai mare de obiectivitate. Sigur că atunci când te gândeşti la tine însuţi, în mod spontan îţi eşti favorabil, fapt foarte supărător în anumite autobiografii sau jurnale în care autorul se lasă pradă nevoii lui de a avea o părere bună despre sine. Spontan ar trebui şi eu să fiu foarte mulţumit de ecourile pozitive la activitatea mea publicistică, la cele câteva cărţi şi zeci de studii pe care le las în urmă. Ar trebui să mă consider un privilegiat. Mă consider într-adevăr un privilegiat, pentru că părerea celorlalţi despre mine este azi, la sfârşitul vieţii mele, mult superioară părerii mele despre mine. Efortul spre sinceritate, deci depăşirea acestei tendinţe spontane de supraapreciere presupune o înţelegere mai adâncă a propriei tale

activităţi. Într-o zi, căutând ceva în bibliotecă, am constatat cu uimire că jumătate dintr-un raft e ocupat de cărţile mele şi m-am întrebat când le-am putut face, căci nu-mi amintesc să fi „muncit”, să fi făcut un efort atât de mare, din care să rezulte aceste cărţi. Nu-mi aminteam de momente de chin, de râvnă. Deodată mi-am dat seama că am fost privilegiat şi pentru faptul că mi-am transformat munca în loisir, deci meritele mele sunt mult mai mici decât cred cei ce mă apreciază. Abia acum înţeleg cât de justă este caracterizarea care mi-a făcut-o o veche prietenă: „Dragul meu, tu ai muncit toată viaţa ca un leneş”. Da, am muncit când îmi plăcea, nu-mi amintesc să mă fi trudit. Acest mod de a lucra, în bucuria zămislirii, a dus la un stil alert, inventiv, uneori sclipitor şi mai ales curat, clar. Pe de altă parte a dus şi la o anumită superficialitate pentru că am văduvit, prin acest mod de lucru, cărţile mele de adâncimea necesară. Azi nu le văd destul de temeinice, nu au un aparat argumentativ suficient. Nu am făcut asta deliberat, ci din comoditate. A fost destinul meu, scris nu în Olimp ci în programarea mea genetică. Dacă aş fi înţeles că nu trebuie să mă las numai pe seama talentului, dacă m-aş fi străduit să fac un doctorat la Tübingen sau la Sorbona, să-mi cultiv mai serios erudiţia poate n-aş fi rămas, cum mi s-a spus, doar producător de idei profunde şi stimulatoare. Sper ca alţii să le dezvolte mai sârguincios decât mine. Stilul meu aforistic, în care concizia a devenit din calitate defect, provine şi din graba asta cu care trec peste „o iscusită zăbavă” asupra propriului meu text. Iată deci că fără a considera că ce am făcut eu este fără valoare, consider că această valoare este medie şi aş fi putut lăsa în urma mea o operă mai temeinică.

A.S.: *Poate că tocmai această caracteristică a operei Dv are un important merit*: *nu aţi forţat niciodată ideile să se aşeze într-o schemă artificială*, *lăsându-le liberă prospeţimea*. *Autoacuza Dv. mi s-ar părea mult mai sinceră dacă aţi analiza dacă aţi reuşit să exprimaţi cât mai adecvat ceea ce v-aţi propus la un moment dat*.

H.W.: Am reuşit şi aş vrea să adaug că totdeauna am avut trei faze în elaborarea unei cărţi sau unui studiu. Prima fază era apariţia ideii, care mi se părea că nu a fost suficient analizată de înaintaşi. În această fază eu intram citind selectiv. În faza a doua puteam să mă apuc să scriu, ideea era clară, argumentele adunate, dar de fapt niciodată n-am început să lucrez în faza a doua, ci abia în a treia, adică atunci când deveneam incapabil să mă mai abţin, când simţeam că trebuie urgent şi neapărat să scriu. De aceea am reuşit de multe ori să fac ceea ce spunea Arghezi „cuvântul să bată odată cu ideea”.

A.S.: *Pe Dv v-a ajutat foarte mult faptul că aţi fost mai întâi profesor*. *A expune liber un sistem de idei*, *presupune interiorizarea lor*, *pătrunderea înţelesurilor lor astfel încât să-i faci pe cei ce te ascultă să recepteze tensiunea ideilor*, *importanţa şi frumuseţea lor*. *Asta aţi făcut cu noi înainte de a vă deveni cititori*.

H.W.: Cred că ai foarte multă dreptate. În fond acest exerciţiu al profesorului care se uită în ochii studenţilor, nu într-un text, căutând să vadă ce au priceput, cum le apare bucuria că a fost înţeles, asta ajută la educarea talentului, sau, cel puţin, a măiestriei de a exprima. Talentul nu este o simplă destoinicie, el este acea capacitate profund umană şi profund individuală de a transforma o experienţă într-o expresie. Acest drum vertical, de jos în sus este bine educat prin exercitarea misiunii de profesor. Când mă aflu la masa de lucru, în faţa unei foi albe, mă simt din nou profesor, încerc să transform experienţa mea intelectuală şi afectivă, informaţia achiziţionată, într-o nouă expresie care să transmită nu numai idei, dar şi adeziunea mea faţă de ele. Fără îndoială, meseria de profesor este foarte profitabilă pentru un autor şi adesea cei care au fost excelenţi profesori au fost şi foarte buni scriitori, în domeniul lor. Se întâmplă însă să nu ai una dintre aceste calităţi. Lucian Blaga a fost cu totul şi cu totul remarcabil în scris, dar nu şi un excelent profesor. Nici Mircea Florian nu a fost un profesor fermecător, dar a fost un scriitor de filosofie cu rigoare mare. Nae Ionescu a fost fascinant ca

profesor, dar scrierile lui sunt mult mai puţin însemnate, chiar sunt minore în raport cu impactul pe care l-a avut asupra studenţilor.

A S.: *Un om complet, remarcabil din toate punctele de vedere şi mereu fascinant, în toate ocaziile, era Grigore Moisil.*

H.W.: El avea şi un farmec personal cum puţini oameni l-au avut. Expunerile lui erau foarte spirituale, pline de duh. Îmi amintesc că am fost trimis odată să ţin la Academie o expunere despre teoria marxistă a cunoaşterii, în cadrul învăţământului lor politic. În faţa unei săli pline cu academicieni, cunoscuţi şi respectaţi, m-am simţit obligat să spun că ştiu mult mai puţine lucruri decât dânşii, dar sper să nu-i plictisesc cu cele ce aveam misiunea să le comunic. M-au ascultat şi chiar m-au aplaudat; au urmat discuţii şi la un moment dat Gri-Gri, cu zâmbetul lui caracteristic şi cu o subtilă ironie, a ridicat două degete, ca la şcoală. Imediat i-am dat cuvântul, dar el a spus senin: „Vă rog să-mi daţi voie până afară”. Nu s-a mărginit doar la asta şi sunt convins că de fapt viza ironizarea învăţământului politic nu pe mine. Mergând la masă la Casa Oamenilor de Ştiinţă, l-am zărit la o masă, împreună cu alţi academicieni care participaseră la lecţia mea. M-a văzut şi el, a dat să se ridice în picioare adresându-se celorlalţi: „Sus băieţi, ne-a sosit profesorul!”. I-am răspuns şi eu cu o glumă spunându-le: „Staţi jos băieţi”. Am râs toţii, parcă cu un subînţeles complice. Sunt binecunoscute şi alte reacţii ale sale în împrejurări neagreate de el.

Nu există supranatural, ci doar suprauman

A.S.: *D-le Profesor, sunt în curs de editare câteva cărţi* despre *Cabala. Până vom ajunge să le vedem şi să discutăm despre ele, vă propun să revenim la discuţia despre modul cum trebuie explicată evoluţia ideii de dumnezeu în iudaism.*

H.W.: M-am gândit că existenţa sau inexistenţa lui Dumnezeu este o problemă care nu se pretează unei explicaţii logice şi nici nu este accesibilă verificării

experimentale, că această problemă este accesibilă doar credinţei. Dar *ideea* de Dumnezeu, este o creaţie omenească, supusă dezvoltării. Există o istorie a ideilor religioase. Dacă Dumnezeu poate fi perfect, *ideea* de Dumnezeu nu poate fi perfectă; ca şi omul ea este imperfectă, dar perfectibilă. Am încercat să urmăresc cum a evoluat ideea de Dumnezeu în iudaism, pentru că acolo mi se pare a fi mult mai limpede decât în alte religii. De obicei ideea de Dumnezeu variază de la o religie la alta, dar în religia iudaică, care are o durată cam de patru mii de ani, această idee s-a dezvoltat în interiorul aceleiaşi credinţe. În vreme ce Adam avea o discuţie personală cu Dumnezeu, care îi spunea ce să facă şi ce să nu facă, mai târziu însă, Dumnezeu nu i s-a mai înfăţişat omului, ci i-a poruncit, într-un fel l-a învăţat pe Noe ce să facă ca să salveze speţa umană şi o serie de animale. Mai târziu, dar fără să i se înfăţişeze, i-a spus, de data asta lui Abraham, ce să facă. Abraham este considerat primul evreu, fiind primul monoteist, dar, după părerea mea el nu este încă monoteist, el este monolatru, adică adoră un singur zeu în care a contopit toţi zeii anteriori. De aceea se numeşte Elohim, care este un plural în limba ebraică. Termenul Iahve va veni mai târziu, prin Moise, care este într-adevăr primul monoteist. Nici lui Moise nu i s-a înfăţişat Dumnezeu, dar, prin tufişul arzând şi-a semnalat prezenţa şi au vorbit. Este deosebit de importantă revelaţia sinaitică pentru că este unică în istoria religiilor. Un credincios stă de vorbă cu Dumnezeu, are îndoieli în privinţa celor ce Dumnezeu i le porunceşte, chiar îi atrage atenţia lui Dumnezeu că el nu este cel mai potrivit, fiind şi bâlbâit şi neavând nicio putere ca să ajungă la Faraon. Dar Dumnezeu îl încredinţează că va reuşi, îl îndeamnă să nu se teamă că nu va putea vorbi, căci va vorbi Aaron în locul lui şi trebuie doar să-l înveţe pe acesta ce să-i spună Faraonului. Nu cunosc o altă religie care să consemneze o asemenea discuţie între un om şi Dumnezeu. Mai târziu apare un monoteism deja conceptualizat. Filon, contemporan cu Iisus Cristos, în prima jumătate a veacului

unu, în contact cu filosofia grecească conceptuală înţelege pe Dumnezeu ca un logos. Spre deosebire de logosul grec, care semnifica şi cuvânt şi idee, în iudaism mai înseamnă încă ceva: cuvânt, idee şi *faptă*, căci în iudaism cuvântul este demiurgic, adică Dumnezeu este vorbire creatoare. Spunând să se facă lumină, însăşi zicerea lui, a lui Dumnezeu, a făcut lumina.

Pentru a nu lungi obositor povestea, ajungem la

Maimonide, care insista în *Călăuza rătăciţilor* ca cititorul să treacă dincolo de metaforă şi de mit, dincolo de alegorie şi parabolă şi să vadă care este sensul adânc, moral, exprimat în această metaforă. El ajunge la un monoteism etic, pur spiritual. Apoi, cu diverse poticniri, prin Moshe de Leon, care este principalul autor al Cabalei, se va înţelege, cu ajutorul lui Nicolaus Cusanus că Dumnezeu este substanţa care are două atribute contradictorii, pe care le pricepem intuitiv, nu prin cunoaştere senzorială sau raţională. Pentru Spinoza, Dumnezeu este şi întindere şi gândire, e şi cauză şi efect, şi libertate şi necesitate, cum explică el în faimosul lui *Tratat teologico-politic*.

Apoi ajungem la Haskala, la iluminismul iudaic cu Moshe Mendelssohn, şi până în zilele noastre, cu Martin Buber, cu Emmanuel Levinas, cu Frantz Rosenzweig, cu Aiam Finkelkraut, cel mai tânăr dintre ei, începem să înţelegem că existenţa lui Dumnezeu apare ca existenţă dialogică, că el există, e prezent şi durează, câtă vreme există dialogul dintre poporul său ales şi Dumnezeul unic. În aceasta, în acest dialog, în puritatea lui spirituală, în puritatea lui verbală până la urmă, există Dumnezeu. Deci, ce se observă în această evoluţie a ideii de Dumnezeu în iudaism? O permanentă decantare, o rafinare permanentă a acestei idei, de la antropomorfism până la un monoteism etic, pur spiritual, pur temporal, pur verbal.

A. SMI se pare important să precizaţi în ce constă contribuţia lui Moshe Mendelssohn la iudaism.

H.W.: Relativ la evoluţia ideii de Dumnezeu în iudaism, în continuarea celor spuse anterior, trebuie spus

că Mendelssohn este şeful iluminismului iudaic, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, şi a interpretat iudaismul ca un monoteism pur etic. În concepţia lui Moshe Mendelssohn, Dumnezeu nu mai este doar un logos în care sunt concentrate, ca înaintea sa, ideea, cuvântul şi fapta, ci se mai adaugă o trăsătură esenţială: iubirea. Din această pricină, iubirea dintre Dumnezeu şi poporul său ales include iubirea dintre oameni, dintre toţi oamenii. Însă iubirea presupune o participare a afectivităţii, nu ajunge numai raţiunea. Raţiunea nu poate decât să desluşească ideile despre Dumnezeu, dar fără credinţă nu poate exista o religie. În concepţia lui Mendelssohn trebuie restabilit un echilibru între afectivitate şi raţiune, dat fiind faptul că în veacul al XVIII-lea scientismul a hipertrofiat raţiunea şi ştiinţificul în dauna afectivităţii, în dauna sensibilităţii, în cadrul acestei preocupări a lui Mendelssohn a apărut şi ideea de a traduce Biblia în limba germană, căci spre deosebire de limba ebraică, biblică, unde conotaţiile în care sunt cristalizate participările afective sunt slăbite, limba germană, fiind contemporană, este mult mai aptă să exprime pregnant adeziunea afectivă faţă de un Dumnezeu unic, un Dumnezeu al iubirii dintre oameni.

A.S.: *Deci aţi pomii de la ideea de Dumnezeu acceptată de om ca idee reprezentând ceea ce există dincolo de el*.

H.W.: Nu. Nu am pornit de la această idee. Am spus doar că existenţa sau inexistenţa lui Dumnezeu este numai o problemă de credinţă, nu de explicaţie logică. Am încercat să marchez evoluţia *ideii* de Dumnezeu în iudaism. Contestarea lui Dumnezeu este treaba ateiştilor.

A.S.: *Care nu vor să creadă decât în logică*.

H.W.: Poate că alţii, mai competenţi, vor arăta cum a evoluat ideea de Dumnezeu în alte religii. Eu, repet, doresc să arăt că, în iudaism, ideea de Dumnezeu este supusă istoriei, are o dezvoltare.

A.S.: *Eu voiam să văfac să precizaţi distincţia dintre analiza evoluţiei* ideii *de Dumnezeu în iudaism şi diferitele explicaţii filosofice ale credinţei în Dumnezeu*.

H.W.: Am mai spus că eu nu cred că argumentul ontologic, sau cel puţin cel logic pot justifica existenţa lui Dumnezeu. Pentru mine nu există supranatural, ci doar suprauman, adică natura este supraumană de vreme ce ne naşte, ne omoară şi adesea pare că îşi bate joc de noi. Dar, natura fiind supraumană nu este şi supranaturală, ceea ce ar fi fără sens. Tot ce ni se pare supranatural face parte tot din natură. Noi confundăm supraumanul cu supranaturalul. Natura, în infinitatea ei este supraumană.

A.S.: *Se pare că unora nu le place modul cum prezentaţi Dv. întelesurile iudaice*.

H.W.: Cum răspund eu celor ce-mi reproşează că înfrumuseţez iudaismul, că am o concepţie personală (ca şi când ai putea avea o concepţie care să nu fie a ta; orice concepţie e personală, de aceea se scriu mai multe cărţi pe aceeaşi temă)? Ca fiinţe subiective, privim şi înţelegem aceleaşi lucruri în moduri diferite. Eu am vorbit de ideea *evreiască* despre Dumnezeu, nu despre ideea evreilor. Eu cred că interpretarea mea are şi rostul ei şi face parte din istoria iudaismului. Cred că toate articolele scrise după apariţia cărţii *înţelesuri iudaice* şi cartea însăşi exprimă străduinţa mea de a smulge iudaismul de sub tutela bigotismului, să-l eliberez din crisalida asta idolatră, pentru a putea să circule liber ca etică, adresându-se tuturor. M-am străduit să arăt cât de vie a fost şi este în continuare gândirea iudaică. Într-adevăr, merg pe linia Haskalei, pentru că după părerea mea este un moment hotărâtor în istoria iudaismului, şi anume momentul în care Dumnezeu devine în concepţia iudaică conştiinţa morală care este ţinută treză de vigilenţa vorbirii şi ţine sub controlul ei propria noastră existenţă. Din acest punct de vedere Moses Mendelssohn a făcut un pas serios înainte subliniind faptul că iudaismul este o concepţie profund originală şi viabilă. Iudaismul nu rezidă în primul rând în ritual, ci în valorile morale cu care se adresează contemporaneităţii. Trebuie să înţelegem că tradiţionaliştii stânjenesc tradiţia, care permite permanent înţelegerea valorilor iudaismului în lumina contemporaneităţii. Eu cred

că suntem în preajma unei noi Haskale. Tradiţia trebuie cultivată, în temeiurile conţinuturilor sale, nu sterilizată prin nemişcare strict textuală. Ritualurile sunt manifestarea exterioară a iudaismului. Nu cred că mă îndepărtez de iudaism, ci mă apropii de esenţa lui. Nu există un „iudaism etalon" care să permită măsurarea abaterii de la el. La argumentul că nu există un etalon al iudaismului faţă de care să se poată măsura distanţarea unor adepţi, încât cineva să poată fi îndreptăţit să afirme că n-ar mai fi vorba de iudaism, mai poate fi adăugat şi alt argument. Şi anume unul sugerat de economia de piaţă, în care etalonul este preţul, dar şi acesta are o continuă variaţie. În piaţa bunurilor materiale, determinantă este legea cererii şi ofertei, care, în ultimă instanţă, stabileşte preţul, la un moment dat la un anumit produs. Dar în lumea ideilor lucrurile se petrec altfel. Aş zice chiar că împotriva cererii şi a ofertei, pentru că o idee este cu atât mai preţioasă cu cât oferta întrece cererea, cu cât oferta contrazice cererea, căci în lumea ideilor noul apare ca un paradox. Deci în lumea ideilor funcţionează legea tensiunii permanente dintre originalitate şi banalitate. Trebuie deci să înţelegem deosebirea calitativă dintre o piaţă a bunurilor materiale şi o mişcare a ideilor.

A.S.: *Ce anume v-a ajutat să înţelegeţi mai profund iudaismul*?

H.W.: înaintaşii mei au înţeles fiecare mai bine iudaismul decât înaintaşii lor. Pe Filon l-a ajutat Platon, pe Maimonide l-a ajutat Aristotel, pe Spinoza l-a ajutat Descartes, pe Mendelssohn l-a ajutat filosofia germană. Eu am fost ajutat de Marx. Fireşte, această mărturisire este iritantă. Ce furios ar fi Marx dacă ar afla treaba aceasta, că filosofia lui, chiar neelaborată, dar enunţată, m-a ajutat să pricep mai bine iudaismul şi să înţeleg ce trebuie să fie el în continuare. Nu mai pot vorbi cu conceptele vechi şi învechite despre iudaism. Fireşte că m-a ajutat foarte mult şi lingvistica, în special lingvistica structurală, care m-a ajutat să pricep de ce în centrul concepţiei iudaice se află cuvântul, cuvântul creator.

Iudaismul este o gândire vie

A.S.: *D-le Profesor, cititorii cărţilor Dv., dintre care mulţi se declară şi admiratorii modului Dv. de a gândi şi de a* le *prezenta pe înţelesul lor probleme actuale ale filozofiei, ale lingvisticii şi ale iudaismului, remarcă o surprinzătoare corelare a celor trei domenii pe care te trataţi.*

H.W.: Este o problemă care m-a preocupat în ultima vreme şi am ajuns la concluzia că (cel puţin aşa am eu impresia) am reuşit să înţeleg mai bine esenţa iudaismului decât mulţi alţii realmente mai eruditi în acest domeniu, ebraişti şi semitologi. Am izbutit să înţeleg nişte lucruri pe lângă care ei au trecut, tocmai datorită unei alte metode de gândire, abordând problemele iudaismului tocmai din punctul de vedere al metodologiei materialist dialectice şi, aş putea spune, din punctul de vedere al teoriei marxiste a limbajului. În treacăt fie spus, citind acuma cartea *Religiile lumii* şi capitolul deosebit de interesant despre iudaism, scris de Dl. Maurice Ruben Hayoum, mi-am dat seama că sunt şi alţii care au intuit acest lucru. În acest sfârşit de mileniu a început să devină mai clară nevoia de a lăsa deoparte ceea ce este caduc în iudaism, ceea ce istoria a depăşit şi să se scoată la iveală valorile sale morale, ceea ce rămâne mereu viu în această gândire iudaică. Pe lângă Martin Buber, Frantz Rosenzweig, Emmanuel Levinas sunt pomeniţi Hermann Cohen – un filosof celebru, dar despre care nu ştiam că s-a ocupat şi de iudaism – şi Leo Boeck, despre care am auzit că a scris acum câţiva ani o carte despre esenţa iudaismului. Toţi aceştia se străduiesc să evidenţieze în ce constă viabilitatea, contemporaneitatea gândirii iudaice. În ce mă priveşte am înţeles nişte lucruri deosebite pornind de la gândirea mea materialist dialectică. Mi-am dat seama că o serie întreagă de idei contemporane concordă cu ideile expuse în Biblie, în Geneză, Facerea – cum traduce Galaction şi Vasile Radu – care dă dreptate materialismului, pentru că primordială este materia, adică ţărâna din care a fost făcut Adam. Secundă, nu secundară, bineînţeles, este suflarea divină

care l-a transformat în om. Existenţa naturală este primordială. În ce priveşte istoria, ideea de viitor apare pentru prima dată în concepţia iudaică. Aici trebuie făcută o precizare. Toate religiile se gândeau la un oarecare viitor, la îmbunătăţirea vieţii omeneşti, dar în concepţia iudaică viitorul nu este un prezent îmbunătăţit, ci este o altfel de lume. În concepţia iudaică nu este vorba doar ca oamenii să fie ceva mai morali, ci este vorba de un viitor esenţial superior prezentului. Sunt trei concepte fundamentale care mă fac pe mine să cred că această concepţie asupra viitorului s-a format în gândirea iudaică: Ţara făgăduinţei, Era mesianică şi Paradisul redobândit. Ceea ce nu e clar, după părerea mea, în mintea altora este faptul că evreii nu vor să se întoarcă în Paradisul pierdut, ei vor, dimpotrivă, nu să se întoarcă, ci să avanseze spre Paradisul redobândit, printr-un deosebit efort moral. Cred că am înţeles mai bine în ce constă originalitatea ideii de viitor în gândirea iudaică. Freud spune că antropocentrismul – care, după părerea mea, este esenţial în concepţia iudaică şi esenţial în concepţia mea despre lume – a primit trei puternice lovituri. Prima este Copernic, a doua este Darwin şi a treia Freud. Eu zic că a treia este Marx şi a patra este el. Copernic a dovedit că Pământul nu este centrul lumii, dar asta nu spune nimic contra antropocentrismului, pentru că a înlocuit doar geocentrismul cu heliocentrismul. Pe Pământ, nu în altă parte, a apărut fiinţa capabilă să devină conştientă de ea însăşi. Referitor la Darwin îmi amintesc de o discuţie pe care am avut-o cu Andrei Pleşu. El mi-a spus: „D-le Profesor, eu prefer să mă ştiu un înger decăzut, decât o maimuţă evoluată”. I-am răspuns că pentru autorul cărţii *Minima moralia* este ciudată această afirmaţie, pentru că e oricum mai moral să te ridici decât să decazi. Oamenii confundă expresia „coborâtor din maimuţă” cu o decădere, când de fapt noi ne urcăm, nu coborâm. Nu este o descendenţă, ci o ascendenţă. Este o înălţare de la natură la cultură, de la materie la spiritualitate. Deci nu este vorba de descendenţă în sens biologic, ci de ascendenţă în

sens cultural. În sfârşit, Freud spune că nu avem cu ce să ne mândrim pentru că cele mai pure şi mai diafane impulsuri omeneşti îşi au izvorul în instinctul nostru sexual, în libido. Da, dar eu spun că inferioritatea cauzei nu spune nimic despre superioritatea efectului. Ideile şi idealurile noastre sunt superioare, deşi originea lor este inferioară. Tocmai în asta stă dialectica, să arăt că superiorul este secund, faţă de inferiorul cauză, care-i primordial, dar secund nu înseamnă secundar, ci dimpotrivă chiar mai important, superior. Şi la Marx infrastructura determină suprastructura, dar aceasta capătă o autonomie crescândă, încât se poate întoarce asupra infrastructurii şi s-o modifice atât de radical, cum se întâmplă azi cu succesivele revoluţii tehnico-ştiinţifice, încât poate determina schimbări decisive pentru istoria umanităţii. Deci antropocentrismul rămâne în picioare, dacă înţelegem această idee profund dialectică că din inferior se poate naşte ceva superior. Prin spiritualitate se înţelege nu numai capacitatea noastră de a cunoaşte şi de a domina natura, ci şi capacitatea noastră de a ne auto-cunoaşte şi de a ne auto-domina. Tendinţa mea spre antropocentrism s-a consolidat prin studiul iudaismului. Mie mi se pare foarte semnificativ faptul că Dumnezeu a creat un singur om, nu omenirea. Omenirea este o creaţie a omului, colaboratorul lui Dumnezeu. Asta înseamnă, pe lângă concluzia morală că nimeni nu poate pretinde că are o origine superioară altuia, pentru că toţi descindem din Adam, şi că omul este unicat. Individualitatea este valoarea supremă şi scopul suprem al existenţei sociale.

A.S.: *înţelesurile iudaice capătă la Dv. mereu noi nuanţări, care unora le par repetiţii, dar sunt de fapt aprofundări. Acum trebuie să vă rog să aveţi în vedere că dincolo de aceste probleme teoretice, iudaismul este respins în viaţa cotidiană pe baza a doua acuze mereu reluate*: *că evreii l-au ucis pe Iisus Cristos şi, pe de altă parte, că evreii sunt marii afacerişti ai lumii şi cei ce produc nefericirea maselor prin exploatare*.

H.W.: Mai întâi vreau să-ţi spun că o statistică făcută

de curând, dovedeşte o descreştere a credibilităţii bisericilor creştine şi o creştere deosebită a prestigiului lui Iisus

Cristos. E paradoxal – în sensul că este o gândire nouă, care contrazice opinia publică curentă – ca presa franceză să constate cum oamenii sunt din ce în ce mai puţin religioşi, chiar unii rămân superstiţioşi, în vreme ce Iisus Cristos, ca persoană, ca paradigmă a măreţiei omului se bucură de un prestigiu din ce în ce mai mare. El a fost într-adevăr răstignit, dar nu de evrei. Este foarte greu să convingi oamenii care gândesc lăutăreşte, nu după note, adică după lecturi, este foarte greu să-i convingi că majoritatea covârşitoare a evreilor nu se aflau în Israel în acea perioadă, ci erau deja în diasporă, în Alexandria, în sudul Italiei, în sudul Iberiei şi doar un grup restrâns de evrei se aflau acolo în momentul răstignirii, iar dintre cele patru partide religioase (pentru că politicul nu era încă diferenţiat de religios): saduceii, fariseii, esenienii şi zeloţii, numai unul singur şi anume cel mai reacţionar, cel mai aristocratic, anume saduceii au fost de acord cu răstignirea. De altfel, Iisus a fost cel mai aproape de farisei, care nu au aprobat răstignirea şi ceilalţi cu atât mai puţin. Fariseii erau aceia care considerau că nu putem să golim iudaismul de credinţă şi să-l reducem la ritual, să dezechilibrăm raportul dintre ritual şi credinţă în defavoarea credinţei; împotriva acestui formalism s-a ridicat Iisus. Se poate spune – astăzi o serie întreagă de specialişti subliniază asta: că originea ideilor lui Iisus au fost fariseice. Lăsând la o parte faptul că Iisus însuşi a mărturisit că nu a venit să se opună Legii, ci a venit, dimpotrivă, s-o împlinească, considerând că saduceii au vidat-o de substanţă, reducând Legea la o serie de ritualuri care nu sunt acompaniate de o credinţă autentică. Deci Iisus s-a născut, a trăit şi a murit evreu. Nimeni nu mai contestă asta. Istoricii au demonstrat că Iisus s-a născut cu 6 ani înainte de… Iisus! Deci răstignirea nu a avut loc în anul 33. Trebuie amintit şi faptul că răstignirea era un procedeu de pedeapsă capitală practicată de romani. Şi

Spartacus a fost răstignit. La evrei pedeapsa capitală era lapidarea. În ce priveşte al doilea aspect al problemei antievreismului, eu pornesc de la teza că antievreismul este provocat în primul rând de calităţile evreilor şi nu de defectele lor. Pentru că este un popor care datorită refuzului idolilor, datorită monoteismului iudaic, în care Dumnezeu este, înainte de toate, o forţă morală, este veşnic nemulţumit de prezent, permanent critic. Este adevărat că datorită acestei educaţii, în care interdicţia idolilor, adică a oricărui chip cioplit ca şi a imaginii bidimensionale, evreii au fost obişnuiţi să nu se închine decât în faţa lui Dumnezeu, să nu se încline decât în faţa poruncilor divine, să nu se oprească niciun moment din drumul lor spre mai bine, spre un viitor calitativ superior prezentului, să aibă permanent spirit critic faţă de prezent şi, prin spiritul lor critic, să fie permanent creatori, să nu-i lase – prin neliniştea lor – pe ceilalţi liniştiţi. Din această pricină evreii au un spirit speculativ, pentru că numai prin speculaţie poţi să scrutezi viitorul. Numai că această trăsătură i-a făcut pe evrei să fie, pe de o parte speculativi, gânditori, iar pe de altă parte speculanţi. Ceea ce este speculativ în teorie – filosofia şi religia lor – este speculant în practică. Obligaţi fiind de legislaţia popoarelor în mijlocul cărora au trebuit să trăiască să nu aibă proprietăţi şi să nu poată face multe lucruri accesibile altora, au devenit negustori de mărfuri şi de bani, dar trebuie remarcat că această propensiune a evreilor spre viitor este permanentă, chiar şi atunci când sunt negustori, căci ei cumpără marfă, nu obiecte, adică cumpără pentru a vinde în viitor, nu pentru a consuma în prezent. Deci atât speculaţia filosofică, cât şi speculaţia practică, negustorească, sunt amândouă derivate din această fandare spre viitor a acestui popor eminamente auditiv şi mai puţin vizual. Aşa se explică iritarea permanentă a altor popoare faţă de acest popor care nu se astâmpără. Acest popor se întâlneşte mereu cu această străveche duşmănie faţă de diferit, cristalizată în inconştientul colectiv al popoarelor, ceea ce duce la o persecutare a celor ce

reprezintă diferitul. Toate celelalte motive, economice, religioase, politice, rasiale, toate acestea sunt epifenomene, sunt motive derivate. Principalul izvor al antievreismului este tocmai neacceptarea prezentului, încrederea continuă în posibilitatea omului de a-şi perfecţiona fiinţa lui individuală şi relaţiile dintre oameni.

A.S.: *Pentru că a venit vorba şi de relaţiile dintre oameni, haideţi (alt stereotip din noua limbă de lemn, ca şi nelipsitul deci) să mai şi râdem puţin. Nu se poate să nu aveţi ceva amintiri amuzante legate de discuţiile de azi*.

H.W.: Referitor la adversitatea (uneori duşmănia) celorlalţi faţă de evrei, care-i face să aibă mereu o situaţie paradoxală. Îmi amintesc că Dl. Lupu, tatăl faimosului pianist Radu Lupu, a plecat definitiv în Israel, s-a întors definitiv în România după doi ani şi şapte luni, a rămas unicul cetăţean israelian cu domiciliul la Braşov şi mi-a povestit o întâmplare semnificativă. Auzind că va fi un meci de fotbal România-Israel, şi-a luat bilet şi s-a dus să-l vadă. Era undeva pe lângă Tel Aviv. La întoarcere, soţia l-a întrebat cine a învins. Evident cam încurcat i-a răspuns: draga mea nu ştiu ce să-ţi spun, dacă am învins *noi* sau am învins *noi*. Noi era pentru el şi Israelul şi România.

Un distins prieten al meu, doctorul Gh. Brătescu, m-a întrebat de ce evreii nu vor să se asimileze. I-am explicat că asimilarea înseamnă înghiţirea unei minorităţi de către o majoritate. Ar fi deci dizolvarea evreilor în masa românilor, ceea ce n-ar fi în avantajul nimănui. Este mult mai profitabil şi pentru români şi pentru evrei ca diferenţele lor să se împletească. O astfel de împletire s-a dovedit totdeauna, în istorie, a fi rodnică. Diferenţa nu jenează, ci, dimpotrivă, contribuie la dezvoltarea culturii. Ca să-l parafrazez pe Ţuţea, să nu uităm că nici Moise, nici Iisus, nici Marx, nici Einstein, Freud, Spinoza, Bergson sau Husserl nu s-au născut la Slobozia. Deci venim cu un bagaj care nu e de respins în această împletire pentru care pledez. Odată, unul dintre cei mai distinşi intelectuali din ţara noastră, Petru Creţia, a spus că nu e de conceput cultura europeană fără contribuţia evreilor. Ceea ce s-ar

putea spune şi despre contribuţia românilor. El a continuat remarcând că, în mod paradoxal, sunt mai mulţi antisemiţi decât evrei în ţara noastră. Eu i-aş putea spune că nu e niciun paradox. Niciodată evreii nu au incomodat prin numărul lor mare. Se pare că de-a lungul întregii lor istorii nu au depăşit 16 milioane. Evreii nu sunt iritanţi prin numărul lor, ci prin mentalitatea lor, prin neastâmpărul lor intelectual.

A.S.: *D-le Profesor, Dv. vă străduiţi să explicaţi înţelesurile adânci şi trainice ale iudaismului. De ce unii refuză să vadă ceea ce poate trece peste timpuri, discernând ceea ce a rămas în urma timpurilor*?

H.W.: În general, Tora, Tanahul au fost scrise într-un moment în care gândirea sapienţială nu ajunsese la concepte şi trebuia să se exprime prin metafore şi mituri, parabole şi legende. Numai că, cu timpul, religioşii, care au o autonomie extrem de restrânsă, dacă nu cumva nulă, faţă de text, ori de câte ori cineva arată că dincolo de text există nişte semnificaţii (care nu au fost epuizate de vechii interpreţi) ce se pot mereu adânci, zic că nu-i interesează. Ei consideră că orice aprofundare a textului înseamnă îndepărtare de el, când de fapt este doar o depăşire a metaforei în care acele idei s-au ivit şi s-au dezvoltat. De aceea aceşti religioşi bigoţi sunt totdeauna speriaţi că iudaismul ar putea să dispară, dacă nu sunt menţinute cu sfinţenie înţelesuri împietrite. Un exemplu: ideea de Dumnezeu nu este încă la Abraham un monoteism clar, e un fel de monolatrie, henoteism, nu e încă adorarea unui singur Dumnezeu. Totuşi Abraham poate fi considerat primul evreu, întrucât el porneşte pe drumul constituirii monoteismului, care se consolidează cu Moise. Pe măsură ce iudaismul evoluează, ideile se rafinează, se dezvoltă. Evreii nu mai pot concepe un Dumnezeu antropomorf, când li se spune că e invizibil, că e infinit, că este etern, deci nu are chip, înfăţişare. Nu mai putem vorbi de Dumnezeu ca despre o persoană, el este însăşi existenţa şi esenţa acestei existenţe este cuvântul. Când Moise îl întreabă pe Dumnezeu ce să-i răspundă faraonului dacă-l

va întreba în numele cui vine să ceară eliberarea evreilor, El îi răspunde: *Eu sunt Cel ce sunt*. Cine nu înţelege azi că aceasta este formularea, pe înţelesul tuturor, a unei teze ontologice fundamentale, nu poate pricepe că existenţa se manifestă prin cuvânt (Eu sunt cel ce sunt şi-ţi vorbesc ţie, ceea ce e suficient). Până şi un gânditor creştin, dar genial, Nicolaus Cusanus, a vorbit de Dumnezeu drept *Coincidentia oppositonim*, dincolo de bine şi rău. Mă simt îndreptăţit să merg pe acest drum pe care l-au trasat alţii, cu mai mult succes.

A.S.: *Toate religiile consideră că sufletul este nemuritor*. În *concepţia Dv. ce este sufletul*?

H.W.: Cu riscul să irit pe cititori, spun că sufletul este un efect spiritual al unei cauze materiale, adică trupul omenesc. Cum „Sublata causa, tollitur efectus", este de neconceput, pentru mine, ca sufletul să supravieţuiască trupului. Oamenii sunt neliniştiţi în faţa aspaţialităţii tulbure, a ceea ce nu se vede, nu poate fi atins, nu poate fi măsurat. Sufletul este superior materiei, ceea ce nu înseamnă că materia nu e primordială. Efectul e superior cauzei. Sufletul nu poate fi nemuritor decât într-un singur caz: în măsura în care un creator izbuteşte să dea sufletului lui un chip mai puţin perisabil decât al trupului său. Adică să dea o operă. Nu orice creaţie este genială, dar poate avea o durată. Dacă nu sunt nemuritoare, sunt măcar perene. Trebuie să renunţăm şi la o altă prejudecată, că sufletul se află într-o carte, aşa cum se află trupul în mormânt. Sufletul nu poate fi într-o carte, într-o simfonie sau într-o statuie, decât în măsura în care o minte omenească îl receptează. Cât durează recepţia, atât durează şi apariţia sufletului. Altfel nu este real decât un sistem de semne grafice, semnificanţi neutri. Sunt foarte mirat că în cartea *Iudaismul*, a lui Josy Eisenberg se spune că evreii cred în nemurirea sufletului.

A.S.: *Printre altele, bigoţii apelează mereu la un argument fără drept de replică: şi anume că fără credinţă şi ritual, evreii ar fi dispărut. Şi că vor dispărea dacă nu folosesc aceleaşi ritualuri ca acum câteva mii de ani.*

H.W.: Ritualul este foarte supus istoriei. Chiar susţinătorii acestor idei ştiu că iudaismul a părăsit de multe ori, în istoria lui, ritualuri care nu se mai potriveau realităţii. Ceea ce caracterizează iudaismul este această îndrăzneală de a abandona şi idei şi idealuri perimate. Pentru dezvoltarea iudaismului, se mai poate renunţa şi la alte ritualuri decât cele care au fost părăsite sau înlocuite. Eu nu văd prin ce poate fi ameninţat iudaismul dacă nu purtăm chipa când mâncăm, dacă putem să punem frişcă peste o prăjitură acolo unde s-a mâncat şi came, ca să nu mai pomenesc de smântână pe sarmale. Când lumea merge spre unitate într-o diversitate crescândă, spre convieţuirea diferenţelor, exacerbarea unor diferenţe minore este anacronică. Chiar caftanul cu blană este ridicol în Israel, plus că este imitarea unui port din locuri şi vremuri în care evreii erau batjocoriţi, chinuiţi, stigmatizaţi. Evreii din vechime nu se îmbrăcau aşa. De ce nu ne îmbrăcăm ca cei care au apărat Massada? Trebuie să înţelegem istoricitatea şi deci perisabilitatea unor ritualuri.

A.S.: *Această flexibilizare a ritualurilor, în temeiul esenţelor spirituale ale iudaismului, se poate face nu prin decizii. Cine ar avea dreptul să ia asemenea decizii? Sesizarea anacronismelor nu poate fi condamnată de nimeni. Viaţa trebuie lăsată să impună normal discernământul comportamental. Altfel rigiditatea falsei autorităţi, poate ucide spiritul.*

H.W.: Cu atât mai mult cu cât iudaismul a fost mereu o gândire vie, care a avut grijă să se actualizeze. Acesta este secretul rezistenţei sale milenare. Originalitatea mesajului său se regăseşte mereu de la întâlnirea nomadismului cu alfabetul, de la săltarea din spaţiu în timp, dintr-o geografie pierdută într-o istorie mereu cucerită. Nu prin închistare, ci prin dinamism au izbutit evreii să reziste istoriei. Fanaticii pun în primejdie iudaismul, pun în primejdie, istoric şi politic, şi geografic, chiar Statul Israel.

A.S.: *Prin ce este o realitate şi nu o utopie*

perfectibilitatea morală?

H.W.: Faptul că omul nu este numai natură, ci şi cultură face ca moralitatea să depindă de evoluţia culturii şi civilizaţiei. Cultură înseamnă nu numai domesticirea naturii din afara noastră, ci mai ales a celei dinăuntrul nostru. Cultură înseamnă luptă necontenită a relaţiilor fiecăruia cu ceilalţi. Când vorbim de moralitate, vorbim despre dimensiunea fundamentală a omului, în continuă perfectibilitate.

Cult şi cultură

A.S.: *D-le Profesor, destul de frecvent se afirmă că supravieţuirea iudaismului şi a evreilor depinde în principal de temeiul lor religios, iar alţii susţin că această poziţie constituie o închidere, o izolare şi adesea o sursă de tensiuni, în timp ce relevarea semnificaţiilor mai adânci ale iudaismului şi a contribuţiilor universale ale evreilor ar corespunde mai bine procesului de globalizare şi unor deschideri în relaţiile reciproc benefice prin diversitatea culturilor şi religiilor*.

H.W.: Mi-am pus şi eu această problemă. Dacă aş izbuti să desprind perla iudaismului din scoica religioasă în care s-a format şi s-a dezvoltat, ce s-ar întâmpla cu iudaismul? Ar putea el să se mai dezvolte? Ce s-ar întâmpla cu evreii dacă religia iudaică şi forma ei supremă, religia mozaică, ar dispărea ca atare? Am ajuns la următoarea concluzie. Este adevărat că o asemenea evoluţie; care nu cred că poate să dureze mai puţin decât câteva sute de ani, poate să devină o problemă, dar trebuie să ţinem seamă de două lucruri. În primul rând că iudaismul nu mai poate să dispară decât odată cu cultura europeană, pentru că – aşa cum de mai multe ori am arătat – iudaismul, iudeo-creştinismul şi elenismul, să zicem elino-romanitatea, sunt cele două curente fundamentale de idei pe care se întemeiază întreaga cultură europeană. Iudaismul nu ar putea să dispară nici măcar odată cu dispariţia poporului evreu, aşa cum elenismul nu a dispărut odată cu vechii eleni. Iudaismul este o gândire vie, o gândire creatoare în permanenţă. Gândiţi-vă la Filon,

care, cu ajutorul conceptualităţii greceşti, reuşeşte să înţeleagă mai bine iudaismul însuşi, apoi Maimonide care, cu ajutorul lui Aristotel, a adâncit cunoaşterea iudaismului, gândiţi-vă la Spinoza, la Mendelssohn, la contemporanii noştri, de la Martin Buber la Leo Boeck care a scris cartea *l'essence du judaism* Toţi s-au străduit – şi mereu vor fi alţii ca ei – să dezvolte principiile fundamentale ale iudaismului, aşa cum am mai spus, tradiţia este matca stilistică a oricărei culturi şi de aceea mi se pare mult mai binefăcătoare, mult mai pozitivă dezvoltarea iudaismului ca o cultură decât încremenirea iudaismului în rigidităţile unui cult. Este interesant că într-un număr al revistei *Nouvelle Observateur* s-au publicat nişte sondaje făcute în Franţa şi paradoxal, adică contrazicând inerţia gândirii noastre, s-a ajuns la concluzia că Biserica, în general, are un prestigiu în continuă descreştere, dar este într-o creştere explozivă prestigiul lui Iisus Cristos, ca paradigmă a ceea ce este cel mai omenesc în om, paradigma divinităţii omului. Un gânditor iudaic, Smuel Frigano, a fost întrebat ce părere are despre Iisus Cristos şi a răspuns: „Iisus Cristos a fost un om, dar ce OM, dar ce OM!?". Noi ne îndreptăm spre o umanizare laică. Cineva spunea că în vreme ce veacul al XX-lea s-a desfăşurat sub zodia scorpionului, deci sub zodia religiozităţii, veacul al XXI-lea se va desfăşura sub zodia vărsătorului, adică a laicităţii, dar a laicităţii foarte spiritualizate, în sensul în care gândea André Malraux. La întrebarea: „Bine, dar ce va rămâne?" eu pot răspunde că va rămâne ceva deosebit pentru viitorul umanităţii europene şi nu numai europene. Biserica va deveni o şcoală, iar religia va deveni o morală. Din cultura şi cultul iudaic, vor rămâne o morală şi o şcoală, va rămâne o şcoală cu învăţătorii ei, ceea ce nu e puţin lucru căci această instituţie are în frunte omul, în centrul concepţiei ei. Omul trebuie să fie scopul suprem al omului. Idealul omului nu este altul decât omul însuşi, ca unică putere creatoare, care nu poate să dispară, spre deosebire de orice instituţie creată de el. Prin Sinagogă noi înţelegem loc de învăţătură. Prin vorbire Tora rămâne

contemporană şi cuvântul duce de la religie la cultură.

A.S.: *Cred că se vor găsi destui care să vă acuze de blasfemie şi să spună că vreţi cu tot dinadinsul să fiţi un nou Spinoza, dar Dv. sunteţi obişnuit cu sancţiunile şi nu vă speriaţi. Eu vreau să mai insist: nu cumva închiderea culturii iudaice în rigidităţile cultului iudaic, un anume tip de monopolizare, stăpânire şi control prescris în regidi vechi a unor sensuri mult mai deschise şi bogate, nu poate dura la infinit*?

H.W.: Tocmai în asta constă şi convingerea mea. Fără îndoială că unii vor considera că e o blasfemie, dar vreau să spun că rezistenţa pe care o voi întâmpina şi cea pe care o vor întâmpina, după mine, puţinele idei pe care le las în urmă, provine din faptul că cei care vor rezista simt că le este ameninţată cariera lor. A fi rabin este o carieră şi din nefericire este chiar o „pamusă”. Se uită că rabinul este un învăţător. A fost şi va fi. Poate că va înceta să fie preot, dar va fi învăţător. Nu trebuie încuiat iudaismul într-un cult rigid pentru ca rabinul să nu-şi piardă parnusa, ci trebuie să-şi înţeleagă adevăratul său rol, slujind esenţa credinţei, nu litera ei. De aceea cred că punctul meu de vedere este mult mai evreiesc decât al acelora care pupă zidul Templului dărâmat de Titus. Nu asta trebuie să facem noi, ci să adorăm pe Dumnezeul nostru, spiritul lui viu, cuvântul. Nu degeaba evreii au fost atraşi de forţa cuvântului. Deoarece este sunet purtător de înţeles, cuvântul este cel mai potrivit să facă legătura dintre materia creatoare de spirit, adică omul şi Dumnezeu, adică spiritul creator de materie. Cuvântul este după chipul şi asemănarea şi a lui Dumnezeu şi a omului. Pe mine mă preocupă permanent puterea creatoare a cuvântului, care nu trebuie să se lase sufocat de litera, în care periodic dar vremelnic, a fost închis spiritul.

A.S.: *Această plasticitate a cuvântului evidenţiază şi alt aspect al valorii iudaismului, în calitatea sa de cultură în nenumărate şi rodnice contacte care-i asigură dinamica neîntreruptă. Marele Rabin Alexandru Şafran arăta că prin dezvoltarea culturală a iudaismului se creează şi*

posibilitatea unui dialog, benefic întregii umanităţi, între diferitele religii.

H.W.: Mi se pare potrivit să-ţi citesc o pagină dintr-o carte a lui Andrei Pleşu. „Se povesteşte despre Frederic cel Mare al Prusiei, că ispitit de gândul unei recuperări experimentale a limbii originare s-a hotărât să crească doi nou-născuţi în condiţii princiare, izolându-i însă de orice stimul verbal, de orice contact cu sfera rostirii omeneşti. Cei doi copii erau deci perfect îngrijiţi, dar nimeni nu le adresa cuvântul şi nimeni nu vorbea în spaţiul dimprejurul lor. Regele spera ca îmboldiţi de o înnăscută nevoie de comunicare şi lipsiţi de orice model lingvistic exterior, cei doi subiecţi să ajungă a dialoga spontan în limba originară a umanităţii, cea de dinaintea Turnului Babel. După câţiva ani, puţini la număr, în ciuda unei mereu verificate sănătăţi corporale şi a unei ireproşabile administrări fiziologice, amândoi copiii au murit, absorbiţi într-un abis de muţenie. Frederic cel Mare n-a aflat nimic despre limba originară dar a aflat, cu un preţ pe care numai regii îl pot plăti, ceva mult mai important: că limbajul nu e o anexă a condiţiei umane, o piesă auxiliară în economia ei biologică şi socială. Limbajul e pentru om o realitate de acelaşi rang cu hrana şi aerul, e nutritiv şi ca atare vital. A vorbi nu e a face un simplu exerciţiu de comunicare, cum se mulţumeşte să creadă o însemnată secţiune a lingvisticii moderne, a vorbi e a vitaminiza sau a-ţi otrăvi interlocutorul; cuvântul nu e un fenomen derivat al vieţii şi al inteligenţei, e dimpotrivă sursa amândurora, ritmul lor de întreţinere, pe scurt: *suflarea* lor. Aşa trebuie înţeles, se pare, faimosul pasaj veterotestamentar în care omul e definit ca ţărână însufleţită. Gherson Scholem invocă versiunea aramaică a textului potrivit căruia prin suflarea lui Dumnezeu, omul a înviat devenind nu un suflet viu, cum spune versiunea grecească, ci, cum spune versiunea evreiască, spirit cuvântător. Între suflarea spiritului, însufleţirea vieţii şi duhul cuvântului e deci totală identitate”. (A. Pleşu, *Limba păsărilor*, Humanitas, 1994, p. 10 – 11).

A.S.: *Totuşi eu revin la raportul iudaismului cu alte religii şi rolul unui dialog în spiritul respectării diversităţii culturale*.

H.W.: Totdeauna iudaismul a contribuit la dezvoltarea culturii europene, deşi a început să existe în afara Europei. El însuşi nu s-a putut dezvolta decât cu ajutorul culturii greceşti, iar mai târziu toate celelalte culturi au fost stimulate prin acest dialog şi au contribuit cu diferenţa lor naţională la dezvoltarea întregii culturi. Nu există niciun motiv de spaimă în faţa ideii dispariţiei poporului evreu, care a dat deja esenţialul. Acuma dezvoltă ce a dat, dar oamenii dezvoltă ce a dat iudaismul şi fără să mai fie evrei. Ideile iudaismului nu aparţin sângelui iudaic, care şi aşa e destul de amestecat, ci unei tradiţii care împletită cu alte tradiţii, fecundând celelalte culturi şi îmbogăţindu-se prin ele, vor împinge aceste tradiţii înainte. Spaima dispariţiei poate fi justificată în faţa unui genocid, a unui nou holocaust, în faţa unor persecuţii ucigătoare, dar dacă va fi vorba de o dezvoltare firească a istoriei, de o împletire a tuturor tradiţiilor şi o revărsare a lor în evoluţia umanităţii nu e nimic de speriat. În concepţia iudaică nu neamul evreiesc se află în centrul lumii, el este un instrument, o cale, o epocă, dar nu este idealul. Idealul evreilor este omul, individualitatea umană, aceea care vorbeşte, care are spirit creator. Nu trebuie să fie o autoadorare. Cultura înseamnă distincţii şi incapacitatea de a face distincţii este prilejul unor comportamente distructive. Ura face ca distincţia să devină separaţie. Distincţia poate să rămână şi în dragoste, pentru că să iubeşti pe cel care îţi este diferit, să foloseşti diferenţa ta şi să accepţi diferenţa lui este benefic. De îndată ce diferenţa devine o divergenţă, o opoziţie ireconciliabilă, atunci ura se desfăşoară în voie şi bineînţeles nu mai poţi să-ţi iubeşti duşmanul. Ideea lui Iisus este genială căci el îndeamnă nu numai să-ţi iubeşti aproapele, cum susţine iudaismul, ci şi duşmanul. A-ţi iubi duşmanul înseamnă a iubi distincţiile, până la diferenţe care ajung la opoziţii diametrale.

A.S.: *Deci, dacă axarea pe om ca valoare supremă*

favorizează dialogul civilizaţiilor, dimpotrivă învrăjbirea popoarelor, religiilor, culturilor au totdeauna consecinţe nefaste asupra întregii umanităţi.

H.W.: Cu cât mai just este ceea ce spui, cu cât ne putem gândi câte individualităţi, câte surse de creaţie au pierit în măceluri reciproce. Tocmai de asta n-ar trebui să ne permitem o autoadorare a propriului nostru neam. În ce priveşte cultura umanităţii, evreii vor continua să-şi aducă contribuţia lor, alături şi împreună cu celelalte popoare, fără a se izola şi fără a se supraaprecia. Nu chiar toate religiile recunosc individualitatea umană ca valoare supremă. De pildă Budismul, hinduismul pun accentul pe aneantizarea personalităţii umane. Individualitatea umană, în concepţia budistă trebuie să se pregătească pentru scufundarea în neant.

A.S.: Dar poate şi budismul să evolueze.

H.W.: Desigur, dar nu se poate impune Budismului, care este diametral opus iudaismului, să renunţe la principiile lui fundamentale. Nici nu trebuie ca toate religiile să contribuie la fel la procesul umanităţii. Poate că în drumul istoriei, în care direcţia continuă este emanciparea individualităţii creatoare de sub constrângerile naturale şi sociale, Budismul poate, de pildă, să ne ajute să ne înţelegem mai bine pe noi înşine, să ne stăpânim mai bine, deci ca să ne pregătim mai bine tocmai pentru a ne dezvolta capacităţile creatoare. Mijloacele prin care ei se pregătesc să intre în Nirvāṇa pot fi utile tocmai în scopul perfecţionării individualităţii, dar noi adăugăm că această perfecţionare, în primul rând morală, a personalităţii umane duce la perfecţionarea relaţiilor dintre oameni. Nu este vorba numai de moralizarea / «/raindividuală, este vorba şi de moralizarea />7 ferindividuală. Pentru că ei nu au putut să stăpânească cine ştie ce natură din preajmă s-au aplecat asupra mijloacelor de a se stăpâni pe sine.

A.S.: Iată că unele elemente comportamentale dezvoltate de un cult, care sunt menite să-l ajute pe om să se stăpânească pe sine nu pentru a-i domina pe alţii, ci

pentru moralitate, pot deveni factori de civilizaţie. Din păcate azi telecultura violenţei şi a sexualităţii pare să fi monopolizat aceste mijloace autoformative susţinând ideea falsă că brutalitatea este de preferai faţă de spiritualitate.

H.W.: Eu vedeam cândva această convergenţă culturală dintre Orient şi Occident ca un nou raport între tendinţa de stăpânire a naturii şi cea a stăpânirii de sine a omului. Omul este creat pentru a fi creator.

A.S.: *Experienţa cotidiană arată că acest om încă are nevoie de idoli, care capătă imaginea unor noi modele*.

H.W.: Da, cineva m-a întrebat odată: „Oare fără idolatrie am fi avut marile creaţii ale artei?”. În concepţia mea nu e vorba de unilateralizarea raţionalistă a umanităţii. Nu e vorba doar de logică, e necesară o participare afectivă. Dar de ce să considerăm că participarea afectivă este asigurată neapărat de religie? Dacă religie fără poezie e greu de conceput, poezie fără religie este de conceput. Dimensiunea lirică a religiilor este incontestabilă, dar nu şi dimensiunea religioasă a poeziei. Şi a artei în general. De aceea mă gândesc că omenirea nu va fi sărăcită când artele nu vor mai fi axate cu precădere pe teme religioase. Spuneai că încă mai avem nevoie de idoli. E adevărat că cea de a doua poruncă, care interzice facerea idolilor cere cel mai intens efort moral, pentru că cere oamenilor să-şi reprime tentaţia lor de a arăta ochilor ceea ce vorbele spun urechilor. Eu nu spun că va fi posibil să trăim fără idolatrizări, încă mult timp, dar cândva societatea se va putea lipsi de ei. Mereu vom face idoli, dar mereu îi vom înlătura. De pildă tineretul profund laic de azi şi-a făcut idoli din vedetele muzicale sau cinematografice. Oamenii nu pot trăi nici fără idealuri, dar le schimbă mereu. Nu se poate trăi omeneşte fără utopie, dar şi utopiile se dezvoltă, ba chiar devin din ce în ce mai apropiate de raţionalitate. Iar raţiunea nu poate răci participarea afectivă, căci nu există omenire decât prin această permanentă tensiune între afectivitate şi raţiune.

A.S.: *Dv. aţi observat că această tensiune, dintre*

afectivitate şi raţiune, a căpătat nuanţe specifice în iudaism.

H.W.: Citind despre hasidism câte ceva în ultima vreme am impresia unei originalităţi a iudaismului chiar ca religie. Spre deosebire de toate celelalte religii ale lumii iudaismul este singura religie care a dat o asemenea mare importanţă râsului. În general religiile sunt obsedate de moarte, deci de tristeţe, se împacă bine cu plânsul, în vreme ce iudaismul e preocupat de viaţă, de veselia de a trăi şi apreciază în mod deosebit valoarea râsului. Mi se pare deosebit de interesant de ce o face. Am citit că un hasid spune că lui Dumnezeu nu-i place când eşti trist. Un altul spune chiar că în iudaism tristeţea e considerată un păcat, că trebuie să ne bucurăm de această viaţă, să ne bucurăm că suntem în preajma lui Dumnezeu şi El este în preajma noastră. În templele budiste, confucianiste, taoiste nu prea se râde, dar într-o sinagogă se dau chiar şi spectacole de revistă, se spun cuplete, rabinul spune şi anecdote. Abia de curând am înţeles de ce iudaismul se împacă foarte bine cu râsul. Poate pentru faptul că pentru iudaism conceptul fundamental este viaţa. Mesianismul lui se întemeiază pe credinţa în puterea oamenilor de a îmbunătăţi necontenit starea lor morală şi moralitatea relaţiilor dintre ei. Râsul este o pedeapsă, el pedepseşte orice atitudine omenească care împiedică continua înaintare spre o lume mai bună. Râsul nu se opune seriozităţii, ci plânsului. Seriozităţii i se opune frivolitatea. În iudaism există o compatibilitate între seriozitate şi râs. Râdem în slujba vieţii, râdem pentru a nu ne lăsa împiedicaţi de diverse atitudini care frânează înaintarea spre o viaţă mai bună. Este deosebit de semnificativ că un mare gânditor evreu, deşi sufleteşte se apropiase înainte de moarte de creştinism, anume Henri Bergson, a scris monografia despre râs cu celebra lui formulă că râsul este stârnit de ceea ce el numeşte „du mécanique plaqué sur du vivant”, adică şi-a dat seama că noi râdem numai de oameni. De natură şi de animale nu se poate râde, decât dacă receptăm că animalul imită omul. Râsul este un

fenomen social, este expresia cea mai directă a spiritului critic. Râdem, în general, de tot ce ne abate din drumul spre o viaţă mai bună. Râsul are o valoare deosebită, educativă. Uneori se spune: „Râde singur ca prostul”. Dar nu se spune şi despre plâns la fel. Plânsul este expresia unui moment de umilitate, râsul dimpotrivă este o trufie şi din acest motiv creştinismul îl combate. A râde în biserică e o necuviinţă, a râde într-o sinagogă este firesc. Râsul nu pedepseşte decât defecte remediabile. În faţa iremediabilului – plângi. Este deplasat să râzi de iremediabil. Există şi în creştinism o anumită îngăduinţă faţă de râs, dar atunci este un mijloc de a diminua frica de moarte. În budismul Zen este un mijloc de a batjocori iluziile acestei vieţi pentru a ne apropia şi mai mult de Nirvāṇa. M-am gândit odată că şi în faţa iremediabilului putem avea un surâs. Putem râde chiar şi în faţa propriului nostru sfârşit, pentru a-l uşura şi pentru a uşura suferinţa celor din jur. Mai greu este să ai umor în faţa iremediabilului din afara noastră.

Hasidismul s-a ridicat şi împotriva unor influenţe ale creştinismului asupra iudaismului, care fac ca un om ce intră într-o sinagogă să fie foarte sobru, dacă nu chiar sumbru. Oamenii au prejudecata că religia este acompaniată de tristeţe. Iată ce scrie J.B. Agus, care este un rabin, un mare iudaist, profesor la John Hopkins University din Baltimore: „Cultivând capacitatea de a sesiza în permanenţă prezenţa binevoitoare a lui Dumnezeu în toate tipurile noastre de experienţă, hasidicii ajung la concluzia că tristeţea este rădăcina tuturor lucrurilor rele. Există o datorie a credinciosului de a fi vesel, realizând tocmai că Dumnezeu se află în preajma lui. În vreme ce-i este imposibil unei fiinţe umane de a rămâne tot timpul într-o stare de exaltare şi de iluminare, rămâne însă datoria sa permanentă de a se depăşi depresiunea şi de a se forţa, dacă e nevoie, să fie vesel”. Că bucuria, veselia, este o calitate exterioară a credinţei psalmistul o afirmă deja: „Lumina luminează sfântul şi bucuria aparţine celor cu inima dreaptă”. În altă parte găsesc această

formulare: „Tristeţea şi depresiunea sunt semnele stării de micime a sufletului, şi anume când sufletul se repliază asupra lui însuşi, dar când sufletul se înalţă către rădăcinile sale, atingând starea de grandoare, de măreţie, bucuria este inevitabilă, ca lumina în plină zi”. Iată câteva observaţii cu privire la importanţa pe care iudaismul şi în special hasidismul o acordă râsului. Întemeietorul hasidismului, Baal Şem Tov, care nu dezavua complet ascezele (postul, chiar flagelaţia) remarca de câte ori avea prilejul două primejdii ale procedeelor ascetice: probabilitatea, de care iudaismul trebuie să se ferească, de a cădea în tristeţe şi în depresiune, dar mai ales trebuie să se ferească de posibilitatea de a căpăta un oarecare orgoliu amar al ascezei.

A.S.: *D-le Profesor, se spune adesea că evreii nu au decât o singură sărbătoare veselă, Hanuka, şi că hasidicii au fost cei mai dogmatici iudaişti, ceea ce pare să contrazică cele spuse de Dv. mai înainte*.

H.W.: Da, se spune şi în mare parte este adevărat, sărbătorile noastre sunt uneori triste, dar de o anume tristeţe. În fond ele celebrează o victorie împotriva morţii şi prin aceasta tristeţea este depăşită. Atenţie: sărbătorim nu atâta victoria împotriva duşmanului, cât victoria împotriva morţii. Pe noi nu ne bucură nici măcar moartea duşmanilor. Ne bucură totdeauna izbânda vieţii. În ce priveşte hasidismul pot spune că nu el e dogmatic, ci hasidicii, ceea ce e altceva.

A.S.: *Vorbeaţi. şi de o influenţă a practicilor creştine asupra iudaismului*.

H.W.: Am constatat că foarte mulţi evrei înţeleg iudaismul, cam ciudat, prin prisma unor idei ale creştinismului, ceea ce-mi dă senzaţia că răzbunându-se pe sursele lui iudaice, creştinismul a influenţat fără ca evreii să-şi dea seama, înţelegerea conceptelor iudaice fundamentale. Cred că de vreo 200 de ani, de la emancipare, de când evreii trăiesc în mijlocul popoarelor creştine, s-au lăsat influenţaţi, începând cu lucruri evidente. Au început să confunde iudaismul cu cultul

mozaic, ceea ce este restrictiv; că sinagoga este biserica evreilor, ceea ce este fals, că rabinul este preotul evreilor, ceea ce nu este adevărat. Iudaismul este mai mult decât cultul mozaic, începe cu Abraham şi continuă în timpurile noastre, dezvoltându-se necontenit, Moshe fiind cel mai mare profet al nostru, dar nu poate fi obiect de cult pentru că evreii nu au voie să aibă decât cultul lui Iahve, cultul lui Dumnezeu. Rabinul nu este un intermediar, ci un învăţător, cum spune numele lui, care te învaţă să te rogi. Chiar această rugăciune este un dialog al evreilor cu Dumnezeu, dialog în care se şi luptă cu Dumnezeu, căci Israel înseamnă cel ce a luptat cu Dumnezeu. Deci altele sunt relaţiile evreului cu Dumnezeu, dar sub influenţa creştinismului am devenit şi noi mai supuşi Domnului, adică stăpânului. Am avut, la începuturi, un templu, care a fost dărâmat, dar ne-am dezvoltat sinagogal. Ceea ce scapă atenţiei este faptul că mai ales în ultimii 500 de ani, cel puţin, evreii nu consideră paradisul ca fiind în altă lume, una de dincolo, ci aici, pe pământ, şi tot aici îl putem construi. Textele despre Ierusalimul ceresc şi cel pământesc sunt metafore. Sub influenţa creştinismului

Paradisul a fost mutat în cer şi ceea ce era la capătul vremurilor pe orizontală ajunge în vârful verticalei, într-o lume de dincolo, care nu prea îl preocupă pe evreu.

A. SMai mult, creştinismul a împrumutat mesianismul iudaic.

H.W.: Mai întâi vreau să mai discutăm şi despre alungarea din Paradis. Încălcarea poruncii divine de a mânca din pomul cunoaşterii binelui şi răului (nu ştiu de unde au scos oamenii povestea cu mărul, când în Biblie se vorbeşte doar de pom şi este evident că nu putea fi vorba decât, eventual, de smochine, dar în niciun caz de mere, care au apărut târziu pe acele meleaguri) este considerată de creştinism şi dezvoltată ca un concept fundamental, sub formă de păcat originar. De-a lungul a 2000 de ani iudaismul a renunţat încetul cu încetul la această idee şi consideră că este vorba de o faptă mai mult originară decât de un păcat. Apare astfel ideea că Adam inaugurează

istoria omenirii printr-un act de nesupunere. Ceea ce este *originar* în istoria omenirii este capacitatea omului de a refuza, de a se răzvrăti, de a spune NU. Esenţa umanităţii este contestarea. Creştinismul a încetăţenit ideea că deoarece Adam a păcătuit, a fost pedepsit să muncească din greu. De faptul că nu a ascultat e de vină şi Dumnezeu, căci i-a dat libertatea să nu asculte. Esenţa omului este capacitatea lui de a alege. Dumnezeu i-a spus: deoarece nu ai ascultat de porunca mea, blestem pământul (citiţi cu atenţie) ca tu să-l munceşti în chinuri şi cu sudoarea frunţii. Va să zică munca nu-i o pedeapsă, ci o consecinţă firească a cunoaşterii binelui şi răului. Evei i-a spus: pentru că tu l-ai indus în eroare pe el, de acum înainte vei naşte cu dureri sporite.

Dumnezeu arată consecinţele cunoaşterii şi drumul spre vremurile mesianice, care se află la sfârşitul timpurilor, spre care ne îndreptăm prin efortul nostru continuu. Deci punctul de vedere al iudaismului este altul, de aceea el nu are un mântuitor. Mesia nu este o persoană, ci ceea ce noi putem obţine pe calea cunoaşterii, creaţiei şi a moralei iudaice. De aceea iudaismul este o concepţie vie, mobilizatoare.

A.S.: *Nu cumva efectul retroactiv al reinterpretării unor surse iudaice, în vecinătatea creştinismului, duce şi la uitarea unora din sursele sale*?

H.W.: Fără îndoială că, sub influenţa creştinismului, evreii au început să aibă faţă de Dumnezeu o atitudine mai umilă decât cea pe care o cere oamenilor iudaismul. Un hasid spunea: „Doamne, ori faci o lume pe înţelesul meu, ori îmi dai o minte cu care s-o pot înţelege pe aceasta”. Dialogul cu Dumnezeu, specific iudaismului, s-a denaturat sub influenţa creştinismului şi a devenit într-adevăr supuşenie, or noi suntem colaboratori activi în continuarea creaţiei dumnezeieşti.

Rolul cuvântului în iudaism

A.S.: *Toate religiile recunosc că iudaismul a întemeiat monoteismul. De ce iudaismul nu a acceptat idolii*?

H.W.: Dintre cele 10 porunci cred că cea mai dificilă este cea de a doua: să nu-ţi faci chip cioplit! Toate poruncile au fost apreciate – şi până la un punct, pe drept cuvânt – ca fiind îndreptate împotriva naturii, împotriva a ceea ce se produce spontan şi firesc. Toate poruncile se împotrivesc naturii umane. Eu aş dori să fac o distincţie: nu împotriva naturii, ci împotriva manifestărilor sălbatice – în sensul de nedomesticite – ale naturii preumane, pentru că omul este şi natură şi cultură. Ei bine, cultura – şi cele 10 porunci se află la temelia culturii – se îndreaptă împotriva naturii nedomesticite, împotriva naturii nestrunite a omului. Poruncile, având o valoare morală, se referă la natura necivilizată a omului. Dovadă că este aşa, poruncile (să nu ucizi, să nu iei bunul altuia) reflectă fenomene foarte frecvente şi opuse efortului de civilizare la momentul formulării lor. Nu există nicio poruncă adresată părinţilor să-şi iubească copiii, pentru că poruncile nu vizează prelungirea firescului, ci tocmai pentru a completa educaţia morală a oamenilor. Firescul nu intră în preocuparea poruncilor, care spun însă copiilor să-şi respecte părinţii. Această cerinţă nu este spontană, ea face parte din morală, este o nevoie a civilizaţiei. Prea multe cazuri contrare sunt şi acum, darămite atunci. Este interesant să urmăreşti cum aceste porunci se opintesc contra spontanului, contra a ceea ce nu este educat. Ei bine, şi porunca a doua face parte din acest efort şi se referă la nevoia noastră, foarte greu de inhibat, de a arăta ochilor, ceea ce vorbele spun urechii. Vrem *să vedem* despre ce e *vorba*. În iudaism această poruncă vine imediat după enunţul „Eu sunt Dumnezeul tău care te-am scos din robia egipteană” şi am putea considera că este prima poruncă, în sensul strict al cuvântului. Într-adevăr este şi cea mai dificilă pentru că se opune unei nevoi permanente a omului. Din punct de vedere istoric s-ar putea explica această poruncă prin faptul că în masa politeiştilor, evreii au vrut să se delimiteze, să-şi clădească o identitate culturală proprie, printr-o delimitare cât mai limpede de masa politeistăânconjurătoare. Refuzul idolilor

era un refuz de a fi asemenea celorlalţi, un refuz de a se contopi cu ceilalţi, o primă şi fundamentală încercare de a se delimita de ceilalţi. Dar motivele sunt mult mai adânci, deoarece refuzul idolilor înseamnă intuiţia excepţională a vechilor evrei privind importanţa cuvântului. Cuvântul se potriveşte mult mai mult cu monoteismul, iar imaginile cu politeismul. Cuvântul este mai aproape de asemănarea cu Dumnezeu; cuvântul este şi materie şi spirit, adică sunet şi înţeles, cuvântul este şi prezent – prin rostire – dar şi fandat în viitor prin intenţionalitatea semnificaţiei. Cuvântul este şi personal – prin rostire – dar este şi universal – prin înţeles. Cuvântul are toate atributele contradictorii ale esenţei divinităţii. Imaginea reţine atenţia.

are tendinţa de a stopa mişcarea. Cuvântul, dimpotrivă, mobilizează atenţia spre viitor. Cuvântul este perceptibil când îl auzi rostit, dar înţelesul lui este imperceptibil. Aceste trăsături fac din cuvânt o cale dintre cele mai potrivite spre înţelegerea lui Dumnezeu, spre înţelegerea cu Dumnezeu. Mai mult decât atâta, materialitatea cuvântului este minimă – o vibraţie a aerului –, dar spiritualitatea lui, înţelesul, semnificaţia, sensul este mai aproape de importanţa poruncilor. Este spiritualitatea lui Dumnezeu. Evreii şi-au dat seama cât de potrivit este cuvântul pentru a face legătura dintre poporul ales şi Dumnezeul unic. Prin structura lui atât de asemănătoare lui Dumnezeu însuşi, imaginea are o materialitate maximă, pe când cuvântul are o materialitate minimă. Imaginea reţine atenţia privitorului, pe când cuvântul îi deschide calea spre înaintare spre noi înţelesuri. Imaginea se potriveşte mult mai bine popoarelor idolatre şi sedentare, iar cuvântul este mult mai potrivit poporului evreu, încă nomad pe vremea când a devenit monoteist, în perioada formării mentalităţii lui. Iată de ce ei se împotrivesc idolilor. Idolii sunt ceva ce încremeneşte mişcarea. Nu şi cuvântul. Iată de ce cred că este profund esenţial refuzul idolilor în iudaism.

A.S.: *Dar evoluţia monoteismului poate explica şi*

evoluţia limbajului?

H.W.: Nu ştiu dacă se poate vorbi de un antecedent şi un consecvent. Pot doar să spun: cuvântul se potriveşte, este intim legat de monoteism. Nu cuvântul are nevoie de monoteism, ci monoteismul are nevoie de cuvânt. Cuvântul are legătură cu intervenţia oamenilor asupra lucrurilor, asupra mediului înconjurător şi asupra lor înşişi. Iudaismul este o concepţie profund morală şi moralizatoare şi cuvântul are o forţă morală, are o putere educativă. Este aici nevoia iudaismului de a dematerializa pentru a spiritualiza cât mai mult. Cuvântul este un instrument de dezrădăcinare, de opoziţie, de revoltă, în vreme ce idolii sunt o înrădăcinare. Idolul este conservator, cuvântul este transformator, când nu e de-a dreptul revoluţionar. Toate acestea fac ca în iudaism respectul pentru cuvânt să fie deosebit.

A.S.: înţelepţii iudaismului au subliniat mereu capacitatea limbii ebraice de a folosi cuvântul, semnificaţiile sale, în scop moralizator pozitiv. Al. Şafran, Marele Rabin al Genevei, fost şi Rabin Şef al României, într-o discuţie referitoare la umanism (1949) sesiza faptul că acelaşi cuvânt ebraic, pronunţat doar nuanţat, semnifică şi libertate (herut) şi lege (harut).

H.W.: Aceasta nu este o caracteristică exclusivă a limbii ebraice. Se spune că Hegel era preocupat de cuvintele diferite cu acelaşi sens, sau de cele cu sensuri diametral opuse. Câteva exemple vă pot da şi eu din limba română. Cuvântul „străin” are un sens pozitiv când e vorba de mărfuri şi unul negativ când e vorba de oameni… Cuvântul este principalul mijloc al comunicării în toate comunităţile umane. În iudaism Dumnezeu nu este numai atotştiutor, dar şi atotbinefăcător. Este interesant că însuşi cuvântul CUVÂNT vine de la „conventum”, adică de la a comunica pentru a ne înţelege, de la a ne pune de acord, de a ne uni în efortul nostru de civilizare. Va fi foarte greu să înţelegem că Dumnezeu nu este o fiinţă transcendentă care cuvintează, ci Dumnezeu este cuvântul însuşi. Evanghelia

Sfântului Ioan începe prin a spune: „La început era Cuvântul şi Cuvântul era la Dumnezeu şi Dumnezeu era Cuvântul”. În cuvânt se întruchipează forţa profund umană care a decis evoluţia omului. Ca unică fiinţă cuvântătoare, omul este capabil să intervină în mersul lucrurilor, singura fiinţă capabilă să domesticească natura din afară şi dinăuntrul său. Omul este prima fiinţă care stă faţă-n faţă cu natura şi o poate umaniza. I se supune prin cunoaştere, pentru a o transforma.

A.S.: *Care ar fi aspectele actuale ale înţelegerii priorităţii oralităţii*?

H.W.: Problema aceasta este deosebit de importantă acum. După părerea mea, cultura europeană se află într-o mare primejdie, tocmai din pricina dezechilibrului dintre oralitate şi scriere, pe de o parte, şi audiovizual pe de altă parte. Trăim într-adevăr într-o civilizaţie a imaginii, într-o civilizaţie care tinde să covârşească şi oralitatea şi scrierea, căci în audio-vizual nu este vorba de oralitate, ci de sunet şi imagine. S-a ajuns până acolo încât Biblia a fost editată pe benzi desenate şi vizualizată în filme de desene animate, în general cu motivaţia că sunt făcute pentru copii, de fapt pentru popoarele analfabete din Africa. Pare că este o acţiune de culturalizare, dar mi se pare util să amintesc de un experiment făcut de englezi cu 10 – 15 ani în urmă. Au făcut un film cu intenţia de a arăta cum se asanează o baltă. După rularea filmului în faţa unui trib, realizatorul ia întrebat pe mai marii tribului ce au văzut şi ce au înţeles. I s-a răspuns: „Am văzut cum trece o găină de la dreapta la stânga”. Era, într-adevăr, şi o găină în film, dar oamenii nu erau pregătiţi să distingă esenţialul de neesenţial, le lipsea capacitatea de a discerne, spiritul critic. Este extrem de primejdios să dai numai sunet şi imagine unor oameni necultivaţi, măcar elementar, care nu citesc şi care nu conversează. De ce? Pentru că distanţa dintre privitor şi imaginile sonore (sau nesonore, la benzile desenate) în desfăşurarea lor este atât de mică încât nu permite privitorului să treacă de la aparenţă la sensurile adânci şi rămâne cu o viziune superficială. Se ajunge astfel

la incapacitatea de a mai distinge planurile, de a exercita spiritul critic. Poate de aceea unii spun „tembelizor”, în loc de televizor. Această întoarcere la iconografie, după marile succese ale culturii alfabetice europene ne obligă să înţelegem prioritatea oralităţii şi a scrierii faţă de imagine, prioritate subliniată de mii de ani în iudaism. Este un mesaj pe care iudaismul îl adresează culturii contemporane invitând-o să aibă grijă de acest echilibru.

A.S.: *Totodată audio-vizualul dispune de unele mijloace favorabile noilor tendinţe culturale*.

H.W.: E adevărat doar cu o singură condiţie: ca audiovizualul să rămână în permanenţă sub controlul culturii, al oralităţii şi al scrierii. Să nu uităm că ochiul aparatului de luat vederi are multe avantaje: poate să fie ironic, să sublinieze tehnic un anumit punct de vedere etc. dar niciodată nu poate să ajungă la idei mai adânci, are mereu nevoie de un comentariu, de o explicaţie. Mersul contemporan spre hipertrofierea imaginii în paguba scrierii este primejdios pentru dezvoltarea culturii.

A.S.: *Referitor la raportul dintre gândire şi vorbire, dintre cuvânt şi imagine, care ocupă o poziţie specială în iudaism, după părerea Dv. am convenit să reveniţi cu unele nuanţări*.

H.W.: Se spune, pe drept cuvânt, că poporul evreu este poporul cărţii, dar înainte de a fi devenit poporul cărţii, poporul evreu a fost poporul cuvântului rostit, a cuvântului divin rostit. Această prioritate a vorbirii faţă de imagine, asupra căreia am mai revenit în convorbirile noastre, s-a prelungit în prioritatea oralităţii faţă de scriere. Nu e vorbă acum numai de cuvânt şi imagine, pentru că în elaborarea monoteismului, primului monoteism împotriva oricărei idolatrii, inclusiv împotriva monolatriei, în această elaborare evreii au început să priceapă devreme rolul central pe care îl capătă cuvântul rostit în concepţia lor despre lume şi despre misiunea omului în această lume. Deci, această tensiune dintre cuvânt şi imagine s-a prelungit şi într-o convingere privind prioritatea oralităţii faţă de scriere. Scrierea nu este numai

imagine; fără îndoială că scrierea a fost foarte importantă, că evreii şi fenicienii s-au întâlnit cu alfabetul încă la jumătatea veacului XV înainte de Cristos de vreme ce avem în arhivele descoperite la EI Al Amama scrisori în arameică adresate Faraonului. Totuşi, în concepţia evreilor, de la început şi până în zilele noastre, chiar dacă nu se subliniază prea des, oralitatea are prioritate faţă de scriere. Evreii au dat totdeauna o preponderenţă oralităţii faţă de scriere şi cred că asta a fost o intuiţie deosebită. De ce? Oralitatea are câteva calităţi pe care de abia ultimele decenii le-a scos la iveală, le-a conceptualizat, le-a gândit ştiinţific. Mai întâi, oralitatea este, prin natura ei, actuală. În sensul strict al cuvântului: e act, act de vorbire; se desfăşoară atât în prezenţa celui care vorbeşte, cât şi a celui care ascultă. În asta constă trăsătura fundamentală a oralităţii, se desfăşoară sub semnul prezenţei, este temporală, dar şi temporară (verba volant). Oralitatea este şi personală; fiecare dintre noi rosteşte într-un anumit fel. Vocile noastre sunt ca şi amprentele digitale – foarte personale. Şi exprimarea este personală. La această exprimare personală colaborează, ca să spunem aşa, mai multe lucruri: ceea ce lingviştii au denumit în ultimul veac suprasegmentalele şi paralingvisticele. Suprasegmentalele, spre deosebire de fonem, monem şi sintagme care sunt articulate, deci segmentale, există şi elemente suprasegmentale, pe care le-aş putea numi valorile stilistice ale rostirii, şi anume: ton, intonaţie, debit, ritm, accent. Aceste elemente sunt deosebit de importante pentru că subliniază caracterul profund al comunicării orale. Dacă se mai adaugă şi paralingvisticele, care sunt gestul şi mimica, şi care se dezvoltă în prezenţa convorbitorilor, e firesc ca aceste elemente să conteze. Ce funcţie au aceste elemente în oralitate? Ce i-a făcut pe vechii evrei să presimtă, dacă nu să înţeleagă, această prioritate a oralităţii şi ponderea deosebită pe care o are comunicarea orală faţă de cea scrisă? Ea exprimă nu numai cunoştinţe despre lume, ci exprimă şi atitudinile vorbitorului faţă de lumea cunoscută. Această expresie a

atitudinii este deosebit de importantă în comunicarea orală. Pe de altă parte, comunicarea orală are şi o valoare euristică, pentru că în timp ce te străduieşti să explici, să vorbeşti cu ceilalţi şi să argumentezi, să-l convingi, nu numai să-l informezi intelectual, îl şi informezi afectiv. Această comunicare orală are o funcţie euristică, adică scoate la iveală idei care altfel ar fi rămas în confuzia gândirii noastre nerostite. Am mai discutat noi că orice comunicare este şi o ridicare de la confuzie la claritate şi de aceea spunea Norbert Wiener că niciodată maşina nu va gândi ca omul, pentru că doar omul poate gândi confuz, numai el poate să se ridice de la o stare sufletească implicită la un gând clar. Şi încă ceva, o rostire este totdeauna contemporană. Toate aceste trăsături dispar, sau se atenuează în scriere. Asta au simţit şi evreii şi grecii. A simţit şi Platon, care până la urmă a scris totuşi dialoguri, au simţit-o profeţii, care au refuzat să scrie pentru că le era teamă că această scriere o să încapă pe mâna unor oameni care să nu înţeleagă exact gândul pe care ei voiau să-l transmită. Spre deosebire de convorbire, cel ce scrie pierde controlul asupra celui ce recepţionează. Să ne gândim că în vreme ce convorbirea se desfăşoară sub semnul prezenţei, scrierea se desfăşoară sub semnul absenţei, pentru că scrierea este menită să existe şi în absenţa celui care scrie şi în absenţa celui care va citi. În consecinţă distanţa este enormă şi poate să falsifice gândul celui ce a scris. Nu poţi adăuga explicaţii, nu-ţi poţi da seama cât a priceput şi cu ce să revii, încercând să îi mai limpede. Din acest punct de vedere scrierea are un defect faţă de convorbire, pentru că ea este, în spaţializarea temporalităţii comunicării orale, menită să dureze. Scrierea este mult mai puţin personală, pentru că suprasegmentalele sunt sacrificate prin scriere, elementele paralingvistice sunt absente. Aceste valori ale comunicării orale sunt înlocuite în scriere prin valorile stilistice: topică, metafore, alegorii dar acestea sunt mult mai sărace din punct de vedere al exprimării atitudinii subiective. De aceea evreii susţin că Tora scrisă recapătă întreaga ei

valoare prin Tora vorbită, care implică citirea cu voce tare, care readaugă ceea ce pierde textul. Tonul, intonaţiile, accentul, debitul, ritmul, mimica, gesturile, toate astea colaborează şi coroborează pentru ca să redea ceva din prospeţimea, din expresivitatea comunicării orale transcrise. De aceea apare tot timpul în iudaism prioritatea oralităţii.

A.S.: *Aţi omis să subliniaţi care sunt avantajele scrisului faţă de vorbire*.

H.W.: Da, să nu uităm că scrierea poate să sporească durabilitatea unor idei. Dar în afară de asta scrierea apleacă raportul dintre sensibilitate şi intelect, de partea intelectului şi prin aceasta participă la sporirea continuă a activităţii intelectuale, a raţiunii, a capacităţii de abstractizare şi de generalizare, în vreme ce comunicarea orală înclină balanţa mai mult spre sensibilitate. Orice cuvânt are şi sensibilitate şi raţiune, dar comunicarea orală are un vocabular foarte conotativ. Cartea nu este un depozit de idei, nici măcar un depozit de vorbire, ea este un depozit de semne grafice. Când citeşti reconverteşti semnele grafice în foneme, fonemele în moneme şi monemele în sintagme, refăcând comunicarea orală, chiar dacă numai pentru tine. Când deschidem o carte vedem semne grafice, noi le transformăm în fonograme, pentru că litera, ca reprezentare grafică, se regăseşte în fonem. Recombinarea acestora în moneme, adică în semnificaţii, în unităţile semnificative ale vorbirii, apoi în sintagme, în discurs, toate acestea nu se află în carte, cititorul este acela care face aceste operaţii.

A.S.: *Evreii, transformând mereu scrierea în vorbire, nu numai că o însufleţesc, ferindu-se să încremenească în literă şi străduindu-se să menţină şi să îmbogăţească semnificaţiile, dar ţin seamă de convergenţa calităţilor mijloacelor comunicării*.

H.W.: Permanent. De aceea în cultura iudaică oralitatea şi scrierea sunt intim legate. Eu vorbesc de prioritatea oralităţii, dar aceasta nu înseamnă antecedenţă, ci înseamnă rol determinant. Scrierea Torei a

intervenit târziu, cam prin veacul V înaintea erei noastre, iar Talmudul în veacul V al erei noastre. Herbert Ried spune că imaginea premerge ideii, deci şi cuvântului. După părerea mea este o imposibilitate. Poate că el a vrut să spună că imaginea a precedat discursul abstract, gândirea raţională, dar imaginea, de la început, este cel puţin prezentarea vizuală a unei protovorbiri şi a unei proto-gândiri. A durat mult până la scrierea alfabetică, precedată de alte moduri de scriere: crestături în lemn, noduri pe frânghii etc. Grecii i-au trimis lui Darius un şoarece, o broască, o pasăre şi cinci săgeţi. Era o scrisoare: „Chiar dacă te vei ascunde ca şoarecii în pământ, chiar dacă vei zbura ca păsările în văzduh, chiar dacă te vei ascunde în adâncurile apelor, ca broasca, de săgeţile noastre nu vei scăpa”. Deci vizualizarea obiectuală echivalează cu o comunicare verbală. Treptat s-a ajuns la o scriere alfabetică consonantică, cum a fost cea feniciană şi cea evreiască (aramaica) şi, pe urmă, primul alfabet complet, cu consoane şi vocale, l-au făcut grecii, inventatorii alfabetului complet. Scrierea alfabetică îşi are rostul ei în acest proces de adâncire mereu mai abstractă, mai capabilă să priceapă esenţa până la formularea categoriilor filosofice. Trecerea de la notarea unor expresii întregi la însemnarea sunetelor (fonemelor) din care sunt alcătuite a fost un imens pas înainte al culturii. Dar şi aşa, vorbirea are importanţa ei. Am făcut împreună, de câteva ori, un experiment semnificativ. Când dumneata citeşti un articol de al meu, din *Realitatea Evreiască*, totdeauna îţi place mai puţin decât atunci când ţi-l citesc eu. Pentru că atunci când ţi-l citesc eu, înainte de a-l trimite la revistă, este întreaga mea participare afectivă care te duce la faptul că aproape îţi anulează spiritul critic, te convinge, pe când calmul lecturii îţi dă libertatea, distanţa critică care-ţi îngăduie să observi lacune nepercepute anterior. Deci are o mare importanţă această permanentă reconvertiré a scrierii în vorbire pentru că numai comunicarea verbală are aceste calităţi de persuasiune.

A.S.: *Această reconvertiré, în cadrul unui dialog, are*

în plus şi o forţă de sugestie. În filmul Massada *există o scenă în care pragmaticul Eliazar, hotărându-se cu greu să participe la o rugăciune în Templu, acceptă să citească un Psalm şi citindu-l i se clarifică spontan acţiunea ce o are de întreprins contra generalului roman.*

H.W.: Lectura devine şi o contemporaneizare a textului. În general, atunci când gândim fără să rostim, tot vorbim, dar această vorbire are o altă structură şi alte valori stilistice decât vorbirea rostită. Spre deosebire de comunicarea orală pentru şi împreună cu alţii, în vorbirea nerostită, cuvintele sunt monosilabice, propoziţiile sunt eliptice: nu au nici prepoziţii, nici desinenţe, nici conjuncţii, prefixe, sufixe… Vorbirea prin care gândim este endo-steno-fonică, este interioară (metaforă nefericită, pentru că interior este stomacul, nu gândirea, dar aşa se spune, în sensul că nu este exteriorizată, nu e trecută prin rost); este steno, adică prescurtată şi este fonică. Deci nu este bine să rămânem doar cu scrierea, pentru că scrierea este fixată în spaţiu şi este mai conservatoare decât comunicarea orală. Scrierea tinde să fie tradiţionalistă, iar comunicarea orală, respectând tradiţia, tinde să fie creatoare. Iată cât de complicate sunt lucrurile şi dacă din punct de vedere genetic, prioritatea vorbirii nu înseamnă anterioritate în timp ci înseamnă rol determinant, deci prioritatea poate să existe şi în sincronie nu numai în diacronie, din punct de vedere istoric fără îndoială oralitatea este şi anterioară în timp faţă de scriere deşi scrierea a urmat curând oralităţii. Evident, nu este vorba de alfabet, ci de reprezentări grafice.

A.S.: Aşadar, prioritatea creativă a gândirii trebuie să fie însoţită de trăinicia conservativă a scrierii, fără de care nu se poate concepe caracterul cumulativ al culturii.

H.W.: Cu atât mai mult cu cât evreii au început relativ târziu să scrie. Şi-au dat seama că memoria îi trădează. În diasporele lor, când trebuiau să vorbească şi o altă limbă, când uneori aveau tendinţa să uite limba lor s-au temut că fără scriere primejduiesc tradiţia. Scrierea este conservantă şi conservatoare, este perpetuantă şi este o

bază a continuării culturii. Marea cultură nu este creaţia comunicării orale; cultura scrisă a dat naştere culturii europene. De aceea, vorbind de prioritatea comunicării orale faţă de scriere nu vorbesc despre superioritatea ei în sensul că scrierea n-ar fi decât un adjuvant oarecare. Nu. Sunt două dimensiuni fundamentale ale culturii. Sigur că acum, audio-vizualul concurează cultura scrisă şi poate să ajungă la o inferiorizare a culturii. Puterea noastră de auto-stăpânire poate fi diminuată de o audio-vizualitate care înclină prea mult spre sensibilitate raportul dintre afectivitate şi intelect. Există primejdia hipertrofierii audiovizualului şi atrofierii gândirii abstracte şi intelectuale. De aceea sunt foarte bucuros când aflu că elita lumii este deja conştientă de această primejdie şi se luptă ca nu cumva audio-vizualul să minorizeze cultura scrisă. Şi în această privinţă mesajul poporului evreu e deosebit de important, în actualitate. Desigur audio-vizualul aduce ceva bun, dar cu o singură condiţie: să rămână sub controlul culturii intelectuale. La un moment dat cultura orală trebuie să fie şi ea controlată de o cultură superioară. Întâlnirea cu alfabetul şi întâlnirea cu cultura greacă, aceste două întâlniri fac ca oralitatea să participe la dezvoltarea culturii evreilor. Omenirea există tocmai prin permanenta tensiune dintre afectivitate şi raţiune, dintre simţire şi gândire, dintre sensibilitate şi intelect.

Cartea şi lectura

A.S.: *Tema principală a discuţiilor la Târgul de carte din Ierusalim, cu participarea lui Jorge Semprún, va fi „Cartea şi lectura în secolul XXI”. Dv. ce aţi avea de spus în această privinţă*?”

H.W.: Cu atât mai interesantă este pentru mine această temă care, după cum am mai discutat noi, în această civilizaţie şi cultură a imaginii, în care imaginea se hipertrofiază în dauna cuvântului; în care privirea este mult mai solicitată decât lectura; în care se promovează o cultură preponderentă a spectacolului, apărarea cărţii şi a lecturii este deosebit de importantă şi, fără îndoială că şi eu sper, ca şi Jorge Semprún, că veacul XXI va restabili în

favoarea lecturii raportul dintre cuvânt şi imagine. Această hipertrofiere a imaginii în paguba cuvântului înseamnă chiar o hipertrofiere a preocupărilor materiale în dauna celor spirituale. Toate astea sunt consecinţe care ar putea fi contracarate, cum încercam odată să demonstrez, de o revenire în forţă asupra lecturii şi asupra valorii cărţii. Mai întâi, ce este o lectură? O lectură nu înseamnă a privi nişte semne grafice, mute. O lectură înseamnă a rosti din nou rostirea făuritoare de gânduri a unui autor. Noi citim vorbind, noi citim mai degrabă cu urechile decât cu ochii. Ochii sunt numai un moment de trecere pentru a identifica literele. Lectura înseamnă aducerea unei vorbiri din trecut – în prezent. Prin lectură, lectorul rosteşte din nou vorbirea autorului. Chiar dacă este endofonică (cu gura închisă) lectura, dacă ar fi observată cu un aparat, acesta ar semnala că atunci când citeşti cu gura închisă se produc descărcări bioelectrice similare celor ce se produc atunci când vorbeşti, coardele vibrează, este mult mai activă zona Paul Broca din emisfera stângă a creierului, care coordonează vorbirea şi logica. Deci este vorba de o rostire lăuntrică – asta înseamnă endofonie. Această rostire endofonică este deosebit de importantă, pentru că prin rostirea din nou, în prezent, a gândirii unui autor, a rostirii trecute a unui autor, noi şi reproducem acele gânduri. Numai că, ce se întâmplă? vorbirea cititorului nu poate să reproducă în întregime semnificaţiile vorbirii autorului. Aceste semnificaţii, multe dintre ele, se pierd dar sunt, în schimb, compensate de semnificaţii noi, care sunt contemporane cititorului. Orice citire este o interpretare nouă. Niciodată nu putem fi fideli gândurilor autorului, n-avem cum. Asta nu trebuie să ne sperie, dacă nu putem comunica totul, nu înseamnă că nu putem comunica nimic. Trebuie să ne dăm seama de relativitatea noastră existenţială şi de relativitatea acestor re-produceri a gândurilor unor autori. De altfel, când citeşti Platon în greceşte, nici nu ştim dacă el pronunţa erasmic sau roehlinian şi citeşti într-un fel sau altul. Nu putem nici bănui care au fost suprasegmentalele şi paralingvisticele

rostirii de către Platon, nu putem şti ce accente, ce debit, ce ritm, ce ton, ce mimică, ce gesturi făceau Platon, şi interlocutorii lui când vorbeau. Deci este clar că noi nu putem decât să contemporaneizăm şi să comparăm o parte din pierderea semnificaţiilor cu ceea ce adaugă acestor semnificaţii epoca noastră, ideile societăţii în care trăieşte cititorul. Vreau să dau câteva exemple. M-am gândit la Biblie şi la Shakespeare. Cine citeşte azi din Biblie, după ce, de pildă, a ajuns la o gândire dialectică prin Hegel, atunci citeşte altfel decât un om până acum o sută de ani sau trei sute de ani. Să luăm un verset din Facerea, sau Geneza, versetul 27 din Capitolul I: „Şi a făcut Dumnezeu pe om după chipul său, după chipul lui Dumnezeu, *l-a* făcut, bărbat şi femeie *i-a* făcut”. Deci este singularul. În capitolul II, versetul 22 se spune: „Şi a făcut Domnul Dumnezeu coasta pe care a luat-o din Adam – femeie şi a dus-o către Adam”. Nu-mi dau seama ce au înţeles cei ce au citit în trecut aceste versete. Pare o contradicţie: pe de o parte „l-a făcut”, text controlat de mine, cu sprijinul specialiştilor, în diferite limbi, inclusiv ebraica, iar apoi trecerea de la singular la plural. După câte ştiu această distincţie nu a fost foarte bine analizată. Lăsând la o parte chestia cu coasta, care este o greşeală de traducere şi care este perpetuată de aproape 2000 de ani. Este vorba de cuvântul 77/, din sumeriană, care a trecut în ebraică şi care înseamnă şi viaţă şi coastă. Deci, ideea nu este că Dumnezeu a făcut-o pe Eva dintr-o coastă, ci din viaţă, că a detaşat-o pe Eva din viaţa lui Adam. Astăzi, când gândim pe de o parte dialectic, iar pe de altă parte când cunoaştem istoria miturilor, când cunoaştem mitul androginului, când cunoaştem că se trece de la nediferenţiere, de la globalitate, la diferenţiere, ne dăm seama că această idee a trecut şi în Biblie: de la androginul care „l-a făcut om” în capitolul I din Geneză, la diferenţierea dintre bărbat şi femeie în capitolul II. Când citim azi aceste versete, lectura produce alte gânduri decât în trecut. Nu e vorba de o pierdere ci de adâncirea vechilor semnificaţi. Deci această re-lecturare este

deosebit de importantă. Dar mai este ceva. Când citim, de pildă, azi povestea Turnului Babel apare iar un contrast, pe care l-a semnalat Armand Abbecasis în vol. III al cărţii sale la *pensée juive*. Este interesant că Dumnezeu se adresează cu poruncile sale *fiecărui* evreu, fiindcă se adresează cu „tu”, cu persoana a doua singular, în vreme ce cei ce construiesc Turnul Babel folosesc pluralul (noi, voi) şi Dumnezeu nu agreează pluralul masificării. Iată ce gânduri produce azi lectura acestui pasaj. De altfel Dumnezeu a pedepsit indistincţia şi i-a risipit, făcându-i să vorbească nenumărate limbi şi să nu se mai înţeleagă între ei. Încă o dată se vede că evreii au avut o intuiţie genială, fiindu-le frică de masificare. Ei sunt printre primii, în istoria omenirii, care au început să degajeze eul din noi. Iată ce înseamnă caracterul contemporan, permanent interpretativ, al fiecărei lecturi. M-am gândit şi la Shakespeare. Sute de ani Hamlet a fost interpretat şi pus în scenă ca o tragedie a nehotărârii, a ezitării, a incapacităţii de a decide. În epoca totalitarismului am primit, cândva, vizita lui Dinu Cernescu care a pus în scenă un *Hamlet* şi voia să ştie cum citesc eu acest text, din punct de vedere filosofic. Am spus că, în prezent, la recitirea acestui text nu mai trebuie pus accentul pe ezitare, ci pe îndoială, căci mai bine scapă un vinovat, decât să fie pedepsit un nevinovat. Dinu Cernescu a acceptat părerea mea şi mi-a spus că mi-a verificat-o cu cea a lui Roland Barthes. Gândiţi-vă cum suna treaba aceasta în plină teroare. Trebuia să fie o tragedie a îndoielii, în care îndoiala să fie elogiată. Îndoiala era foarte importantă atunci când atâţia nevinovaţi erau întemniţaţi pentru ca nu cumva să scape un vinovat. Cred că în veacul XXI vom citi altfel acest text, pentru că eu rămân optimist pentru istorie, nu şi pentru mine. Cred că recitirea lui *Hamlet* va sublinia un alt gând şi anume despărţirea de o societate obsedată de „a avea”, mai mult decât de „a fi”. După ce toate revoluţiile tehnologice îl vor face pe om suficient de îndestulat din punct de vedere material, problema mare a ceea ce este cel mai omenesc în om va fi

„a fi”. Mi se spune că trebuie *să ai* pentru *a fi*. Da, dar mi-e teamă că noi prelungim prea mult obsesia lui „a avea”, în dauna lui „a fi”.

A.S.: *Şi Erich Fromm a scris o carte intitulată* A fi sau a avea.

H.W.: Eu ştiu că Gabriel Marcel a scris o carte *A avea sau a fi*.

A.S.: *Problema este că faţă de timpul când au scris ei aceste cârti, cultura are azi o pondere mult mai mică şi o extensie mult mai restrânsă, iar hipertrofierea lui „a avea” cunoaşte un marş glorios, în ciuda eforturilor de conştientizare a efectelor negative şi a tot mai imperioasei nevoi de reechilibrare a dramaticei dihotomii existenţiale a omului*.

H.W.: Fără îndoială că problema aceasta este astăzi şi mai acută, maxim de acută, tocmai datorită faptului că aşa-zisa societate de consum este o societate aproape exclusiv a lui „a avea” şi nu a lui „a fi”. Problema a ce înseamnă „a fi”, adică ce trebuie cultivat (în principiu ştim: trebuie cultivat ceea ce este cel mai omenesc în om) ţine de înţelegerea faptului că numai omul poate trăi omeneşte, cu idealuri, cu idei, cu dezvoltarea gândirii şi a cunoaşterii, mai ales a cunoaşterii de sine. Ca o consecinţă de dorit pentru societatea contemporană este ca omul să-şi sporească stăpânirea de sine. Fără îndoială că problema merită a fi discutată mai pe îndelete, are nevoie de o abordare îndelung meditată şi scrisă. Apropo de aceasta, într-o convorbire anterioară m-am referit la aforism şi spuneam că pun stilul meu aforistic pe socoteala grabei mele şi oarecum mă micşoram scoţând la iveală resorturi mai puţin onorabile din mine. Aforismul în general nu este altceva decât încercarea de a concentra un maximum de gândire într-un minimum de cuvinte, dar în general exprimarea apoftegmelor, a sentinţelor, mi se pare a fi legată mai mult de oralitate, decât de cultura scrisă, pentru că oralitatea cere oamenilor să-şi amintească şi e mai uşor să-ţi aminteşti un precept decât o gândire desfăşurată. Filosofia, până la Aristotel, a fost mai mult

aforistică şi de la el încoace capătă consistenţă. Sigur că filosofia a început cu demonstraţia. Nemaiinsistând şi asupra faptului că un aforism poate fi interpretat şi ca un rezultat, ca o performanţă a concentrării gândirii şi nemaiinsistând asupra faptului că aforismul este altceva decât o expunere desfăşurată este interesant să arăt că Emil Cioran, în *Antologia portretului* are o părere foarte laudativă la adresa stilului aforistic. Spune aşa: „Există oare un semn mai bun de respect pentru cititor decât laconismul? Să insişti, să explici, să demonstrezi – tot atâtea semne de vulgaritate. Cine aspiră la eleganţă departe de a se teme de sterilitate, trebuie dimpotrivă s-o cultive, să saboteze cuvintele în numele Cuvântului, să ştirbească tăcerea cât mai puţin cu putinţă, să nu renunţe la ea decât arareori pentru a se confunda apoi cât mai adânc în ea. Maxima care ţine, fără îndoială, de un gen discutabil este totuşi un exerciţiu de pudoare pentru că ne permite să ne smulgem din pletora verbală şi să ne vedem mai bine necuviinţa şi zădărnicia”. Deci se poate vorbi şi despre calităţile aforismului. După ce l-am citit pe Cioran, m-am gândit că vina ce mi-am atribuit-o, de a fi grăbit, de a fi nerăbdător este poate exagerată, pentru că de fapt, la mine nu este vorba de o grabă la elaborarea aforismului, ci de o concentrare a rezultatului acestei elaborări. Ca să ajung la un aforism mie îmi trebuie uneori luni de zile.

A.S.: *Au avut loc surprinzător de multe dezbateri despre* Jurnalul *lui Sebastián. Care este punctul Dv. de vedere despre ecoul contemporan al acestei cărţi.*

H.W.: într-adevăr, primul care ar fi tare surprins ar fi Sebastián însuşi. Acest *jurnal*, începe în 1935, imediat după scandalul cu prefaţa lui Nae Ionescu la cartea lui Sebastián *De două mii de ani*, şi ţine până în 1944. Pe de altă parte, dintr-o scrisoare pe care fratele lui mai mic a trimis-o la Bucureşti unui amic, reiese că ar fi vrut, neapărat, ca acest jurnal să nu apară niciodată. Este un jurnal intim, faptul că este atât de literar, faptul că are o limbă atât de elegantă, că vorbeşte atât de frumos această expresivă limbă românească ţinea de meseria lui, dar de

data asta s-a adresat în primul rând lui, rudelor şi eventual prietenilor intimi. În general comentatorii au fost preocupaţi mai mult de părerile lui despre persoanele cu care el a venit în contact în acei ani, despre realităţile de care s-a izbit şi care l-au dezamăgit în acele vremuri grele. Acest interes mi se pare firesc, un astfel de jurnal este un document al epocii, dar este mai puţin important pentru judecăţile de valoare pe care Sebastián le enunţă cu privire la diferite persoane sau evenimente cât mai ales ce spune despre el, în ce măsură sensibilitatea lui de scriitor este stimulată, în ce măsură aceşti zece ani au fost o clarificare dramatică a luării la cunoştinţă a identităţii lui evreieşti. L-a preocupat în mod deosebit şi apare gradat în jurnal, foarte interesant. Mai ales datorită ostilităţii din jurul lui, îl preocupă evreitatea lui. Asta mă preocupă pe mine: la ce concluzii a ajuns, fie şi provizoriu, căci viaţa lui a fost curmată în mod tragic şi accidental, la 29 mai 1945. Mi se pare că a ajuns la nişte concluzii care-mi întăresc anumite convingeri pe care mi le-am format mult mai târziu. În primul rând, o observaţie care m-a şocat, care m-a impresionat cel mai puternic se află pe la finalul jurnalului. Spune Sebastián: „Eu rămân pentru ei un jidan. Undeva în umbră e poate loc şi pentru mine, dar a încerca să fac un pas spre locurile mai din faţă este o obrăznicie”. M-am gândit la viaţa mea. Am avut şi am foarte mulţi prieteni neevrei, care au dovedit în momente grele devotamentul faţă de mine, prietenia adâncă şi sinceră faţă de mine, afecţiunea faţă de mine, dar abia în momentul în care am citit ultima pagină a jurnalului lui Sebastián mi-am dat seama, fără să-i condamn, constat doar cu mai multă luciditate că pentru ei am fost, sunt şi voi rămâne un evreu. Ca evreu mă iubeau, cu un evreu erau prieteni, pe un evreu îl apărau şi mi-am dat seama că nu poţi scăpa de evreitate. Este un dat constitutiv, care face parte din mentalitatea etniei din care provenim. Nu este important dacă am avut fiecare dintre noi o educaţie special evreiască. Noi ne naştem printre evrei, dar devenim în etnia noastră din ce în ce mai evrei preluând o mentalitate

pe care nu o studiem neapărat. Eu am ajuns s-o studiez la sfârşitul vieţii mele, am devenit conştient de ea în ultimii 20 ani. Am conceptualizat-o în ultimii ani, dar evreu am fost din totdeauna. De evreitate nu scapi, chiar dacă te botezi în orice altă credinţă. Dar ce este evreitatea? Evreitatea este legată de iudaism, iar iudaismul nu e neapărat învăţat, el este preluat din atmosfera părintească şi colectivă a etniei din care faci parte. Câteva trăsături fundamentale le-am teoretizat, care înainte nu-mi erau clare, deşi acţionează în mintea tuturor evreilor. Mai întâi evreii nu se înclină, au un spirit critic foarte dezvoltat, au o anti-idolatrie înainte de a şti ce e aia un idol şi de ce este ceva care frânează mersul înainte. Evreul crede în perfectibilitatea morală a fiecăruia dintre noi şi în perfectibilitatea morală a relaţiilor noastre cu ceilalţi. Aşa suntem, aşa simţim, din capul locului fără să ne dăm seama. Ne simţim diferiţi, dar nu ne e clară diferenţa noastră. Noi nu ne înclinăm în faţa nici unui idol, deseori suntem dispuşi să nu ne supunem nici măcar unor ritualuri evreieşti, când simţim că încep să se idolatrizeze. Este în noi această permanentă libertate, independenţa noastră spirituală, incapacitatea noastră de a ne opri în loc, ceea ce face parte din mentalitatea noastră şi este mentalitate câtă vreme nu este conceptualizată, teoretizată. Cei care au citit *Jurnalul*, poate că puţini dintre ei s-au oprit la o altă propoziţie nemaipomenită, dintr-o discuţie cu D-na Elizabeth Bibescu în ziua de luni 8 mai 1939. Doamna Bibescu i-a spus: „J’aime Ies Juifs. Je les aime passionement. Ce n’est pas parce q ils sont malheureux. Non. Je les aime parce q ils éloignént l horizon”. Deci îi explică lui Sebastián această idee nemaipomenită: îi iubesc pe evrei cu pasiune nu pentru că sunt persecutaţi, ci pentru că ne împing mereu orizontul! De aceea mi se pare azi ca cel mai antievreiesc gest, cel mai anti-iudaic demers, atitudinea cea mai primejdioasă pentru iudaism cea a ultraortodocşilor. Ei vor să întoarcă istoria, s-o oprească. Unui popor care a venit în istorie cu ideea de istorie, care prin esenţa lui este istoric, ei vor săi impună oprirea

istoriei, ba chiar istoria lor, vor să oprească ceea ce nu se poate opri. Cum spunea Jacques Maritain, a încerca să rezolvi problema evreiască înseamnă a opri istoria în loc. Deci purtătorii istoriei spre timpurile mesianice sunt evreii. Acesta este mesajul lor permanent, este esenţa diferenţei lor faţă de toţi ceilalţi. Şi ultraortodocşii atacă tocmai această esenţă, ei nu înţeleg că iudaismul ortodox este o contradicţie în termeni, nu înţeleg că heterodoxia este esenţa iudaismului. Sebastián mai spune ceva: nu toată lumea e pregătită să plece în Israel; Israelul însuşi nu-i poate primi pe toţi, întreaga diasporă; asimilismul ar fi de dorit, dar e imposibil fără dorinţa celuilalt. Şi atunci a sugerat că trebuie să rămânem ce suntem şi să contribuim cu diferenţa noastră la creşterea diversităţii culturii româneşti. Mai apare la Sebastián şi ideea echilibrului instabil dintre sensibilitate şi raţiune, dintre simţire şi gândire, dintre afectivitate şi intelect – dimensiuni contradictorii ale oricărui om, dar care datorită ostilităţii mediului înconjurător se exacerbează la evrei încât nu se mai pot împăca. Devin un fel de fanatici unii, pe cât de raţionalişti alţii. Mi-am dat seama că după Holocaust a rămas o nestinsă preocupare pentru ce este un evreu, pentru ce au fost persecutaţi şi asasinaţi atâtea milioane de evrei. Este clar că fiecare dintre noi, ca evrei, trebuie să ne străduim neîncetat să reechilibrăm mereu stricatul echilibru dintre sensibilitate şi raţiune, să fim conştienţi că suntem într-un echilibru instabil, să avem în permanenţă grijă să-l refacem când se strică şi să-l păstrăm sub controlul critic şi moral al raţiunii. În ultimă instanţă fanatismul trebuie să rămână străin iudaismului. Fundamentalismul evreiesc este un termen nefericit şi nepotrivit iudaismului.

A.S.: *Cum credeţi că ar fi privită azi în Israel această părere, rezultată nu doar din lectura cărţii lui Sebastián*?

H.W.: Israelul se află într-o situaţie care nu ştim cât va dura, un moment destul de dificil, trebuie spus că în esenţa lui, în statutul lui existenţial Israelul a fost conceput de Theodor Herzl şi apoi continuat de marii lui

conducători, printre care Ben Gurion, Golda Meir şi alţii, ca un stat laic, care trebuie să se ferească să devină teocratic, chiar dacă ţine seama de Tanah, de Tora. Israelul este călăuzit de concepţia iudaică şi concepţia iudaică despre lume nu se reduce nici la chipa şi cu atât mai puţin la interdicţia de a amesteca laptele cu carnea. Acestea sunt ritualuri istorice, sortite depăşirii. Iudaismul nu. Iudaismul este mult mai mult decât ce spune şi ce crede ritualismul. În niciuna din preceptele tradiţionale, din aceste ritualuri nu se poate închide iudaismul; el nu se reduce, nu poate fi absorbit de aceste ritualuri, care încremenite fiind, nu mai slujesc istoria, dimpotrivă, de la un moment dat sunt piedici ale istoriei. Mereu mi se spune: „Dar asta ne-a menţinut pe noi mii de ani”. Şi tot astea ne pot distruge acum! Statul Israel va putea fi condus în virtutea principiilor fundamentale ale iudaismului şi în niciun caz nu trebuie şi nu va putea să se lase abătut de la esenţa lui de stat laic.

A.S.: *Sunt nevoii să vă rog să mai precizaţi un lucru. Pretutindeni în lume se impune sistemul educaţional bazat pe principiile educaţiei permanente. Care mai poate fi rolul rabinilor*? *Pot rămâne ei nişte repetitori ai unor texte, reguli şi sfaturi în mare parte devenite caduce şi oricum depăşite de complexitatea şi dinamica fenomenelor contemporane*? *Chiar dacă din mediile rabinice s-au ridicat savanţi, pot fi condiţionaţi aceştia de o subordonare religioasă*? *N-ar fi necesar un retraining al rabinilor*?

H.W.: Am scris într-un articol că cele mai importante personaje ale mileniului al treilea vor fi educatorii. E şi firesc să fie aşa. Într-o societate în care muncitorii vor fi înlocuiţi de informaticieni, în care munca – în sens tradiţional – va fi depăşită prin creativitatea educată şi stimulată, într-o societate pentru toţi, dar şi pentru fiecare, va fi nevoie de educatori şi de educatori ai educatorilor, de o formare continuă. În acest context rabinii vor trebui să redevină ceea ce numele lor spune: învăţător. Poate că vor dispărea, ca atare, la un moment dat, dacă nu se vor readapta. Oricum se vor ocupa mai mult de sensibilitatea

umană fără să fie preoţi, vor fi poate învăţători, din ce în ce mai savanţi, ai iudaismului şi mult mai puţin oameni de cult.

Iudaism şi multiculturalism

A. <S.: Am fost invitat la Cluj pentru a participa la Colocviul cu tema „Multiculturalismul azi Titlul sugerează că multiculturalismul are un trecut şi un prezent. O analiză mai detaliată implică şi întrebările: are şi un viitor? este acceptat de toţi şi pretutindeni? Fără îndoială ideea multiculturalismului are numeroase aspecte actuale şi importante. Pe Dv. vă rog să expuneţi părerile Dv. despre aportul iudaismului la dezvoltarea culturii.

H.W.: Se potriveşte foarte bine deoarece aveam de gând să discutăm începutul unor idei contemporane încă în Biblie, *in nuce, in statu nascendi*. Principalele idei contemporane ale culturii europene în preajma celui de al treilea mileniu se găsesc, cred eu, implicate, în Biblie. Mai întâi le voi înşira: în primul rând *rolul pe care-l are vorbirea în geneza omului*, în geneza culturii şi în geneza spiritualităţii, ideea că în cuvânt se petrece miracolul prin care materia generează spiritul, m şi prin cuvânt. Această idee a locului central pe care-l ocupă în cultură cuvântul, nu munca, cum spunea Engels, pentru că nu există muncă fără cuvânt. Numai fiinţele cuvântătoare muncesc, celelalte sunt instrumente de muncă ale omului. A doua idee fundamentală este *considerarea individualităţii umane ca valoare supremă a societăţii*, înţelegerea individualităţii umane ca singurul izvor al creaţiei, ca singura sursă a creativităţii, căci creaţia se săvârşeşte în individualitatea umană. A treia idee este cea de *viitor*, viitor înţeles ca o etapă superioară prezentului şi nu ca o prelungire a prezentului. Nu ca o stricare sau ca o îmbunătăţire a prezentului, ci ca o altfel de epocă, de altă calitate. Însăşi forţa mesianică a iudaismului se află la baza ideii de viitor. Şi a patra idee, *încrederea iudaismului în forţa morală* cu care oamenii pot să pună pe „a avea” în slujba lui „a fi”. Aceste idei fundamentale ale iudaismului le consider începute deja în Biblie.

A.S.: *Să le detaliem*.

H.W.: S-o luăm pe prima. De unde am scos ideea că în iudaism a început să se contureze ideea rolului decisiv pe care-l are vorbirea în geneza omului? Din faptul că Dumnezeu, în primele cinci zile, a zis: „Să fie!” şi s-a făcut. Deci Dumnezeu creează lumea vorbind, rostind, zicând. Este adevărat că în a şasea zi el nu a mai zis: „Să fie omul” ci l-a făcut el însuşi, dar asta tocmai pentru că l-a făcut după chipul şi asemănarea lui. Ce înseamnă aceasta? Nu e vorba de imagine, căci Dumnezeu e nevizual, e invizibil. Deci omul nu e făcut după imaginea lui Dumnezeu ci „după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu”, adică în spiritul său. Prin ce se aseamănă omul cu Dumnezeu? Prin faptul că este singura fiinţă cuvântătoare şi deci, ca şi Dumnezeu, capabilă de creaţie, capabilă să devină şi să rămână un colaborator permanent al lui Dumnezeu în continuarea creaţiei. Asta apare de la început în Biblie, în Geneză. Dar mai apare şi în alt moment acest rol pe care îl acordă iudaismul cuvântului rostit. Dumnezeu îl cheamă pe Adam şi-i spune să numească lucrurile scoţându-le din anonimat şi să transforme astfel, existenţa în lume. Înainte de rostirea primului cuvânt lumea nu avea niciun sens şi nicio valoare. Era existenţa, nu era încă lume. Abia prin vorbire s-a constituit această lume. Să nu uităm nicio clipă că lumea pe care o cunoaştem noi, de când o cunoaştem şi cât timp o vom mai cunoaşte, această lume este cunoscută în măsura în care putem să vorbim despre ea, căci cuvântul dă sens lucrurilor, cuvântul permite ierarhizarea valorii lucrurilor, asta apare foarte clar prin solemnitatea cu care Dumnezeu, în Rai încă, înzestrează pe Adam cu vorbire. Mai este şi un alt moment al menţionării valorii primordiale a cuvântului: cuvântul Profeţilor, strămoşii intelectualităţii autentice, forţa critică şi prospectivă în acelaşi timp. Nu numai prospectivă, în primul rând forţa critică şi în al doilea rând prospectivă a discursurilor profeţilor. Acolo apare clar forţa cuvântului, forţa întoarcerii oamenilor pe drumul cel drept, forţa morală, forţa educativă. Iată deci, pe scurt, unde am observat că

începe să se formeze această idee care este astăzi de o mare actualitate în cultura contemporană. O mare actualitate pentru că în momentul acesta în care imaginea încearcă să covârşească cuvântul, să micşoreze spiritul critic, să unidimensionalizeze concepţia omului despre lume reducând această lume la o suprafaţă veşnic mişcătoare, în această lume cuvântul este deosebit de important şi trebuie redresat pe deplin.

A.S.: *Altă temă favorită a preocupărilor Dv. actuale este cea referitoare la rolul individualităţii*.

H.W.: De unde am scos că individualitatea este aceea pe care iudaismul o consideră valoarea supremă a societăţii? Mai întâi pentru că Dumnezeu este veşnic şi *a tot creator*. De ce nu a creat *Omenireal* De ce a creat *un singur om*? Distincţia dintre bărbat şi femeie s-a făcut mai târziu. De ce a creat un singur om? Pentru că omul este om prin excelenţă în individualitatea lui subiectivă şi creatoare. În al doilea rând, adresându-se oamenilor care vor veni, nimeni să nu pretindă că are o obârşie superioară altuia, căci toţi am fost făcuţi din unul singur.

A.S.: *Ajungem astfel la ideea de viitor*.

H.W.: Nici genialitatea grecească nu a putut să surprindă ideea de viitor. Poate că cel mai genial gânditor din întreaga istorie este Aristotel, pentru că el a izbutit să depăşească până şi limitele istorice care nu pot fi depăşite de niciun geniu. El le-a depăşit, dar numai cu un semiton. A spus: „Vreţi o societate fără sclavi, păi asta înseamnă ca suveicile să meargă singure”. Deci am putea considera că el şi-a dat seama că sclavii ar trebui depăşiţi de roboţi, dar limita istorică l-a obligat să i se pară absurdă această ipoteză. Cu un semiton el a fandat în afara epocii sale. Ei bine, din capul locului evreii au avut ideea erei mesianice. O eră în care relaţiile dintre oameni să fie din ce în ce mai umane, în care iubirea să înlocuiască într-adevăr ura şi colaborarea să înlocuiască vrăjmăşia şi războaiele. Fără îndoială e o utopie, dar merită să lupţi cu toate forţele pentru o asemenea utopie. Dar, ceea ce este cu adevărat interesant este aceea că ideea unui astfel de viitor calitativ

diferit de prezent, care să fie cu totul altceva decât prezentul şi nu doar o îmbunătăţire a prezentului a apărut în mesianismul iudaic.

A.S.: *în al patrulea rând vă refereaţi la încrederea iudaică în forţa morală a omului*.

H.W.: Această forţă morală constă în capacitatea de a pune în slujba lui „a fi” pe „a avea”. Este adevărat că în epoca în care s-a constituit şi s-a dezvoltat iudaismul şi mai apoi creştinismul, până în zilele noastre marii noştri înţelepţi nu au văzut altă soluţie pentru „a fi” decât a abandona pe „a avea”. Nu puteau să înţeleagă că va veni o vreme în care „a avea” să fie o îndestulătoare bază materială a lui „a fi”, nu prin abandonarea lui „a avea”, ci prin dezvoltarea şi folosirea lui „a avea” pentru a dezvolta ceea ce este cel mai omenesc în om, şi anume personalitatea, forţa creatoare, trăirea intensă, plăcerea estetică şi bucuria faptelor morale. Asta înseamnă „a fi”. Se întrezăreşte posibilitatea ca imensa productivitate a muncii să devină o bază îndestulătoare pentru ca nu prin sărăcire, nu prin renunţare la avere să putem să trăim, ci prin folosirea acestor averi să se ajungă încetul cu încetul la „a fi”. În preajma celui de al treilea mileniu putem considera că nu vom mai avea nevoie de ascetism pentru „a fi”.

A.S.: *Cele patru coordonate ale raportului dintre iudaism şi cultură, aşa cum le vedeţi Dv. sunt edificatoare şi încurajatoare. Din păcate imaginile globalismidui contemporan, nu doar al celui economic şi politic, dar şi lingvistic, estetic şi comportamental, evidenţiază mult mai pregnant dominaţia lui „a avea „şi distanţarea de „a fi”, aşa cum a subliniat şi Eric Fromm*.

H.W.: Aşa s-ar întâmpla dacă istoria n-ar fi dialectică şi dacă oamenii n-ar fi ei înşişi, în ciuda voinţei lor, şi fără să devină totdeauna conştienţi de asta, nişte dialecticieni. Pentru că această globalizare este de fapt o mondializare a culturii. Dar ceea ce constituie izvorul principal al dezvoltării culturii nu este colectivitatea, nu este societatea, mai mult sau mai puţin masificată, ci

individualitatea umană, care asigură diversificarea, în permanenţă, a culturii. Poate că nu va mai fi o diferenţiere naţională, poate nu va mai fi cândva nicio diferenţiere lingvistică, dar va fi o diferenţiere culturală. Diferenţierea ţine de limbă în măsura în care limba este un instrument fără de care nu se poate face cultură. Dar diferenţierea ţine de forţa creatoare a individualităţii care foloseşte aceeaşi limbă pentru a crea lucruri noi. Limba se opune diferenţierii numai dacă ajunge să fie de lemn. Mondializarea trebuie să fie o continuă individualizare a societăţii umane. Chiar dacă aceasta pare o utopie, în sens strict ea nu este o utopie, deoarece nu este vorba de fixarea definitivă a istoriei, a unui tip de societate, ci de un proces în care istoria continuă. Nu mi-e teamă de victoria uniformităţii, pentru că cred în puterea cuvântului şi în forţa lui diferenţiatoare. Istoricitatea iudaismului este incompatibilă cu utopiile. Orice ideal este utopic, dar nu neapărat o utopie.

A.S.: *Bine, dar chiar dacă globalismul nu va fi în cele din urmă uniformizator, ce se va întâmpla cu amalgamul cult – cultură, atât de agresiv practicat azi, de pildă în islamism, dar şi în iudaismul ultrareligios, habotnic*?

H.W.: Aceste fundamentalisme, oricare ar fi ele, sunt cele care se pun de-a curmezişul dezvoltării fireşti a istoriei. Ei sunt nişte fiinţe dresate, mai aproape de natură decât de cultură, ei au mai curând nişte reflexe condiţionate care sunt concentrate nu atât în cult, cât în ritualuri. Cu atât mai anacronic şi primejdios este acest comportament pentru iudaism, pentru cel adevărat şi viu, încrezător în om şi în viitorul individualităţilor creatoare.

A.S.: *Am putea spune deci că multiculturalismul este în acelaşi timp şi un interculturalism întemeiat pe valoarea supremă a creativităţii umane, stimulată mereu de comunicare şi cooperare, pe respectul reciproc şi prioritatea valorilor faţă de orice cutume rigide şi inadaptabile la dinamica socială*.

H.W.: Fără îndoială că este aşa şi se bazează, zic eu, pe faptul că individualitatea umană creează idei pe care

ceilalţi şi le însuşesc, dacă sunt cu adevărat valoroase. Nu este fiecare doar cu cultura lui, ci fiecare cu capacitatea lui de creaţie în cultura mondială. Culturile nu vor mai fi vrăjmaşe, vor colabora, vor osmotiza. Cultura mondială însăşi este multiculturalism.

A.S.: *Cu prilejul unui dialog anterior despre iudaism şi multiculturalism aţi vorbit de actualitatea unor idei din Biblie. Unele aspecte ale acestei discuţii se mai cer aprofundate*.

H.W.: Regândind cele spuse şi scrise până acum am constatat că de fapt urmăresc un gând foarte precis: legătura dintre unele idei ale Bibliei şi cele care preocupă azi cultura europeană. Am urmărit mereu actualitatea ideilor Bibliei, cum s-au dezvoltat ele, încetul cu încetul aproape trei mii de ani. Azi îmi apare mai limpede filosofia implicită în aceste idei, pentru că m-au ajutat cei mai bine de 2.500 de ani de filosofie care demonstrează că nu găseşti ceea ce cauţi decât numai atunci când cauţi ceea ce ai şi găsit. Am găsit în Biblie idei care abia azi au întreaga lor vigoare şi care ne ajută să pătrundem în mileniul al treilea cu mai multe speranţe. În legătură cu una dintre ideile principale ale Bibliei şi anume primordialitatea vorbirii faţă de gândire, de muncă, de creaţie, menţionam unde anume apare în Biblie această idee. Se povesteşte că Adam a fost creat ca fiinţă cuvântătoare din ţărână şi suflare grăitoare. De unde scot eu ideea că suflarea era grăitoare? E clar, pentru că i-a dat libertatea să numească vieţuitoarele aşa cum vrea el, deci l-a înzestrat cu vorbire. Ceea ce deosebeşte omul de celelalte vieţuitoare e vorbirea, nu munca. Nu munca la făcut pe om, iaromul nu e făcut pentru muncă. Dumnezeu l-a înzestrat cu vorbire ca să poată crea şi să devină astfel colaboratorul lui la continuarea creaţiei. Munca apare mai târziu, ca o consecinţă pentru că omul nu s-a mulţumit cu Pomul vieţii şi s-a înfruptat din Pomul cunoaşterii binelui şi răului. Numai că zeci de mii de ani a fost nevoit omul să muncească din greu pentru ca să se apropie de o societate capabilă să-l elibereze de tot ce a fost istovitor în muncă şi

să-i permită cultivarea individualităţii sale creatoare. Trebuie să mai vorbim şi despre delimitarea mea faţă de teza lui Engels despre rolul decisiv al muncii în formarea omului. Am o altă părere. Nu munca ci vorbirea, deoarece munca despre care vorbeşte Engels este proprie omului şi doar omului, dar este derivată, nu se poate desfăşura decât în funcţie de capacitatea de vorbire. Numai cuvântătoarele pot munci, necuvântătoarele sunt puse la muncă de om, sunt instrumente însufleţite ale omului. În cel de al treilea mileniu, când munca va fi înlocuită de roboţi şi informaticienii vor înlocui muncitorii, atunci munca se va transforma într-o activitate creatoare. Trebuie să ne dăm seama că în vreme ce desfăşurarea muncii este constrânsă din afară, este alienată, creaţia ascultă de imbolduri interioare, e eliberatoare. Munca este necesară pentru a supravieţui, creaţia sporeşte omenescul vieţuirii. Munca este inerentă societăţilor lui a avea, creaţia aparţine societăţii lui a fi. Munca este uniformizantă, creaţia este, dimpotrivă, diferenţiatoare. Munca este masificantă, creaţia este dimpotrivă individualizantă. Munca, prin partea ei productivă, poate fi trecută pe seama maşinilor, aşa cum la început a fost trecută pe seama animalelor; creaţia este exclusiv umană, nu poate fi trecută pe seama roboţilor, deoarece numai omul poate să se ridice de la confuzie la claritate. Un computer se blochează dacă programarea lui e confuză. Viitorul aparţine creaţiei şi nu muncii. Trebuie să fie clar că aparatele electronice, cu toate uluitoarele lor performanţe, nu muncesc, ci pot întrece de nenumărate ori viteza operaţiilor prin care se manifestă munca umană. Roboţii nu pot prelua decât operaţiile cantitative, măsurabile, calculabile, ale muncii, despovărând din ce în ce mai mult activitatea creatoare a omului. Numai omul poate munci, deoarece numai el a inventat, şi aici mi se pare lucrul esenţial care trebuie spus, a inventat unealta cu care poate depăşi adaptarea la natură prin adaptarea naturii la nevoile lui. A munci înseamnă a transforma natura potrivit unor idei, idei făurite cu ajutorul vorbirii. Înseamnă a

adăuga naturii ceea ce-i lipsea: piatra cioplită, roata, până la sateliţii artificiali. A munci înseamnă a folosi ca unealtă un fragment de natură pentru a fabrica obiecte utile omului. Acţiunea animalelor este nemijlocită, în sensul strict al cuvântului, adică fără mijloace. Ele nu pun între corpul lor şi mediul înconjurător o unealtă, relativ stabilă, care poate fi mereu perfecţionată. De aceea există o istorie a arhitecturii dar nu şi a fagurelui. Fagurele nu are istorie. Numai cuvântătoarele pot munci. Urangutanul nu păstrează şi nu poate perfecţiona băţul cu care desprinde fructele la care nu poate ajunge. În lumea celor care nu cuvântă, obiectul, folosit pentru a obţine un obiect râvnit nu devine unealtă utilizabilă şi altă dată. Fără cuvinte nu se poate trăi decât în prezent, numai cuvântul poate scruta viitorul. Contemporanii noştri devin mereu mai conştienţi că numai cuvântul poate scruta viitorul şi că miracolul prin care materia accede la spirit se petrece în cuvânt. Cuvânt care este condiţia oricărei creaţii, dar şi îndrumătorul tuturor acţiunilor umane. În ce priveşte primordialitatea individualităţii umane ca valoare supremă a existenţei sociale tot Biblia ne povesteşte că Dumnezeu, deşi atotputernic, nu a creat omenirea, ci doar un singur om. Cum spuneam şi altă dată, a făcut acest lucru pentru a statornici o dată pentru totdeauna că valoarea supremă a omenirii este individualitatea, singurul izvor al creaţiei neîncetate. Creaţia este monolog, dialogul îi furnizează limba, cu care se creează. Întreaga istorie a omenirii este procesul de diferenţiere a societăţii în individualităţi din ce în ce mai numeroase. În secolul nostru trăiesc mai mulţi creatori decât au trăit în veacurile anterioare; menirea societăţii viitoare este să transforme în individualităţi din ce în ce mai distincte, mai originale, mai creatoare pe toţi membri ei. Trebuie reţinut că totdeauna creaţia este /riiraindividuală. / «terindividuală este comunicarea. Apare limpede cât de nefaste au fost regimurile totalitare, care au încercat, în răspărul istoriei, să topească personalităţile într-o masă nevertebrată, manevrabilă de către orice aventurier. De asemenea, devine mereu mai clar cât de

primejdioasă este tendinţa mijloacelor de masă ale informării, mai ales vizuale, de a uniformiza părerile şi gusturile. Masa nu este o hidră, cum s-a spus, fără picioare, dar cu o mulţime de capete, ci un monstru cu o mulţime de picioare, dar fără niciun cap, adică un şir de zerouri care aşteaptă un 1 pentru a deveni o forţă. Explozia de şovinism şi de bigotism din zilele noastre nu este decât lupta de ariergardă a unei mentalităţi pe care istoria a şi început s-o lase în urmă. Mileniul al treilea aparţine individualităţilor şi restabilirii ponderii care trebuie s-o aibă cuvântul rostit şi scris în dezvoltarea culturii faţă de agresivitatea nivelatoare a imaginii. Credinţa într-o eră mesianică i-a împins pe evrei să ajungă la ideea unui viitor calitativ superior prezentului. Până la ei şi chiar multă vreme după aceea viitorul era redus la un prezent repetat şi îmbunătăţit, uneori chiar înrăutăţit. Istoricii antichităţii au fost mai mult cronografi şi cronologi decât interpretatori, niciunul nu a ajuns la ideea că viitorul este cel mai omenesc moment al istoriei. Nici Platon, nici Aristotel, nici Morus nu şi-au putut imagina o societate fără robi; toate utopiile au propus un prezent mai mult sau mai puţin ameliorat, imaginând o anumită societate cu o anumită structură, compusă din anumite elemente. Utopiile proiectează o comunitate perfectă şi definitivă fără viitor şi fără istorie. Utopiile încearcă să realizeze permanenta dorinţă a oamenilor, veşnic înspăimântaţi de forţa mistuitoare a timpului: Clipă stai! Credinţa în perfectibilitatea nelimitată a omului nu a permis iudaismului să propună o utopie, ci un ideal moral şi calea morală pe care se poate ajunge la el, un ideal care urmează să fie împlinit abia la capătul vremurilor şi prin înaintarea asimptotică, morală, a tuturor oamenilor. Înţelepţii iudaismului au înţeles de la început că timpul este altceva decât spaţiul, că istoria nu poate fi oprită în loc, că puterea creatoare a oamenilor este inepuizabilă. „Timpul este acum pentru un grup etnic – scrie Jean Servier – un flux continuu ireversibil. Mersul lui Israel în pustiu nu este o devenire ciclică, ci un progres, un mers

spre un mai bine absolut, o fericire terestră pentru un ţinut în care curg laptele şi mierea, o fericire spirituală prin posesia prezenţei lui Dumnezeu”. (Jean Servier, *Histoire de l’Utopie*, Paris, Gallimard, 1967, p. 49). Utopiile devin criminale când încearcă să închidă istoria între zidurile unor idei fixe, oricât de generoase ar fi ele. Eşecul utopiilor a arătat, citez iar pe Jean Servier, „că este imposibil să se construiască o societate întemeiată pe refuzul valorilor individuale, pe un ideal de viaţă – mediocru şi pe o viaţă spirituală mărginită la dimensiunile bibliotecilor de şcoală primară”. Nu se poate trăi omeneşte fără ideal şi idealurile sunt inevitabil utopice, dar utopiile trebuie să fie evitate. Prin era mesianică iudaismul înţelege o societate în care obsesia de *a avea* să fie înlocuită cu preocuparea de *a fi*. Ce înseamnă a avea se ştie de mult, dar în ce constă a fi? Mai întâi în libertatea şi posibilitatea ca fiecare să-şi cultive individualitatea creatoare potrivit înclinaţiilor, aptitudinilor, talentelor cu care a fost înzestrat de la natură, căci fiecare om este un unicat, deosebit de ceilalţi şi irepetabil. Apoi în dezvoltarea continuă a capacităţilor de a se bucura de ciocnirea ideilor, de opere de artă, de o nouă invenţie – pe scurt, a deveni mereu mai civilizat şi mai cult. În veacurile următoare vor avea o importanţă crescândă educatorii. Erich Fromm scria în *Avoir ou être*. „Sabatul este o zi de bucurie care dă fiecăruia prilejul de a fi el însuşi. De aceea Talmudul îl numeşte anticiparea timpurilor mesianice şi sabatul etern este ziua în care proprietatea şi banii, ca şi doliul şi tristeţea sunt tabu, ziua în care vremea este învinsă şi în care unica regulă este de a fi” (Paris, 1978, p. 71). Până acum nu se putea ajunge la a fi decât prin a avea, sărăcia şi ascetismul erau căile cele mai sigure de a reuşi să fii. Astăzi însă electronizarea producţiei promite o îndestulare care va permite fiecăruia să fie, fără să renunţe la tot ce are. Superioritatea unei asemenea societăţi se întemeiază mai ales pe faptul că în vreme ce modul lui a avea este bazat pe lucruri, care se uzează prin folosire, modul lui a fi sporeşte prin practică. Tufişul arzând, care nu se consumă

niciodată este simbolul biblic al acestui paradox. Puterea raţiunii, a iubirii, a creaţiei artistice şi intelectuale, toate puterile esenţiale cresc, graţie procesului prin care se exprimă, spunea tot Erich Fromm. După cum se vede, multe idei ale Bibliei sunt astăzi mai actuale decât se crede.

Muzica în cultura iudaică

A.S.: *În discuţiile noastre raportul dintre iudaism şi artă a fost pomenit sporadic. Acum v-aţi precizat câteva consideraţii cu privire la muzică.*

H.W.: în cartea *înţelesuri iudaice* am vorbit despre absenţa evreilor în plastică şi am încercat să explic de ce au ajuns pictori mari abia după Revoluţia franceză, după emancipare, în veacul al nouăsprezecelea. Pentru a echilibra această explicaţie aş vrea să vorbim azi despre prezenţa evreilor în muzică, despre ponderea pe care a avut-o muzica în cultura iudaică. Evreii au fost absenţi în plastică, dar au fost mereu prezenţi în muzică. Este şi firesc: un popor căruia i s-a poruncit să asculte cuvântul unicului său Dumnezeu şi să nu se închine idolilor era normal să fie atras mai mult de muzică decât de plastică, să cultive mai mult auzul decât văzul. Muzica, la originea ei, nu face decât să amplifice, să sporească expresivitatea muzicalităţii rostirii: tonul, intonaţia, debitul, ritmul – toate acestea, aşa numite suprasegmentale ale rostirii, sunt dezvoltate de muzică. Muzica, deci, dezvoltă muzicalitatea rostirii, este foarte legată de vorbire. Oricât de multă autonomie a câştigat ea de-a lungul mileniilor faţă de originea ei lingvistică, verbală, niciodată muzica nu va putea ajunge, trecând de la monodie la antifonie, la polifonie, orchestrală, corală, niciodată nu va putea ajunge muzica mai mult decât autonomă, niciodată nu va putea să ajungă independentă deoarece rostul ei este să sporească expresivitatea conotaţiei unei idei, care în mod inevitabil se iveşte, se formează şi se dezvoltă într-un cuvânt, oricât de ascuns rămâne acest cuvânt în spatele ideii Deci muzica are tocmai această legătură intimă cu vorbirea şi expresivitatea ei. Prin simbolism, vorbirea a izbutit să

beneficieze de performanţele muzicii pe care ea însăşi a generat-o. Era normal ca acest popor (evreii) al cuvântului rostit întâi şi apoi al cuvântului scris, să fie mult mai atras de muzică decât de plastică şi să dezvolte muzicalitatea. Muzicalitatea a fost folosită de la început pentru a spori participarea afectivă a credincioşilor la ritual. Muzica a fost la început religioasă. Să nu uităm: întreaga cultură, istoria culturii a debutat religios. Întâi a fost religia, mai precis religiozitatea, nu o religie constituită, cuvântul însuşi a avut la început sarcini religioase. Gândiţi-vă că oamenii de la început au atribuit vorbirii, cuvintelor, puteri magice. Erau atât de uimiţi că se pot înţelege între ei, încât au încercat să se înţeleagă şi cu duhurile lucrurilor, aşa cum se înţelegeau cu mintea semenilor. Erau atât de uimiţi de faptul că pot să aducă în preajma lor pe un semen, să îl izgonească sau să-l trimită în altă parte, erau atât de uimiţi de această putere la distanţă a cuvintelor încât au crezut că se pot adresa, prin cuvinte, şi acestor duhuri, să le ceară ajutorul, să le roage să-i ajute în lupta lor crâncenă cu natura, căci la început omul, ignorant fiind, era în acelaşi timp şi fricos şi incapabil să domine forţele care-l asaltau. Toate acestea l-au făcut să aibă, în primul rând, o stare religioasă, o stare de invocare a duhurilor acestei naturi, pentru a le câştiga bunăvoinţa. Deci, la început muzica a fost şi ea religioasă, dar încetul cu încetul, fireşte, s-a laicizat, a devenit profană, a devenit ceea ce ştim astăzi, atât de autonomă încât originile ei verbale sunt uitate, nu se mai văd, în vreme ce vorbele noastre continuă să fie încărcate de magie. În simple urări ca: Bună ziua, La mulţi ani, sau în rugăciunile noastre, cuvintele sunt încă încărcate cu forţă magică (în sensul de forţe care să influenţeze invizibilul din spatele forţelor vizibile). La început vorbirea a fost cântată şi cântecul a fost vorbit, diferenţierea a venit târziu. Şi astăzi, dacă observaţi, cu cât un om este mai puţin cultivat, cu cât gândirea lui este mai puţin abstractă, vorbeşte cântând. Oamenii de o cultură modestă au o vorbire cântată. De această vorbire cântată scapă numai aceia care-şi

formează o vorbire cultă, adică o vorbire a gândirii abstracte. Din acest punct de vedere trebuie să înţelegem lucrurile acestea, pentru că muzica este arta cea mai puţin legată de natură, ea nu foloseşte elemente ale naturii, ca plastica de pildă, în general muzica este cea mai aproape de cultură, cea mai îndepărtată de natură. Muzica foloseşte nu zgomotele naturii, ci sunetele culturale ale vorbirii. Că există compoziţii în care se sugerează foşnetul pădurii sau alte asemenea sunete este adevărat, dar muzica este o artă care exprimă cel mai bine faptul că „Die Kunst ist Gabe, nicht wiedergabe" cum spunea Herwart Walden. Adică: „Arta este dare, nu redare". Arta e producţie, nu reproducţie. Arta nu comunică sentimentul însuşi ci *conotaţia* ideii în care a fost transfigurat de gândirea artistului; sentimentele înseşi se comunică prin gesturi, mimică, interjecţii, gemete etc. Nu trăirea unei emoţii, ci retrăirea ei alimentează opera de artă. Emoţia empirică devine emoţie estetică numai după ce artistul a dobândit o anumită distanţare faţă de trăirea ei nemijlocită. Arta este emoţie stăpânită, este Dionisos dominat de Apollo... Altfel, toţi păţiţii ar putea fi artişti. Arta nu este o manifestare spontană, ci o creaţie conştientă. Din acest punct de vedere muzica este creaţie, din capul locului. După modelul vorbirii: selecţie şi compoziţie. Selecţia de sunete şi compunerea lor în diverse organizări sonore. Muzica este cea mai distanţată de zgomotele naturii şi cea mai apropiată de sunetele vorbirii; ea are un „alfabet": cu un număr finit de note poate crea o infinitate de opere. Arta nu exprimă numai atitudinea creatorului faţă de lume, ci şi faţă de operele dinaintea lui. În anti-arta zilelor noastre este mai ales exprimată atitudinea unor artişti faţă de „artificial" în numele „autenticităţii". Imaginea ţine de *statornicia* spaţiului, în vreme ce sunetul aparţine *curgerii* necontenite a timpului. O dovedeşte şi inconfortul pe care ni-l provoacă desfăşurarea vertiginoasă a imaginilor transmise de televiziune. Sunetul a slujit mai bine decât imaginea unui popor care a avut mai multă istorie decât

geografie. Mi se pare interesantă o observaţie a lui Mihai Ralea, din Cursul de estetică ţinut la Facultatea de filosofie din Bucureşti în 1942, publicat mult mai târziu de către Ion Pascadi (în 1972). Mi se pare deosebit de interesant ce spune el în capitolul despre muzică: „Îndată ce închidem ochii, ea (conştiinţa) încetează. Ce înseamnă acest fapt? Conştiinţa este legată de fenomene de ordin obiectiv şi fenomenele de ordin obiectiv sunt fenomene vizuale, plastice, fenomenele tuturor artelor optice, ale ştiinţelor care lucrează cu vizualitatea. Între ochi şi conştiinţă există o foarte mare legătură, după cum vom vedea îndată. Între ureche şi inconştient este de asemenea o foarte mare legătură. Pentru că ochiul este social şi el, pe când urechea este egoistă... Dar cu ochiul poţi comunica în afară bunătate, milă, entuziasm etc. Ochiul exprimă, ochiul revarsă, pe când urechea e avară, ea prinde aspecte exterioare şi le ţine pentru dânsa, urechea e individuală, legată de persoană, de ceea ce ţine de noi şi nu putem comunica altora. O singură privire reuşeşte adeseori să facă înţelese două firi care se privesc. Este rar ca două persoane să se poată înţelege prin ureche". Este interesant deci că Ralea observă ceva deosebit de important pentru înţelegerea celor spuse despre muzică şi despre deosebirea dintre muzică şi plastică, anume: ochiul ne pune în legătură cu lumea exterioară, în vreme ce urechea ne pune în legătură cu lumea noastră interioară. Ceea ce-i pot reproşa lui Ralea este faptul că nu ţine seama că urechea nu este numai un receptor al zgomotelor naturii, că urechea participă nemijlocit la procesul endo-steno-fonic al vorbirii creatoare de idei, că urechea este deci o participantă la actul de creaţie şi, pe urmă, prin vorbire, este exteriorizată această creaţie spre ceilalţi. Este vorba de urechea care receptează sunetele vorbirii, chiar şi atunci când vorbirea este nerostită, când gândim. Noi gândim cu urechea. Auzul este cel mai uman dintre simţuri, dacă acceptăm că ceea ce caracterizează fiinţa umană este tocmai această capacitate de vorbire, că omul este singura fiinţă cuvântătoare. Din această pricină

urechea este în fruntea simţurilor noastre. Fără îndoială că privirea, ochiul, contribuie la cunoaşterea lumii exterioare, dezvoltarea cunoaşterii empirice, dar cunoaşterea noastră ştiinţifică şi mai departe gândirea noastră abstractă, filosofică, este foarte dependentă de auz şi deci de ureche. Poate că pentru Ralea, în momentul acela nu era atât de limpede rolul acesta decisiv pe care îl are vorbirea în actul de creaţie. Limbajul este în fond temelia întregii culturi.

A.S.: *Dar o gândire fără cuvinte nu este posibilă nicicum*?

H.W.: Nu! Gândirea se desfăşoară inevitabil *prin* şi *în* cuvinte, însă, prin cuvânt se înţelege unitatea contradictorie dintre un semnificant sensibil şi o semnificaţie inteligibilă. În mod normal, semnificantul sensibil este *verbal*. Dar, în anumite împrejurări, el poate fi înlocuit cu imagini, ca în cazul gesturilor pe care le fac surdo-muţii când vorbesc; sau cu simboluri figúrale în gândirea matematică; sau cu sunete în compoziţia muzicală. Însă, în toate aceste cazuri avem de-a face – în sens larg – cu cuvinte; cu atât mai mult cu cât la temelia semnificantului sensibil se află totdeauna umbra verbului *in statu nascendi*. Trebuie însă depăşită prejudecata spiritualistă potrivit căreia gândirea este independentă faţă de vorbire, că spiritul este independent faţă de materie.

A.S.: *Nu mi-aţi explicat suficient relaţia dintre muzică şi iudaism*.

H.W.: în legătură cu importanţa pe care a căpătat-o muzica în cultul religiei iudaice vreau să dau câteva explicaţii. În general spuneam că muzica amplifică, sporeşte expresivitatea conotaţiei. Denotaţia rămâne apanajul intelectual al ideii, dar conotaţia este aceea pe care omul încearcă să o exprime cât mai convingător, cât mai atractiv. Evreii au folosit muzica, mai ales vocală, pentru a spori participarea afectivă a credinciosului la îndeplinirea ritualurilor. În general artele asta fac şi anume: sporesc expresivitatea conotaţiei. Statuia celebră a lui Michelangello care-l reprezintă pe Moise: denotaţia

este clară, este vorba de cel mai mare profet al evreilor, cel care a primit Tora pe muntele Sinai. Dar conotaţia, care exprimă atitudinea lui Michelangello faţă de Moise, este următoarea: Moise dă să se ridice, foarte încordat, şi să pedepsească poporul căruia i-a adus Tora, dar care cade şi recade în idolatrie. Toată mânia din Moise, gata să spargă Decalogul în faţa netrebniciei poporului pe care voia să-l salveze spiritualmente, să-l constituie prin spiritualitate. Aceasta este înţelegerea lui Michelangello. Statuia denotează pe Moise, dar conotează atitudinea lui Michelangello faţă de Moise.

A.S.: *Trebuie să vă mărturisesc că abia acum înţeleg ce am văzut la Roma, la San Pietro în Vincoli, o biserică destul de greu de găsit, cu o lumină interioară stranie, străbătută de un fascicol luminos parcă special dirijat spre loja dreaptă unde tronează Moise într-o marmoră vie care dă tuturor denotaţia, dar cine ştie câţi ajung să cunoască şi conotaţia, deşi toţi sunt încântaţi.*

H.W.: Acelaşi lucru se întâmplă şi în muzică. Poţi să ai o muzică mai mult sau mai puţin programată, dar nu denotaţia contează când este vorba de artă, ci conotaţia. Muzica conotează atitudinea compozitorului: admiraţia, indignarea, dragostea, mâhnirea, regretul, nostalgia – acestea sunt conotate de muzică, denotaţia putând fi dată şi de titlul piesei. De aceea au şi început compozitorii să intituleze lucrările, dar important e ceea ce conotează o compoziţie. Opera lui G. Enescu *Oedip* conotează acea tragedie a omului care nu poate să schimbe destinul, tragedia omului care se izbeşte de această Urnită a destinului său şi care, până la urmă nu poate fi decât înfrânt, dar eroic, ca un martir, nu ca o victimă.

A.S.: *Această distincţie pe care o faceţi între denotaţia şi conotaţia unor opere artistice mă îndeamnă să vă mai cer o precizare*: *în ce măsură muzica contribuie ia identitatea culturală a unui popor*? *Multă lume recunoaşte cântecele evreieşti, chiar dacă nu sunt evrei.*

H.W.: Fără îndoială că ai dreptate, mai ales muzica folclorică, muzica populară relevă că denotaţia cuprinde

teme care circulă de la o cultură la alta, iar conotaţia este aceea care exprimă specificul naţional al culturii în care compune şi în care trăieşte compozitorul, cel puţin până la un moment dat, când tendinţa de universalizare poate face, ca în cazul lui Enescu, la Oedip, să nu apară specificul românesc chiar dacă vrea „să îngemăneze antica simţire cu felul de a simţi al păstorilor noştri”. Rapsodia – da, Poemul – da, dar opera simfonică nu. Nu mai vorbesc de compozitori ca Ygor Stravinsky, care pornesc de la folclor rusesc, dar care nu mai fac muzică despre care se poate spune că e muzică rusească. Este o muzică făcută de un genial compozitor de origine rus. Nu e acelaşi lucru. În general muzica specific naţională este aceea care nu a devenit savantă, universal valabilă şi universal receptabilă. De aceea se poate spune, în continuarea acestei idei, că evreii au devenit mari compozitori abia după emancipare. Mă gândesc la Gustav Mahler, la Arnold Schoenberg, dar aceştia sunt mai curând compozitori de origine evreiască. Să nu confundăm muzica evreiască cu muzica compusă de geniali compozitori de origine evrei. După cum nu trebuie să trecem de la originea evreiască a unui mare savant, cum a fost Freud, la specificul evreiesc al operei sale. Să nu credem că psihanaliza este o treabă evreiască, cum au spus hitleriştii, şi nici marxismul nu este o treabă evreiască pentru că Marx a fost evreu. Cu toată influenţa evreităţii lor asupra operei create. Dar mai spuneam, dacă-ţi aminteşti, că nu trebuie să facem această greşeală pe care o fac anti-evreii: când întâlnesc un evreu ticălos înjură evreitatea lui şi nu ticăloşia, cum e şi firesc. Iar unii evrei, când se referă la un evreu genial laudă evreitatea lui şi nu genialitatea lui. Să ne înţelegem: Intuiţionismul lui Bergson n-ar fi apărut dacă Bergson s-ar fi născut şi ar fi trăit la Beer Sheva şi ar fi murit tot acolo. Genialitatea lui Bergson este o fericită combinaţie între evreitatea lui şi cultura franceză; întreaga cultură franceză a participat la naşterea filosofiei bergsoniene, la naşterea intuiţionismului. Acelaşi lucru e valabil, cu atât mai mult pentru Einstein. Să fim foarte atenţi. Noi am vorbit mai

mult despre muzica evreiască, despre muzica rituală, muzica pe care evreii o folosesc pentru a spori fervoarea credinţei. Pentru asta încearcă ei să folosească muzicalitatea rostirii în lectura Torei.

Într-un moment al istoriei prin care trecem noi azi, când eşecurile diverselor ideologii au dus la exaltarea naturii împotriva culturii, a spontaneităţii sălbatice în dauna conştiinţei civilizatoare, a urletelor şi zgomotelor oferite ca „ultimul strigăt" al muzicii, credinţa iudaismului în continua perfectibilitate morală a oamenilor şi în forţa călăuzitoare a Cuvântului este de cea mai acută actualitate.

Existenţa în dialog cu omul

A.S.: *Mi-aţi spus că va trebui să mai discutăm despre existenţa în timp a poporului evreu*.

H.W.: M-am gândit că trebuie să reluăm, mai bine zis să continuăm convorbirea noastră despre factorii care au făcut ca poporul evreu, de aproape 4.000 de ani, să reziste, să se păstreze ca popor. În discuţiile noastre anterioare am vorbit despre faptul că nu mi se pare deloc convingătoare pretenţia fundamentaliştilor evrei că ei au păstrat poporul evreu 4.000 de ani. Ei au fost totdeauna o mică minoritate faţă de ansamblul poporului evreu, care în general, de-a lungul vremii n-a depăşit între 16 – 18 milioane de suflete. Eu cred că ceea ce a dus la această rezistenţă de patru ori milenară a poporului evreu a fost, dimpotrivă, nu închistarea în nişte ritualuri, ci dinamica spiritualităţii lor, capacitatea iudaismului de a fi mereu în pas cu vremea, de a fi profund istoric. M-am gândit că trebuie să ne oprim asupra acestei idei. De altfel ori de câte ori aceşti ultraortodocşi au încercat să oprească iudaismul la un anumit stadiu al dezvoltării lui, până la urmă dezvoltarea iudaismului i-a depăşit. Astăzi se încearcă să se oprească iudaismul la ceea ce a fost el în prima jumătate a secolului

18 polonez, la faza hasidică a iudaismului. Nu e posibil. Ce anume l-a făcut să meargă mereu înainte? Am ajuns la concluzia că factorul principal a fost întâlnirea dintre nomadismul evreilor de la începutul istoriei şi

alfabet. Vreau să discut despre această problemă despre care nimeni nu discută. Anume: rolul deosebit pe care l-a avut alfabetul în destinul poporului evreu, în destinul iudaismului. Dacă eu am descoperit acest lucru nu este din pricina unei competenţe superioare pe care aş avea-o în domeniul iudaismului şi nici datorită a ceea ce spunea Noica „verva mea filosofică”, ci faptul că în mintea mea s-au întâlnit filosofia limbajului şi hermeneutica iudaismului pe temeiul dialecticii materialiste ca metodă de gândire. Aceşti trei factori au făcut ca în mintea mea să apară ceea ce alţii au ignorat. M-a preocupat foarte tare: în ce limbă a vorbit Moise cu Dumnezeu? în ce scriere a fost redactat Decalogul? Pentru că Decalogul e dat pe Muntele Sinai înainte de revenirea evreilor în Canaan şi întâlnirea lor cu alfabetul fenician. S-a spus că Moise ar fi inventatorul alfabetului. În general aşa ceva nu poate fi invenţia unui singur om, fie chiar şi cel mai mare profet al iudaismului. De curând m-am lămurit. În 1905, un egiptolog englez a descoperit în Sinai, în templul închinat zeiţei egiptene Hathoor, un sfinx nu prea mare, de gresie, cu un text de 30 de litere care parcă mai aminteau ceva de hieroglifele egiptene, dar erau litere. Deci, imediat cercetătorii şi-au dat seama că este momentul căutat de atâtea generaţii de cercetători, momentul în care iconografia începea să treacă în fonografie, în care hieroglifele – deci scriere iconică – începeau să devină litere – adică scriere alfabetică. Asta înseamnă că se trece de la o scriere care reprezenta grafic semnificaţia vorbelor la o scriere care semnifica grafic sunetele vorbelor. Se trecea deci de la vizual la auditiv, ca scriere. Eu sunt împotriva teoriei că ideile ar putea fi reprezentate grafic; grafic nu pot fi reprezentate decât vorbele şi scrierea a fost de la început o reprezentare grafică a vorbirii. Scrierea alfabetică reprezintă grafic sunetele vorbirii. Vreau să subliniez că această trecere nu este o oarecare perfecţionare a scrierii, de la iconografie la fonografie, că această trecere este cea mai mare revoluţie din istoria culturii. Ce a fost roata pentru tehnică este alfabetul pentru cultură, pentru viaţa

spirituală. Este trecerea de la vizual la auditiv, de la vizibil la invizibil, de la finit la infinit, de la prezent la viitor. Este un salt, o profundă revoluţie. Dacă într-adevăr evreii au fost aceia care au inventat alfabetul, pentru că unii cercetători contemporani susţin că trecând prin Canaan, evreii sunt cei care ar fi dat alfabetul, atunci putem înţelege că acest popor care era deja pornit spre monoteism, chiar dacă mai era încă dependent de un soi de henoteism, adică un fel de monolatrie, foloseşte hieroglifele egiptene, care erau încă iconografice, ca să inventeze alfabetul, atras în mod deosebit de acesta. De ce? Pentru că alfabetul este mult mai adecvat unui monoteism pur spiritual, abstract, decât o iconogramă, care se potriveşte mult mai bine politeismului idolatru. Trec peste fazele care le-a parcurs iconografia: la început un limbaj al obiectelor, desenele rupestre, care sunt mai mult protoscriere decât protoartă, apoi pictograme până când s-a ajuns treptat la cuneiforme, hieroglife, fazele ultime ale iconografiei şi care au pregătit posibilitatea inventării alfabetului. Pentru cercetători apare acum limpede că evreii au fost cei ce au inventat alfabetul şi precizează chiar şi anii, pentru că metodele contemporane cu care a fost analizat sfinxul acela de gresie indică anii între 1 400 – 1 300 î.e.a. În al doilea rând, este interesant că asta înseamnă cu mai puţin de o sută de ani după ce Amenhotep al patrulea a încercat o reformă religioasă trecând de la adorarea lui Amon, la adorarea lui Athon, mutând capitala de la Theba într-un oraş pe care l-a numit Ahnetaton şi care se afla pe locul unde acum se află Tel Al Amama, unde s-a descoperit un cufăr cu documente în ebraică şi în arameică cu alfabetul ebraic. Între 1 300 – 1 200 î.e.a. se petrece exodul, ieşirea evreilor din robia egipteană în frunte cu Moise. Pe la 1 200 î.e.a. este bănuit evenimentul primirii Torei de către Moise pe Muntele Sinai. Nu este important dacă evreii au inventat sau şi-au însuşit repede alfabetul, deşi corelarea cu monoteismul lor este foarte importantă, ci faptul că s-a produs o mare revoluţie în gândire. În ce constă ea? în primul rând în

faptul că această distanţare de vizual este permisă şi sporită de trecerea de la scrierea iconică la cea alfabetică, care nu mai trimite gândirea spre lucruri concrete, spre ceea ce se vede, ci permite gândirii de a fi din ce în ce mai abstractă şi mai generală, sporind în mod considerabil puterea de creaţie a omului. Gândiţi-vă ce importanţă a avut pentru rafinarea monoteismului incipient al lui Abraham spre monoteismul etic al lui Moise, ce importanţă a avut alfabetul în procesul de dezantropomorfizare a divinităţii. Ceea ce a izbutit să facă alfabetul este să scoată la iveală cea de a doua articulaţie a vorbirii. Vorbirea în general are două articulaţii: sintagmele, care sunt articulate în ceea ce numesc lingviştii moneme, adică cele mai mici unităţi semnificative şi care la rândul lor sunt alcătuite din foneme, adică unităţi ale vorbirii care nu mai au valoare referenţială ci doar diferenţială – de aceea alfabetul este fonemografic, pentru că reprezintă grafic nu sunetele, variabile de la om la om, ci fonemele. Alfabetul permite omului să construiască infinit de multe moneme şi sintagme cu un număr finit de semne, deci finitul este folosit pentru construirea infinitului. Asta n-a putut să scape cabaliştilor, care au crezut, fără să fi ştiut ceea ce ştim noi astăzi de la lingvistica structurală, că Dumnezeu a creat lumea aceasta infinită cu un număr finit de elemente: 22 de litere şi 10 numere. Cabala spune că Dumnezeu a creat lumea cu 32 de elemente, descoperind astfel, fără s-o numească aşa, cea de a doua articulaţie a vorbirii şi importanţa pentru creşterea puterii creatoare a minţii umane. Fără alfabet n-ar fi fost posibil niciun dicţionar, nicio gramatică. Limba chineză are cam 40.000 de semne şi cărturarii culturii chineze nu ştiu decât o mică parte a lor. Alfabetul face posibil un dialog generalizat, extinderea învăţământului şi evreii au fost totdeauna obligaţi să înveţe să scrie şi să citească pentru ca să poată să comenteze Tora. Acest popor a fost educat să gândească din ce în ce mai abstract şi mai precis. Se poate spune că alfabetul a făcut ca nomadismul poporului evreu să salte din spaţiu în timp. Este singurul popor nomad care a ajuns la alfabet şi

singurul popor, după părerea mea, care a rămas până în ziua de azi nomad şi seminomad (căci exilul, izgonirile, diaspora nu sunt trăsături ale vieţii sedentare) care a trecut prin timpuri şi a rămas unit prin forţa alfabetului, a ceea ce a prilejuit acesta. Este singurul popor nomad care a izbutit să dea monoteismul etic. Nu ştiu dacă divinitatea i-a făcut poporul ales, dar sunt sigur că istoria i-a făcut, adică acel popor care are sarcina să răspândească în toată lumea mesajul umanismului consecvent. Mi se pare deosebit de interesant un citat din Sigmund Freud: „Din pricină că eram evreu m-am pomenit că eram liber de multe prejudecăţi care-i limitau pe alţii în capacitatea de a-şi utiliza intelectul. Şi tot pentru că eram evreu eram pregătit să intru în opoziţie şi să renunţ în a mă conforma majorităţii compacte”. Deci, o trăsătură fundamentală a evreităţii este tocmai asta şi anume ceea ce numeam eu, mai mult sau mai puţin metaforic, nomadismul de idei adus în lume de evrei. Ei bine, alfabetul este acela care a făcut acest miracol de a transforma un popor din nomad în lumea lucrurilor în nomad în lumea ideilor şi din acest punct de vedere mi se pare deosebit de interesant faptul că dinamica spiritualităţii evreieşti pe baza acestei întâlniri miraculoase, pe care istoria a realizat-o, între nomadismul lor, între istoria lor zbuciumată şi alfabet, a menţinut unitatea lor etnică. Din acest punct de vedere, este important faptul că aproape patru milenii evreii au fost obligaţi, de la vârsta de cinci ani, să înveţe să scrie şi să citească pentru a putea studia Tora. Poporul fără analfabeţi timp de milenii! Nu surprinde deci rafinarea intelectului, istoric vorbind, de împrejurările prin care a trecut. În monoteismul evreilor Dumnezeu este însăşi existenţa. Poate că cineva ar putea să mă întrebe: bine, dar ce înţelegi dumneata acum, în preajma celui de al treilea mileniu, prin Dumnezeul iudaismului? Aş spune doar: Dumnezeu este însăşi existenţa devenită cuvântătoare în dialog cu omul. Nu sunt primul care spune, în iudaism, că Dumnezeu are nevoie de om tot atâta cât omul de Dumnezeu. Celelalte fiinţe, necuvântătoare, n-au

Dumnezeu, deci esenţa este cuvântul. Existenţa care începe să grăiască în dialog cu omul. Dar atunci ce înseamnă iudaism? Iudaismul, în general, înseamnă credinţa în perfectibilitatea morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, întovărăşită de încredere în eficienţa luptei umane pentru a transforma această posibilitate în realitate prin forţa critică, creatoare şi educativă, a cuvântului care izbuteşte să înlăture orice piedică în calea care ne duce spre era mesianică.

A.S.: *Dar dacă vi s-ar reproşa o viziune strict lingvistică*?

H.W.: Aş răspunde în două feluri. În primul rând, aşa cum am mai spus, că am înţeles acest raport între nomadism, alfabet şi monoteismul evreilor tocmai pentru că în mintea mea se întâlnise deja filosofia limbajului cu exegeza iudaismului şi dialectica materialistă. În al doilea rând, în concepţia mea vorbirea, în general, limba în special, este hotărâtoare pentru cultură. Întreaga cultură se clădeşte pe o anumită limbă şi limba ebraică, ca şi toate celelalte limbi alfabetice, nu au făcut decât să perpetueze această vocaţie culturală, această vocaţie a ideilor pe care mulţi au observat-o în istoria evreilor. Limba nu este un factor oarecare, este factorul, este baza gândirii. M-am bucurat tare mult recitind o carte a lui D.I. Suchianu, care spunea: „Nu cred că are dreptate Boileau că cine gândeşte bine se exprimă clar. Cred, dimpotrivă că cine vorbeşte clar, gândeşte bine, pentru că vorbirea nu este subordonată gândirii, ci dimpotrivă vorbirea coordonează gândirea”. Şi m-am bucurat foarte tare pentru că de ani şi ani de zile scriu cărţi în care arăt că o stare sufletească, încă confuză, se transformă în gând, în judecată, numai în şi prin vorbire. Or ceea ce caracterizează poporul evreu este această capacitate de a raţiona şi de a raţionaliza, mai ales după întâlnirea cu conceptualitatea grecească, de a înţelege cu claritate ce se întâmplă cu el şi cu ceilalţi. Deci, poporul evreu a fost atras în mod firesc de alfabet, spre încercarea de a trece de la iconografie la fonemografie, şi prin aceasta să-şi deschidă calea unei

îndelungate istorii a dezvoltării creatoare a gândirii.

A.S.: Totuşi, din punct de vedere sociologic, ne putem întreba, deşi explicaţia Dv. este originală şi convingătoare, dacă nu ar trebui subliniat şi faptul că poporul evreu a fost nevoit să lupte în permanenţă pentru supravieţuire, pentru existenţă. Şi alţii au ajuns să valorifice binefacerile vorbirii, ale cuvântului, dar fiind în alte condiţii socioumane nu au fost permanent creativi şi nu au dăinuit în istorie.

H.W.: Este adevărat şi îmi pare bine că ai intervenit, pentru că într-adevăr mai trebuie spus ceva. Cred că există într-adevăr un motiv pe care azi l-am numi politic şi anume: Abraham, când pleacă din Ur, după revelaţia lui, şi se îndreaptă spre Canaan, a început monoteismul. Asta îmi spune mie că evreii au început să devină monoteişti, că n-au devenit dintr-odată, să se îndepărteze de politeismul idolatru pentru ca să-şi câştige independenţa, pentru ca să-şi constituie identitatea lor etnică, pentru a se constitui în naţiune, cu limba şi cultura sa. Nevoia de delimitare faţă de cei care îi asupreau i-a îndemnat foarte tare să-şi caute diferenţa şi să se lupte ca s-o consolideze. Chiar de la origine vedem treaba aceasta şi de-a lungul întregii istorii asta au făcut. De aceea Sartre are pe jumătate dreptate când spune că evreii sunt şi produsul celorlalţi. Mai precis suntem produsul nostru în contact cu ceilalţi, în luptă cu ceilalţi, timp de veacuri, pentru a ne dezvolta propria noastră concepţie despre lume, pentru a ne consolida propria noastră mentalitate. Fără îndoială că această luptă a contribuit foarte mult, dar ea n-ar fi fost suficientă dacă n-ar fi fost factorul acesta dătător de unitate şi de stabilitate care este cultura alfabetică. Trebuie să înţelegem ce influenţă, ce impact a avut alfabetul asupra gândirii umane, pentru că sunt nişte trăsături caracteristice care fac ca progresul unui popor cu o cultură alfabetică să aibă o viteză considerabil mai mare decât progresul popoarelor care au rămas multă vreme la iconografie. Chinezii au fost mult superiori europenilor şi au rămas cam cum au fost atunci, europenii ajungând unde

ştim că au ajuns. Numai prin contactul cu occidentul japonezii au ajuns să fie ceea ce sunt căci în limba lor, datorită tocmai faptului că scrierea lor continuă să fie în mare măsură iconică, cum observa un cercetător, limbajul şi deci gândirea poporului japonez îl împiedică să aibă propoziţii enunciative, având mai des propoziţii optative şi interogative. El este încă foarte aproape de sensibilitate, foarte aproape de lucruri, pe când fonemografia a permis distanţarea critică a gândirii, care la evrei a fost deosebit de întărită apoi de cultura logică a grecilor. Să nu uităm că alfabetul grec este primul alfabet în întregime şi cu consoane şi cu vocale, în timp ce alfabetul ebraic a fost şi este consonantic. Aş spune că evreii au dat, prin fenicieni, sau direct grecilor posibilitatea să-şi construiască un alfabet prin perfecţionarea acestui alfabet semitic şi pe urmă ei au ajutat, la rândul lor, cultura alfabetică iudaică să-şi conceptualizeze ideile şi încetul cu încetul să depăşească toate stadiile în care unii voiau să-l încremenească. În această carte foarte bună a lui Max Dimont *Evreii, Dumnezeu şi Istoria* citeam: „Prin subminarea valorii sacrificiului, prin conferirea unei valori mult mai mari moralităţii decât ritualului, profeţii au eliberat religia evreiască de limitările temporale şi spaţiale”. În altă parte insistă asupra acestei idei că iudaismul nu-ţi permite deloc să te opreşti: „Saduceii susţineau templul, preotul şi sacrificiul. Conceptul de iudaism existent înainte de profeţi. Fariseii apărau sinagoga, rabinul şi rugăciunea. Conceptul despre iudaism de după profeţi. Saduceii formau partidul aristocraţilor şi al clasei preoţeşti, fariseii – partidul oamenilor de rând”. Vom găsi şi alte asemenea formulări care arată că iudaismul a depăşit mereu stadiile în care doreau să îl încremenească dogmaticii. Iudaismul s-a dezvoltat mereu şi continuă să se dezvolte.

A.S.: *Se poate spune oare că astăzi vorbirea capătă o* nouă *dimensiune prin rolul deosebit de important al dialogului*?

H.W.: Fără îndoială că aşa este. Cu atât mai mult cu

cât trăim un moment în care imaginea concurează primejdios cuvântul. Până acum, când ne uitam într-o carte, citeam textul şi ne uitam la ilustraţii, dimpotrivă, acum ne uităm la text şi citim ilustraţiile. Într-un moment în care imaginea începe să covârşească cuvântul, reabilitarea dialogului, restabilirea rolului lui în dezvoltarea culturii este urgentă (în sensul etimologic al cuvântului, de la urgo-urgere). Nu întâmplător Martin Buber şi Levinas au făcut din filosofia dialogică o filosofie a contemporaneităţii pornind de la iudaism şi de la ceea ce este viabil în hasidism. Este deci deosebit de important să înţelegem ce importanţă are dialogul şi că trebuie să facem tot posibilul să restabilim rolul pe care îl are convorbirea în desfăşurarea gândirii, în educarea gândirii creatoare. Evreii, prin iudaism continuă să aibă un mesaj deosebit de actual de adresat contemporaneităţii.

A.S.: *Poate că vă incit să atacaţi un subiect cam delicat, dar oare n-ar trebui ca evreii să-şi adreseze şi lor înşişi acest mesaj*?

H.W.: Fără îndoială, dar din nefericire evreii n-au atins niciodată, afară de reprezentanţii lui cei mai străluciţi, nivelul înalt al iudaismului, după cum nici creştinii nu au atins nivelul de moralitate al creştinismului. Este o mare deosebire între evrei, evreitate şi iudaism; trebuie cultură, nu ajunge numai alfabetizare, nu ajunge numai repetarea aceloraşi lucruri. Noi nu ne vom menţine numai dacă vom continua să despărţim laptele de came, să punem chipa când mâncăm, să respectăm sabatul (ca şi când a şaptea zi n-ar putea fi şi duminica). Unii ar putea spune că după definiţia dată de mine iudaismului, ar putea toată omenirea să-şi însuşească această concepţie. Nu deranjează pe nimeni. Atunci prin ce ne vom mai diferenţia noi? Răspunsul meu este clar: prin nimic, deoarece asta va însemna ca iudaismul şi-a atins ţinta şi noi nu mai trebuie să ne diferenţiem faţă de ceilalţi, ci împreună cu ceilalţi să continuăm mersul spre era mesianică.

A.S.: *V-aţi exprimat, într-o convorbire anterioară, dorinţa de a face şi unele consideraţii referitoare la*

Cabala.

H.W.: Nici Cabala n-ar fi fost posibilă fără alfabet, dar mai ales fără înţelegerea alfabetului într-un mod surprinzător de către cabalişti. Cabala are patru momente importante:

veacul II cu ben Yokai, veacul XIII cu Moshe de Leon, apoi veacul XVI cu Luna şi veacul al XVIII-lea cu Baal Şem Tov, întemeietorul hasidismului. Ceea ce este interesant este că şi atunci când elaborează mistica, iudaismul în sine nefiind o concepţie mistică şi neplăcându-i în mod deosebit mistica (de altfel nicio religie nu suportă mistica, care presupune să te contopeşti cu Dumnezeu, în timp ce credinţa cere doar să te rogi lui Dumnezeu). Cabala este teosofia iudaismului, adică acea disciplină care caută să descopere raţional căile principale prin care Dumnezeu a creat lumea; ei bine, Cabala încearcă să descopere esenţa divinităţii. Evreii nu acceptă nici măcar posibilitatea unirii cu Dumnezeu a credinciosului, ci doar să ajungă în preajma lui, în apropierea lui şi să se bucure de această apropiere. Dar pentru a se apropia, el trebuie să-l înţeleagă pe Dumnezeu. *Inielligo ut credeam*, spune evreul, nu *credo ut intelligam*. El nu poate să creadă înainte de a înţelege. Această pasiune pentru raţiune este dominantă în concepţia iudaismului şi această predilecţie pentru cunoaştere i-a făcut pe cabalişti să se apropie de o descoperire pe care a făcut-o, abia la începutul veacului XX, lingvistica structurală. De ce s-au apucat cabaliştii să studieze vorbirea? Ei şi-au dat seama de la început, fără să conceptualizeze aşa cum putem face noi azi, că Dumnezeu este Existenţa în dialog cu omul, că Dumnezeu este însăşi existenţa, că a creat lumea vorbind şi l-a creat pe om ca în dialog cu el să-l facă colaborator şi să continue împreună creaţia. Deci ei au intuit că vorbirea este hotărâtoare. Este interesant şi faptul că Evanghelia lui Ioan începe cu „Dumnezeu este cuvântul, cuvântul este Dumnezeu” în vreme ce o asemenea frază nu există în Tanah, dar este profund iudaică. Cabaliştii şi-au dat seama că se pot face un număr infinit de enunţuri cu un număr finit de

elemente, ceea ce abia pe la 1901, începând cu Ferdinand de S ausiire, continuând cu André Martinèt şi până la marii autori ai lingvisticii structurale s-a dezvoltat. Mai înseamnă încă ceva, anume că atunci când au înţeles că Dumnezeu a creat lumea cu 32 de semne (22 litere şi 10 numere) s-au apropiat nespus de mult, la acea vreme, de ceea ce s-a numit în veacul al XX-lea dubla articulaţie a vorbirii, adică sintagmele (propoziţii, expresii, fraze), în moneme (unitatea cea mai mică semnificativă) şi monemele în foneme (unitatea cea mai mică a structurii limbii). Dubla articulaţie a vorbirii arată că descoperirea faptului că evreii au creat alfabetul între 1 300 – 1 200 î.e.a., aşa numitul alfabet protosinaitic, că asta i-a ajutat pe evrei să înţeleagă că trecerea de la iconografie la fonemografie este nu numai o trecere de la vizual la auditiv, ci, mai mult decât atâta, o trecere de la finit la infinit, la înţelegerea faptului că infinitul se construieşte cu finitul. Oamenii vorbesc despre ideografie, despre faptul că ideograma este reprezentarea grafică a unei idei. Eu nu cred asta, pentru că de fapt ideograma este de fapt o iconogramă, care nu e reprezentarea grafică a unei idei, ci reprezentarea grafică a unui cuvânt. Nicio iconogramă nu trimite la o idee sau la un obiect, ci trimite la o vorbire. În vreme ce o iconogramă vorbeşte despre un cuvânt, litera se referă la fonem, la sunetul devenit prin abstractizare fonem, deci în vreme ce iconogramă se referă la sonoritatea cuvântului, litera se referă la sonoritatea fonemului. O pictură se adresează ochilor şi-ţi propune contemplarea, plăcerea contemplării, pe când o iconogramă nu se adresează ochilor, ci prin intermediul văzului se adresează minţii şi propune citirea, înţelegerea semnificaţiei unui cuvânt, a unei propoziţii. În fond şi pictograma este o iconogramă, deşi între ele este o importantă deosebire. Nicio reprezentare grafică nu poate fi decât a vorbirii, nu direct a unei idei. La începuturi, puterea creatoare a vorbirii a fost pusă pe seama divinităţii. Aici trebuie spus încă ceva. Dumnezeu este însăşi existenţa care a creat lumea. Am impresia că adesea

se scapă din vedere distincţia dintre lume şi existenţă. Lumea este acea parte din existenţă despre care noi putem vorbi şi de aceea o şi cunoaştem. Existenţa este infinită şi e dincolo de noi. Dumnezeu însuşi, spun nişte cabalişti, se contractează ca să lase loc pentru crearea lumii. Deci Dumnezeu însuşi creează *lume* din *existenţa* lui iar noi oamenii ce facem? în termeni mai mult sau mai puţin bergsonieni am putea spune că noi, cu ajutorul vorbirii decupăm porţii din ce în ce mai mari din existenţă şi o transformăm în lume. Nu putem cunoaşte decât despre ceea ce putem vorbi. Vorbirea este aceea care ne permite cunoaşterea şi prin aceasta creează lumea. Ea o ordonează şi cum e ea în sine nu avem cum şti. Se poate face o apropiere între acest punct de vedere, al meu, şi cele clasice din istoria filosofiei, şi anume: este adevărat, aşa cum spune şi Wittgenstein, că nu poţi cunoaşte decât despre ceea ce vorbeşti şi dacă nu poţi vorbi trebuie să taci. Dar el mai spune că de fapt toate problemele filosofiei, nu sunt decât cucuiele limbajului. Trebuie să înţelegem că noi creăm lumea vorbind despre ea. Atunci ce este adevărul? Ei bine este acea potrivealã dintre propoziţiile noastre şi succesul practicii noastre asupra acestei lumi. Atât! Noi nu putem şti cum este ea dincolo de vorbire, dar ştim că vorbirea este idoneică, adică a izbutit să descopere nişte însuşiri ale unui tot din care lumea este doar o sinteză realizată prin vorbire. Esenţa nu este vizibilă, ci inteligibilă, dar acest inteligibil este abstras din vizibil de capacitatea noastră de a gândi. Existenţa rămâne dincolo de vorbire, dar lumea este aceea pe care o putem ordona şi deci înţelege prin vorbire. Ei bine cabaliştii au izbutit să înţeleagă treaba asta cu sute de ani înainte de lingvistica structurală. Este interesant că mai târziu, pe la sfârşitul veacului XVIII, Baal Şem Tov continuă această linie a Cabalei, în încercarea de a restabili echilibrul dintre gândire şi trăire, dintre raţiune şi credinţă, dintre idee şi faptă, dintre pietate şi veselie. Hasidismul nu suportă hipertrofierea intelectului şi a raţiunii în dauna credinţei, în dauna trăirii, în dauna participării afective. Şi atunci

insistă foarte mult asupra acestei laturi. Caracterului preponderent raţionalist al Cabalei, Hasidismul i-a replicat că trebuie să şi trăim, nu numai să ne ocupăm de elementele şi structurile explicative. Nu vom putea ajunge în preajma lui Dumnezeu numai prin descoperirea, formularea şi înţelegerea mijloacelor cu care Dumnezeu a creat lumea, trebuie neapărat să şi trăim, să şi participăm afectiv, să fim şi veseli pentru că ne apropiem de Dumnezeu, pietatea nefiind neapărat sumbră. Tristeţea semnifică mai curând că nu eşti destul de puternic, destul de credincios. Hasidiştii au adăugat şi au explicat mai bine decât cabaliştii, intuiţia suprarаţională. Chiar şi cabaliştii au spus că pentru a ajunge mai aproape de Dumnezeu este nevoie ca raţiunea să fie depăşită de o intuiţie, nu prin extaz, ci printr-o intuiţie suprarаţională, înălţată pe temeiul raţiunii. Hasidismul este pentru intuiţia suprarаţională, pentru o trăire cu tot sufletul, nu numai cu mintea.

A.S.: *în mod obişnuit se vorbeşte de deosebirea dintre cabalişti şi hasidişti, despre faptul că unii sunt mai aristocraţi şi alpi mai apr*opiaţi *de popor, unii mai filosofi şi alţii mai literaţi*.

H.W.: Nu-i aşa. Hasidismul este continuarea misticii, numai că deosebirea de mistica Cabalei clasice, în primul rând a Zoharului, şi mistica lor este aceea că hasidismul e mai popular. De ce? tocmai pentru că nu mai presupune atingerea unui extrem de înalt nivel de ştiinţă. În timp ce Cabala clasică a hipertrofiat raţiunea în dauna sensibilităţii, Hasidismul face invers, accentuează mult mai mult participarea directă. Ai dreptate că ei au creat un amplu curent literar şi au fost mult mai populari. Aş mai dori să adaug ceva care o să pară puţin bizar, dar foarte actual. Pentru prima oară în istoria omenirii am asistat la funeralii mondiale nu regale, nu naţionale, la care au participat peste 2, 5 miliarde de oameni. E vorba de funeraliile Dianei, prinţesă de Wales. M-am întrebat atunci cum e posibil aşa ceva? A fost o femeie deosebită, plină de intenţii bune, dar… Regina a spus că vor fi funeralii unice

pentru o femeie unică. Splendidă soluţie pentru a explica disproporţia, fastul uriaş, copleşitor al acestui spectacol de dimensiuni nemaipomenite. Apoi mi-am dat seama că este fenomenul cel mai caracteristic societăţii în care trăim, civilizaţiei imaginii Ai să spui: ce legătură are asta cu discuţia noastră despre Cabala şi Hasidism? Are. Enormă. Mesajul iudaismului este tocmai să contracareze dominaţia imaginii şi să arate că ceea ce ne face să fim oameni este cititul, nu privitul. Pe mine m-a cutremurat mult mai mult moartea celor 12 ostaşi care au murit în luptă cu terorismul palestinian pentru ca să-şi apere ţara lor, în sfârşit reconstruită, decât moartea într-un Mercedes, cu iubitul ei, a unei femei excepţionale, dar care mergea de la o petrecere la alta, de la Ritz la Crillion. Poate că eticismul meu iudaic mă face să cred că e mult mai cutremurătoare moartea celor 12 eroi. Moartea Dianei, dă şi un alt exemplu nefast: alunecarea din cultură în natură. Ea n-a fost în stare să-şi asume riscul meseriei ei de viitoare regină a Angliei şi să se sacrifice, pentru că orice meserie cere sacrificiu. N-avea acest drept.

A.S.: S-*ar putea ca aceste păreri ale Dv. să nufie întru totul îndreptăţite. Nici regalitatea nu prea mai este azi ceea ce ar fi trebuit să fie şi nici nu cred că există situaţii, oricât de excepţionale, în care individualitatea unei fiinţe să se subordoneze dominantelor sociale aparente. Aş zice că şi în privinţa raportului dintre spectacolul televizat şi lectură, trebuie să fim mai nuanţaţi, pentru că iată, spre exemplu, a apărut Internetul, care poate să echilibreze în viitor acest raport.*

H.W.: Păi tocmai despre asta este vorba. Desigur că în viitor va avea loc o reechilibrare, totdeauna în avantajul scrisului, al lecturii. Eu mă refer la primejdiile actuale ale hipertrofierii imaginii. În ce priveşte prima chestiune, eu cred că tocmai de aceea Diana trebuia să arate că este în stare de sacrificiu şi să determine din interior restabilirea responsabilităţilor regale. Multă lume nu va fi de acord cu severitatea mea, dar acesta este punctul meu de vedere şi dacă toată lumea ar fi fost de aceeaşi părere aş fi tăcut.

Lumea nu este doar o suprafaţă de privit, ci şi o adâncime de gândit. Ceea ce distinge omul de necuvântătoare este capacitatea de a asculta vorbirea despre esenţe şi nu putinţa de a privi aparenţele trecătoare.

Omul se umanizează pe măsură ce înţelege ceea ce nu se vede din ceea ce se vede.

ADDENDA

Interviuri şi articole

Orice marxism este al aceluia care-l practică[1]

C.T.: *Invitatul emisiunii de astă seară*: *un raţionalist, un logician, un profesor de filosofie, un distins gânditor, care acum trei zile a împlinit 75 de ani, sărbătorit cu bucurie, cu admiraţie pentru forţa sa continuă de creaţie, mărturisită de ultima publicaţie, aflată pe masa noastră* (Înţelesuri iudaicei *astăzi în premieră*. *Este vorba de filosoful Henri Wald, căruia vreau să-i mulţumesc foarte mult că a acceptat să participe la această emisiune. Domnule Profesor, aşa cum am apucat să vă mărturisesc în scurtul drum ce l-am făcut împreună în maşină, este o emisiune în care invitatul mă ajută făcându-şi singur portretul. Deci un autoportret Henri Wald în care eu voi încerca să găsesc câteva direcţii în care să-l invit să-şi focalizeze atenţia. Întrebările iniţiale sunt legate, în afară de informaţia că la 31 octombrie 1920 se naşte Henri Wald, unde se naşte, este bucureştean din naştere sau din convingere – asta o să ne spună Domnia sa, dacă a fost elev strălucit sau nu, cât va vrea să ne spună.*[1]

H.W.: M-am născut la Bucureşti în 31 octombrie 1920. Şcoala primară şi liceul le-am făcut în aceeaşi instituţie şi anume la „Sfântul Andrei" care acum este dărâmat (pe Călăraşi). Acolo am făcut cele patru clase primare şi cele opt clase de liceu, dar am făcut 13 ani pentru că am rămas repetent în clasa întâia primară.

C.T.: *E o performanţă. În clasa întâia se rămâne greu repetent.*

---

1 Interviu realizat de Cornel Todea pentru Tele 7 ABC în noiembrie 1995.

H.W.: Da, şi asta pretindea şi taică-meu când s-a văzut cu profesoara, care i-a spus că ar fi putut să mă treacă, dar „ar fi bine să repete, pentru că, n-aş vrea să vă necăjesc prea mult, dar copilul este retardat, e arierat”. Aşa s-a întâmplat că am repetat clasa întâia primară, după care ce-i drept, n-am mai fost repetent, doar corigent. Ce pot să spun? Nu am fost un elev strălucit…

C.T.: *Dar, ce poţi să spui despre cei ce iau note mari, dacă la capătul unei asemenea lipse de performanţe, ajungi să publici nenumărate volume şi să fii un recunoscut cercetător în domeniul filosofiei*?

H.W.: E adevărat că de la un moment dat, dar foarte târziu, cred că prin clasa a şasea de liceu m-a stârnit un profesor să-mi descopăr o înclinaţie spre filosofie. Profesorul acesta, căruia îi datorez această revelaţie se numea Virgil Bogdan şi era fiul lui Bogdan Duică, academicianul. Era un excelent profesor de filosofie. Făceam cu el psihologia şi la o lecţie despre Henri Bergson am simţit că parcă asta ar fi calea pe care aş putea merge, deşi nu mi-a fost foarte limpede că aşa va fi calea, dar am simţit o plăcere, o bucurie foarte mare să îl ascult. De atunci – aveam vreo şaisprezece ani

— Am început să citesc. Poate spun un lucru ciudat: m-am născut într-o casă unde nu exista bibliotecă şi nu exista nicio carte; citeau din când în când ziare, părinţii mei. Prima carte care a intrat în casa mea părintească a fost cea a lui Popescu-Sibiu despre psihanaliza lui Freud, pe care am început s-o citesc şi de atunci tot citesc, citesc, citesc şi în pauze mai şi scriu. Asta am făcut.

C.T.: *Ca student, aţi fost un student bun, conştiincios, aplicat*?

H.W.: Hm… Nu. N-am avut prilejul, pentru că datorită legilor rasiale nu am fost primit la facultate, aşa că facultatea am făcut-o în doi ani, cum s-a dat voie atunci, după 23 august. Profesori preferaţi au fost Mircea Florian şi H.H. Stahl. Am dat licenţa, pe urmă am mai publicat câte un articol, câte un studiu la Revista Fundaţiilor Regale, unde mă invitase Rosetti să colaborez. Mai târziu,

prin 1949, am intrat ca asistent la Facultatea de filosofie, la catedra de Teorie a cunoaşterii şi logică.

C.T.: *De unde aţi fost limojat în 1974*?

H.W.: Am funcţionat până în 1962 când am fost dat afară pentru totdeauna. Niciodată nu mi s-a spus motivul. S-a profitat de faptul că eram cu o jumătate de normă la Facultate şi cu o normă întreagă la Institutul de filosofie şi s-a tăiat jumătatea de normă. Atunci nu erau forme prea dificile pentru a mă da afară. La Institut am rămas până în 1975. Ce se întâmpla? De câte ori fluieram în biserică se găsea un pretext, niciodată nu mi s-a spus motivul real, şi mă dădeau afară. Am fost dat afară de multe ori pentru că n-am prea suportat uniformele şi uniformizarea; mi-am spus punctele mele de vedere, în diverse împrejurări, care au supărat oamenii în vremurile acelea, când trebuia să fi liniştit şi să spui ceea ce se spune, nu ceea ce ar trebui spus.

C.T.: *Poate părea paradoxal, dar asta o spune cineva care nu practica ofilozofie contestată*. *Dumneavoastră sunteţi un filosof de orientare declarat marxistă*.

H.W.: E adevărat, dar tocmai aici este problema, şi poate paradoxul; niciodată n-am profesat marxismul oficial. Mereu mi s-a spus că-i marxismul meu. Toate marxismele sunt ale cuiva, ale celui care-l practică. Sunt convins că a fi marxist nu însemna şi nu înseamnă a repeta texte din Marx. A fi marxist înseamnă a pleca de la Marx; în ambele sensuri ale cuvântului: a porni de la el, dar a te şi îndepărta de el. Marx însuşi îi spunea, la un moment dat, ginerelui său Paul Lafargue că el nu este marxist, pentru că un marxist nu se îngroapă în nişte teze şi în nişte texte. Marx a făcut multe erori şi poate că vom avea prilejul să discutăm – la un moment dat – şi despre aceasta. Dar asta nu înseamnă că erorile lui pot să mă facă pe mine să încetez să mai am o concepţie marxistă despre lume. Mai ales o concepţie marxistă în filosofie. E mai complicat când e vorba de istorie, de economie.

C.T.: *Pentru mine, ca elev şi viitor student, marxismul însemna cea mai procustiană gândire, care asemenea*

brigandului care-şi tăia sau întindea victimele pe măsura patului său, mă obliga să gândesc şi să-mi bag toate ideile în acest pat şi să le aduc la dimensiunile lui.

H.W.: Aşa a şi fost. E vina acelora care au practicat un asemenea marxism. Dar asta nu e marxism.

C.T.: *Era un fel de religie în care erezia era pedepsită grav*.

H.W.: Sigur că da. Eu am fost mereu un eretic.

C.T.: *Atunci ce fel de marxist sunteţi*? *Aţi fost un antimarxist*.

H.W.: Aşa mi s-a spus, chiar şi de curând, dar eu cred că am fost un marxist autentic de vreme ce ceilalţi au încremenit marxismul şi s-au transformat în contrariul lui. Nu m-am cantonat într-o metodă de gândire, într-o dogmă care nu trebuie în niciun caz contrazisă.

C.T.: *N-aş fi vrut să zăbovim pe tema asta dacă nu m-aş fi gândit că voi fi întrebat*: *Dacă te-ai întâlnit cu Henri Wald l-ai întrebat de ce marxism*? *L-ai întrebat de ce o întreagă societate filosofică a cârmit-o, contestându-şi propriile sale gânduri, printre care nume sonore ca André Glucsmann, care şi-a abandonat total o filosofie…*

H.W.: Pentru că, după părerea mea, n-au ajuns la o distincţie limpede între marxism şi ce s-a întâmplat în numele marxismului. Şi la noi în ţară, şi în lume în general, datorită gulagurilor sovietice, datorită unui regim odios care s-a extins şi în ţara noastră şi în ţările vecine, din pricina aceasta, marxismul a fost făcut vinovat de toată această tragedie.

C.T.: *Dar în numele lui s-a întâmplat aşa ceva*. *Ca şi cu creştinismul*.

H.W.: Da, dar prin faptul că a existat inchiziţia, prin faptul că au existat fărădelegile cruciaţilor, că a existat Noaptea Sfântului Bartolomeu asta nu a compromis creştinismul, pentru că aceste crime au fost comise în numele creştinismului, dar nu erau fidele esenţei sale.

C.T.: *A existat însă şi reversul spre bunătate al creştinismului*. *Cum s-ar putea imagina aşa ceva şi de partea asta*? *Eu vă întreb cu bună intenţie*.

H.W.: Polemica nu mă deranjează. E firesc. Vreau să spun că creştinismul promite o lume mai bună „dincolo”, pe când marxismul promitea o lume mai bună aici şi dintr-o lume mai bună a ieşit una mult mai proastă. Deci, era în avantaj creştinismul din punctul ăsta de vedere, pentru că el era pe verticală pe când marxismul era pe orizontala istoriei. Aşa cum s-a dovedit, modul cum a fost aplicat – de fapt nu a fost vorba de aplicare, ci de o adâncă trădare – de la Lenin şi Stalin încoace s-a trecut de la un partid comunist la un partid naţional-comunist, din ce în ce mai asemănător cu partidul naţional-socialist al lui Hitler. Au profitat de una din erorile fundamentale ale lui Marx, dacă nu chiar cea mai gravă eroare a lui, şi anume ignorarea naţiunii, ignorarea valabilităţii şi durabilităţii naţiunilor, entitate socială care va mai dura multă vreme. Au ignorat problema naţională din motive psihanalitice, zic eu. Marx voia să scape de evreitatea lui, deşi de iudaism n-a scăpat. După părerea mea marxismul este un iudaism laicizat, în esenţa lui. A vrut să scape de orice naţionalitate. A ignorat problema naţională şi această greşeală a fost speculată într-un mod naţionalist, şovin şi xenofob de către partidele comuniste, care deveniseră partide naţional-comuniste.

C.T.: *Eu mă întreb la ce v-a ajutat această consecvenţă a dumneavoastră în legătură cu marxismul*.

H.W.: E vorba mai mult de partea filosofică a marxismului şi anume de dialectica materialistă. Am impresia că datorită acestei metode am izbutit să înţeleg mai bine ceea ce alţii, oameni mai bine pregătiţi ca mine, n-au reuşit să înţeleagă. Adică mi-a dat o superioritate faţă de oameni superiori mie. Vă dau un exemplu. Mă preocupă de mai multe decenii, problema limbajului. Ei bine, cu ajutorul acestei metode am înţeles ceea ce nu prea se înţelege. Am înţeles primordialitatea vorbirii, adică partea materială a limbajului. Am înţeles că vorbirea nu este doar un mijloc de comunicare a unor gânduri gata făcute, sau pe care le faci înainte de a vorbi. Că vorbirea este principalul instrument de făurire a gândurilor; că vorbind putem gândi; că nicio stare sufletească nu devine gând

decât în şi prin vorbire; vorbirea aduce ideea. Şi asta m-a ajutat pe mine să înţeleg toată dezvoltarea, toată cultura, pentru că întreaga istorie a culturii implică faptul că limbajul este baza oricărei culturi, limba naţională este baza unei culturi. De aceea…

C.T.: Dar sunt alţii care nu au fost marxişti şi au dat explicaţii privind dezvoltarea culturii, care au avut idei asemănătoare referitoare la semnificaţie care are un suport material ca să poată fi comunicată.

H.W.: Da, dar nu au ajuns la ideea că vorbirea determină gândirea, nu au ajuns la ideea primordialităţii vorbirii faţă de gândire, care poate să-şi câştige o anumită autonomie crescândă şi aşa se explică întreaga istorie a gândirii. Cuvântul rămâne adesea nemodificat şi semnificaţia devine din ce în ce mai abstractă, din ce în ce mai generală, se îmbogăţeşte. De pildă, în greaca veche cosmos însemna, la început, coafură, pieptănătură femeilor. Pe urmă ordinea în care merg trupele în marş. Încetul cu încetul ideea aceasta de ordine a crescut şi a devenit ideea de ordine universală. E adevărat că se păstrează ideea de cosmos în înţelesul iniţial numai la cosmetică, dar Cosmos este ordinea universală. Sunt nenumărate exemple. Cuvântul concept vine de la latinescul „cum” şi „capio”, adică încetul cu încetul a ajuns să semnifice cuprinderea notelor (unei noţiuni), cuprinderea semnificaţiilor pe care le are un cuvânt care reflectă esenţa unor lucruri. Toate cuvintele au fost la început mult mai aproape de concret. N-am spus „cuvinte concrete” pentru că niciodată cuvintele nu sunt concrete. Un început de abstractizare este în orice cuvânt, dar abstractizarea merge până la treptele cele mai înalte, categoriile filosofice. Eu cred că m-am apropiat mai mult de înţelegerea acestor probleme, cu ajutorul acestei metode, dar să ştiţi că rezistenţa la ea o simt şi acuma. Sunt oameni care nu acceptă acest lucru, care consideră că gândirea este independentă de vorbire. În ce priveşte partea politică, partea istorică şi partea economică, lucrurile sunt mult mai complicate şi acolo erorile lui Marx

personal şi ale marxiştilor – care nici nu au fost marxişti cu adevărat, ci au fost nişte preoţi ai textelor clasice ale lui Marx – nu au fost depăşite. Cred însă că ne-am grăbit să credem că marxismul e deja înmormântat, deja depăşit, că nu mai are nicio valoare. Eu cred că are, cel puţin metodologic.

C.T.: *Consecvenţa cu care Dv. vă apăraţi o convingere care v-a şi ajutat în structura unui mod de gândire este admirabilă, dar va fi greu multă vreme să se restrângă la filosofie o idee care devenită un program politic odios este respinsă*.

H.W.: Dar mai este ceva aicea mult mai grav. Marxismul nu avea şanse să se realizeze politic în cea mai înapoiată ţară a Europei, nu avea şanse să izbutească acolo unde a început şi a apărut din ce în ce mai clar că a fost o utopie şi se spune mereu: marxismul este o utopie. Dar eu am răspuns şi continui să răspund că utopie înseamnă nicăieri, dar nu înseamnă şi ucronie, adică niciodată. Faptul că nicăieri nu s-a creat socialismul adevărat, nu înseamnă că nu e posibil. Lucian Blaga spunea că dacă celelalte vieţuitoare ar gândi, atunci ar fi crezut că omul este o utopie – şi totuşi omul a apărut. Aşa cum a apărut această utopie a altor vieţuitoare, care este omul, aşa pot să cred mai departe că va veni o vreme când ideile generoase ale marxismului vor putea fi realizate. În cu totul altă formă decât cu sila. Idealul marxismului în ceea ce priveşte societatea este acea societate capabilă să se organizeze în aşa fel încât să permită fiecărui om să devină o individualitate capabilă să contribuie cu diferenţa lui la dezvoltarea generală.

C.T.: *Asta nu este marxism*, *asta este henriwaldism*. *Aveţi o gândire atât de personală încât nu mă miră că se vorbeşte de „waldanschauung*”.

H.W.: Eu am înţeles că marxismul nu presupune o societate dezindividualizantă cum s-a încercat în bolşevism. Dimpotrivă în marxism omul este scopul suprem. Societatea este mijlocul, individualitatea este scopul. Societatea trebuie să permită fiecăruia realizarea

creatoare, dar nu ea contează, ci individualitatea este creatoare.

C.T.: *Asta spun şi filosofiile liberale*.

H.W.: O mulţime de filosofii s-au vărsat în marxism.

C.T.: *Deci sunteţi un mare utopist*.

H.W.: Nu ştiu decât că utopia mea e mare.

C.T.: *Atunci, proprietarul unei mari utopii pe care o bo*tează *câteodată marxism*.

H.W.: Merită să lupţi pentru asemenea idealuri, cel puţin pentru că luptând pentru asemenea idealuri îţi salvezi sufletul tău. Ele nu se împlinesc imediat. Se împlinesc asimptotic, sau, cum s-ar spune, la capătul vremurilor. Dar să mergem într-acolo. Încă nu s-a găsit soluţia unei societăţi care să asigure libertatea fiecăruia de a deveni individualitate creatoare.

C.T.: *Nu vă credeam un avocat atât de pătimaş al vremurilor viitoare. În viziunea Dv. extrem de generoasă socialismul înseamnă cu totul altceva*.

H.W.: De ce n-aş avea voie eu să botez socialism viziunea mea, când alţii au botezat drept socialism o societate odioasă. Ei şi-au permis să susţină că au construit o societate odioasă ca marxişti şi eu să nu-mi pot permite să spun că societatea în lumina marxismului, în numele marxismului este cu totul altceva.

C.T.: S-*ar putea ca cei care ne urmăresc să-şi spună*: *ce i-a apucat pe aceştia doi să ne tină o campanie electorală prosocialistă într-o sâmbătă seara*.

H.W.: Pentru că duminica nu se cade.

C.T.: *Nu mă miră de ce îndeosebi lumea tânără, de pildă un admirator al Dv, Valentin Protopopescu sau alţii vă admiră. Dl. Liiceanu spune despre Dl. Wald „O graţie şi o înclinaţie către ludic, paradox şi ironie care transformă orice tipar într-o convenţie derizorie”. Pledoaria Dv. este şi un joc, care în morozitatea vieţii universitare de pe vremea aceea crea o bună dispoziţie a gândirii care prin nonconformismulei vizasubversia. Atunci vizasubversia, acuma vizează un alt tip de provocare într-o lume obosită şi sătulă de socialism, căreia i se spune că va veni un nou*

tip de socialism. Aşa că eu vă propun să lăsăm deocamdată deoparte această viziune a unei lumi fericite cândva şi să supun atenţiei ascultătorilor pe autorul unor cărţi în care sunt nenumărate capitole care ar merita să le comentăm acuma spre bucuria generală. Dar aşa a fost să fie. Despre televiziune spuneţi că este efemeră, superficială. Rămâne la suprafaţă, creează în loc de zei, vedete; în loc de viitor, weekend şi în loc de mit, western. Foarte frumoasă viziunea Dv. despre această instituţie care este redusă la o dimensiune nu prea demnă de admiraţie.

H.W.: Este adevărat, dar cineva ar putea întreba: atunci ce cauţi la televiziune? Aş putea răspunde: caut tocmai să contracarez elementele ei nocive printr-o discuţie. Pentru că există şi asta: discuţia, mesele rotunde, dezbaterile, dialogurile. Sunt mijloace de contracarare a unor tendinţe de masificare pe care o are imaginea în mişcare, care tinde să-ţi anuleze orice răgaz al gândirii, al meditaţiei şi de aceea este periculoasă. După mine, cel mai mare pericol la televiziune este că sporeşte, exacerbează, hipertrofiază viaţa exterioară în dauna celei interioare, a fiecăruia şi chiar a vieţii interioare a familiei.

C.T.: Iată ce spune un înţelept despre televiziune: un telespectator primeşte, într-un timp egal, de două ori mai puţine informaţii decât un lector lent, de patru ori mai puţine informaţii decât un lector bun şi de 10 ori mai puţine informaţii decât un lector selectiv şi aplicat. Deci este o investiţie de timp absurdă pentru un minimum de informaţie şi de gând.

H.W.: Este caracteristic acestei civilizaţii în care oamenii aleargă din ce în ce mai repede dar nimeni nu mai ştie încotro.

C.T.: *Credeţi că este o fatalitate*?

H.W.: Nu. S-a întâmplat ceva, o încercare de masificare, poate că nu ca o politică deliberată, dar o acţiune negustorească: asta cere lumea. Cred că lumea, mai ales tineretul, dezamăgit de evoluţiile anterioare, un tineret care, cum spunea cineva, se ascunde „într-un entuziasm fără ziua de mâine” parcă ar vrea să se întoarcă

la indistincţia primordială, cum ar spune Mircea Eliade, preferă această goană a imaginilor, a sunetelor, a indistincţiei dinainte de intrarea omului în tensiunea dramatică a valorilor contradictorii. Există această tendinţă şi unii spun: să terminăm cu adevărul, să terminăm cu principiile morale, astea ne împiedică". O psihologă americancă Susane Langer spunea: „Ce mult o invidiez pe pisica mea care nu se împiedică nici în principii morale, nici în legi logice". Fără îndoială că există o asemenea tendinţă de a scăpa de imperative, pentru că este comod de a intra în masă. Masa ce este? Un fenomen social al veacului XX; înainte existau mulţimi, populaţii. Masa este un fel de întoarcere la indistincţie, pentru că distincţiile au dus la nefericiri.

Televiziunea face parte din drumul acesta spre indistincţie.

C.T.: *Dar televiziunea întreţine relaţia imediată cu aproapele meu*.

H.W.: Da, dar aproapele meu nu mai este o personalitate, nu mai este destul de distinct. Aproapele tău începe să fie din ce în ce mai mult aproape de tine, decât „aproapele tău".

C.T.: *Foarte frumos domnule Profesor*, *dar chiar nu daţi nicio şansă televiziunii*?

H.W.: Dimpotrivă, tocmai asta fac prin acest dialog.

C.T.: *Dar credeţi că cineva are răbdare să urmărească asemenea discuţii*?

H.W.: N-are răbdare pentru că este deja educat de partea nocivă a televiziunii. Dacă nu se prezintă nicio sălbăticie, e plicticos, vorbe, vorbe…

C.T.: *Vom vedea ce vor spune cei ce ne-au urmărit*, *probabil cu interes*.

H.W.: Tocmai pentru asta lupt, ca să fie tot mai mare acest grup de persoane distincte, nu uniformizate, standardizate în gusturi în bucuriile lor.

C.T.: *Tema acestei standardizări o regăsesc într-un capitol din* Tensiunea gândirii. *Am rămas uimit câtă lume manifestă interes pentru astfel de idei*, *de dezbateri*.

H.W.: Pentru că oamenii îşi dau seama că nu pot trăi omeneşte fără idealuri, fără idei, fără conversaţie. La un moment dat asaltul acesta imagistic provoacă reacţia celor care nu au încetat să gândească.

C.T.: *Dv. spuneţi că progresul este ameninţat de hipertrofierea banalului în raport cu originalitatea. Banalul este calm, în timp ce originalul este tulburător. Oamenii s-au învăţat să considere banalul fast şi originalul nefast. Această teză a Dv. pare să fie contrazisă, pentru că există totuşi o tendinţă de a ieşi din banal. Dar care sunt căile de a ieşi din banal şi cât e de recomandabilă treaba aceasta*?

H.W.: Mai întâi trebuie înţeles că originalitatea nu este nici excentricitate, nici bizarerie. Nu orice iese din banal este original. Care este deosebirea? Originalitatea este totdeauna o contribuţie la cunoaşterea realităţii. Original este acela care nu se lasă adormit de banal, care se miră, care aduce o contribuţie la dezvoltarea cunoştinţelor şi acţiunilor creative. Numai o societate care este în stare să educe oamenii pentru a deveni personalităţi creatoare, fiecare după disponibilităţile sale, va fi o societate fericită.

C.T.: *Iată o pistă extrem de generoasă, către o tinereţe şi un optimism de nereprimat*.

H.W.: Am observat la mine un infantilism de nedepăşit. Într-un interviu am spus că marea mea scofală în viaţă nu au fost cărţile ce le-am scris, ci faptul că am trecut de la tinereţe la bătrâneţe fără niciun pic de maturitate.

C.T.: *Deşi n-aş fi dorit-o, iată emisiunea noastră se termină şi vă pun nişte întrebări foarte scurte. Dacă cumva aţi ajunge într-o robinsoniadă, ce carte aţi lua cu Dv*?

H.W.: Mi-e atât de greu să aleg, încât aş pleca fără cărţi.

C.T.: *Dar dacă aţi putea lua un singur disc*?

H.W.: Aş lua quartetul lui Benny Goodman.

C.T.: *Dar un tablou*?

H.W.: Un Van Gogh.

C.T.: *Şi dacă aţi dori ca acolo să vi se ofere o masă,*

ce-aţi dori să vi se pună pe masa aceea?

H.W.: Icre de ştiucă.

C.T.: *Aţi prefera o băutură*?

H.W.: Apă naturală, fiartă şi răcită.

C.T.: *D-le Profesor vă mulţumesc foarte mult pentru generoasa, gentila şi binevoitoarea acceptare a invitaţiei şi urându-vă* la *mulţi ani, cu o întârziere de patru zile, mulţumesc şi telespectatorilor pentru participare la emisiunea noastră*.

De la puterea vorbirii la autonomia individualităţii1

Alexandru Singer: *Domnule Profesor, recent aţi fost sărbătorit pentru cei „de trei ori 25 de ani”, cum s-a spus. Adăugând sincerele noastre felicitări, vă rugăm să ne relataţi începuturile preocupărilor şi a activităţii Dv. în domeniul filosofiei*.

H.W.: Evenimentele s-au desfăşurat astfel: prin clasa a şasea de liceu m-a preocupat şi pe mine, ca şi pe majoritatea elevilor adolescenţi, psihologia, pentru că în faţa unor stări sufleteşti tinerii vor să şi le explice. M-a interesat psihologicul mai ales că preocuparea pentru această disciplină mi-a fost încurajată de profesorul meu Virgil Bogdan, un excelent dascăl, care m-a îndrumat atent. Apoi, citindu-l pe Lucian Blaga (*Filosofia culturii*, *Trilogia cunoaşterii*), ca şi alte lucrări de filosofie (Rădulescu-Motru, Ioan Petrovici, Mihai Ralea, Tudorvianu), încetul cu încetul m-a preocupat teoria cunoaşterii şi mai apoi logica. Este adevărat că înainte de a ajunge la Facultatea de litere şi filosofie, pentru că legile rasiale de atunci nu mi-au permis s-o frecventez la vârsta potrivită, am urmat un fel de Institut, *Colegiul Onescu*, unde am avut ca profesori pe Isac Brucăr, pe Mihail Sebastian şi pe alţii. Atunci a început să mă preocupe logica, şi de la logică la teoria cunoaşterii este un drum firesc, iar de la aceasta la filosofia limbajului aşijderea. La un moment dat m-am ocupat de limbaj ca instrument de comunicare, dar treptat mi-am dat seama că nu este doar atât, ci chiar principalul instrument de făurire a gândului,

de creare a ideilor.

A.S.: *Poate că şi publicistica v-a ajutat să vă clarificaţi noile abordări*.

H.W.: Fără îndoială, pentru că efortul de a exprima, de care mi-am dat seama mai târziu, este chiar constitutiv pentru cristalizarea gândurilor, iar scrisul este, cum spun lingviştii, semnificantul secund, faţă de vorbire, care este semnificantul prim. Noi scriem vorbire. Dar la început m-a preocupat rolul intelectualului în viaţa publică. Cineva remarca, într-o carte recent apărută, că am scris, cam prin septembrie 1944, un articol în *Tribuna Poporului*, condus de George Călinescu, despre menirea cărturarilor, în care polemizam cu Julien Benda, cu celebra lui carte la *trahison de cleres*. Susţineam că trădarea nu este participarea la viaţa publică, încercarea intelectualilor de a limpezi conştiinţa oamenilor, de a le clarifica scopurile, ci trădare este retragerea din viaţa publică.

A.S.: *Chestiunea a rămas de actualitate*.

H.W.: Da, pentru că dezamăgirea ce a urmat după prăbuşirea unor idealuri, a unor utopii care nu puteau să reuşească aşa cum erau ele alcătuite, a dus la o nouă retragere a intelectualului din viaţa publică. Acum, din nou, intelectualul îşi dă seama că el este acela care trebuie să îndrume oamenii, deci este o luptă permanentă între aceste două puncte de vedere.

A. SPE vremea când cibernetica şi genetica erau considerate elucubraţii inamice sistemului comunist, Dv. predaţi logica dialectică şi, cu oarecare reticenţe, unii vă considerau eretic.

H.W.: Da, la logica dialectică am ajuns prin dialectica materialistă, dar am fost conştient că a depăşi logica aristotelică nu înseamnă a o ignora. Logica predicatelor contradictorii, care acceptă că A este şi B şi non B este o logică care nu contrazice, ci depăşeşte logica clasică, deoarece o judecată care afirmă că micro-obiectul este şi undă şi corpuscul trebuie să respecte logica elementară. Nu putem spune că micro-obiectul este şi nu este, în acelaşi timp, undă şi corpuscul. Este vorba de o judecată

dialectică care este dialectică prin predicatele sale, nu prin legătura logică dintre subiect şi predicat. În cartea mea *Introducere în logica dialectică*, am încercat să formulez principalele legi ale acesteia, dar nu am mai continuat.

A.S.: *De ce D-le Profesor*? *Se pare că această carte a fost primită cu interes în străinătate*.

H.W.: Este adevărat, dar mi-am dat seama curând că logica dialectică mă ajută să înţeleg mai bine rolul pe care îl are vorbirea în determinarea gândirii, rolul decisiv al vorbirii în transformarea stărilor sufleteşti în idei; am înţeles acest proces profund dialectic, dialectic pentru că vorbirea este partea materială a limbajului, iar gândirea partea sa spirituală. Mi-am dat seama de primordialitatea, nu de anterioritatea în timp a dimensiunii materiale, a vorbirii, faţă de gândire. Logica dialectică m-a ajutat să pricep în ce măsură vorbirea este determinantă. Este adevărat că îndată ce gândurile sunt cristalizate, m şi prin vorbire, gândirea capătă o autonomie crescândă, care niciodată nu poate să ajungă la independenţă faţă de vorbire, dar uneori gândirea se întoarce asupra vorbirii care a determinat-o. Prin aceasta progresul limbajului este permanent.

A.S.: *În fond zbaterea aceasta a Dv. pentru regândirea rosturilor vorbirii este expresia permanentei Dv. preocupări pentru afirmarea autonomiei creatoare a individualităţii*.

H.W.: Aşa este. Uneori scapă atenţiei că numai individualitatea umană este în stare să-şi transforme stările sufleteşti în gânduri prin vorbire. Procesul acesta prin care vorbirea înalţă impulsurile noastre la nivelul unor idei, nu se petrece între oameni, ci înăuntrul individualităţii umane. Cei care rezistă la această susţinere nu fac distincţia dintre *vorbire* şi *rostire*. Ori de câte ori gândim, noi vorbim dar nu neapărat rostim. Aşa se trece la comunicarea cu ceilalţi, înţelegerea rolului vorbirii în cristalizarea gândirii, în transformarea unor stări psihice în idei, duce la înţelegerea faptului că individualitatea umană este valoarea supremă a existenţei sociale, că

societatea nu poate înainta fără a stimula puterea creatoare a individualităţii, iar aceasta nu se poate forma şi nu poate evolua decât în şi prin societate. Vorbind limba comunităţii în care trăiesc pot individualităţile să-şi cristalizeze trăirile proprii în gânduri comunicabile, noile experienţe în idei inedite.

A.S.: *Militaţi, deci, pentru ideea că rostul permanent al filosofiei este să pună mereu într-o lumină nouă valoarea omului ca fiinţă creatoare. Ajungem astfel la întrebarea*: *care sunt tendinţele actuale ale filosofiei*? *Face ea oare, la noi şi pretutindeni, acest efort*?

H.W.: Da, filosofia face peste tot acest efort, dar ea trebuie să se opună din răsputeri unei tendinţe deosebit de nocivă a culturii contemporane, aceea a masificării. Există nenumărate aspecte ale tendinţei culturii contemporane de a dezindividualiza trăirile, de a topi individualitatea în uniformitatea masificată, standardizată.

A.S.: *Ceea ce s-a numit „leguma unică „a culturii televizate*.

H.W.: Televiziunea este principalul mijloc de masă al comunicării şi este masificantă prin această vertiginoasă mişcare a imaginii care-l azvârlă pe om în afara lui, hipertrofiind astfel viaţa exterioară în dauna celei interioare. Suspendând dialogul ea reduce puterea creatoare a omului. Televiziunea simte nevoia de convorbire, de intersecţie a individualităţilor creatoare şi de mai bine de un deceniu a înmulţit dezbaterile, interviurile, discuţiile pentru a opune din nou cuvântul presiunii imaginilor vertiginoase care nu mai permit răgazul gândirii, ceea ce poate fi deosebit de primejdios.

A.S.: *Deci imperativul filosofiei contemporane este accentuarea rosturilor culturii într-o lume în care se vorbeşte mai mult de economia de piaţă*?

H.W.: Fără îndoială că societatea contemporană, în ansamblul ei, dar în orice caz cea europeană trece prin cea mai adâncă criză spirituală, morală din întreaga ei istorie şi că trebuie ca veacul următor să fie un veac al spiritualităţii, altfel este în mare primejdie. În legătură cu

această nevoie de redresare a spiritualităţii în acest moment de pragmatism îngust, de obsesie a profitului, aş vrea să spun că greşit este citat textul atribuit lui André Malraux. El nu a spus că veacul următor va fi sau religios, sau nu va fi deloc, ci a scris clar că veacul viitor trebuie să fie al *spiritualităţii*. Religia face parte din spiritualitate, dar aceasta nu se reduce la religie. Este un moment prin care trece cultura europeană, în care hipertrofierea vieţii exterioare în dauna celei interioare, duce la suspendarea feed-backului, adică a spiritului critic fără de care o societate nu poate să înainteze. Spiritul critic în general şi cel al elitelor în special, al elitelor care ar trebui să fie tot mai numeroase, trebuie să spună mereu un NU. Poate primul cuvânt cu adevărat omenesc este NU. Max Scheler spunea că omul este singura fiinţă care poate să spună NU naturii, societăţii în care trăieşte, pentru a le înnoi mereu prin propria sa creaţie.

A.S.: *Deci, contrar celor ce vă prezintă ca pe un cavaler al unei ideologii depăşite, Dv. aţi fost şi rămâneţi un contestatar al tuturor deformărilor spiritualităţii, prin care societatea riscă să se masifice*.

H.W.: Tocmai acesta este caracterul dialectic al activităţii mele: faptul că sunt în permanenţă un contestatar. NUurile intelectualilor, ale celor ce-şi dau seama de contemporaneitatea lor sunt absolut necesare, pentru că societatea nu poate avansa prin banalitate, prin întoarcerea modernă la indistincţia primordială. Muzica zgomotelor, pictura petelor, tendinţa uniformizării trebuie combătute. Reducerea adevărului la succes, a binelui la profitabil, a frumosului divers la standardul la modă trebuie să fie contestate. E adevărat că uneori nu se înţelege semnificaţia unor contestatari. În artă se întâmplă ca o operă care exprimă o contestaţie să nu reziste timpului, dar gestul ca atare rămâne ca un moment de referinţă. De pildă, dacă faci un vernisaj al unei expuneri de oglinzi, în dreptul fiecăreia punând aceeaşi legendă: UN PROST, efectul va fi şocant. Este o obrăznicie care are rostul ei, pentru că se opune uniformizării creaţiei. Nu este

o operă care rămâne, ci un gest care marchează nevoia unei schimbări, a unei regândiri creatoare.

A. SDeci putem conchide că dezbaterea filosofică, evidenţiind neajunsurile pragmaticii sociale prin propriile ei frământări, revitalizează mereu încrederea în sensul cumulativ al culturii.

H.W.: Susţin că cei care nu-şi dau seama că ceea ce este cel mai omenesc în om, şi anume spiritualitatea lui, moralitatea lui, se poate dezvolta, aceştia sunt pesimişti. Eu rămân un optimist, poate chiar utopic, dar am mai spus că utopia nu este şi ucronie, adică ceea ce nu este încă nicăieri, nu înseamnă că nu poate fi niciodată. Eu sunt convins că ori de câte ori apare o criză, apare şi reacţia la ea, faţă de cauzele, faţă de împrejurările care au determinat-o. Cred că veacul XXI va fi unul al spiritualităţii, va fi un veac în care se vor găsi poate mijloacele ca societatea să-şi facă datoria în principala ei sarcină, de a dezvolta individualitatea, să găsească căile prin care să acorde nu numai libertatea, dar să înzestreze şi cu mijloacele prin care fiecare om să poată fi el însuşi şi să contribuie cu originalitatea lui, oricât de modestă, cu diferenţa lui faţă de ceilalţi, la dezvoltarea umanităţii.

Naţionalitatea ne-o dă limba şi cultura[2]

Stanca-Fotino Ciobanu: Cuvinte sobre de enciclopedie dau imaginea omului de gândire şi creaţie Henri Wald, profesor şi cercetător, filosof urmărind gândul şi cuvântul, mitul şi realitatea. Cuvinte calde adresate lui Henri Wald cu prilejul aniversării sale, şi nu doar atunci, spun despre omul, profesorul, cercetătorul, prietenul. Cuvântul şi gândul, ordinea, îngemănarea lor, valoarea lor în definirea superiorităţii umane l-au profilat pe Henri Wald în primul rând. El însuşi mai mult singur cu gândul său e alături de oameni prin cuvânt. Îi *caută împărtăşirea de gând, prin cuvânt, prietenii, mai vârstnici sau mai tineri. L-am căutat şi noi, pentru a-i face cuvenitele urări la împlinirea a 75 de ani şi l-am găsit alături de tineri*

2 Interviu cu Prof. Henri Wald, realizat de D-na Stanca-Fotino Ciobanu pentru TVR - emisiunea Convieţuiri decembrie 1995.

studenţi ai Facultăţii de filosofie, care ştiu că au ce afla şi învăţa de la el. Ne-am alăturat lor pentru a-l asculta pe Henri Wald vorbind, cum atât de nuanţat ştie s-o facă lăsând gândurile să vină rostindu-le. Să pornim de la o afirmaţie pe care am citit-o recent într-o publicaţie în care sunteţi caracterizat ca evreu între români şi român între evrei. Cum descifraţi această afirmaţie în esenţa ei?

H.W.: Trebuie să spun, din capul locului, că după părerea mea, eu sunt de naţionalitate română şi de origine etnică – evreu. Deci ceea ce este pentru mine naţiunea, adică limba şi cultura – este vorba de limba şi cultura română. În consecinţă sunt, din punctul acesta de vedere, român ca naţionalitate. Pentru că naţionalitatea ne-o dă limba şi cultura, iar eu m-am născut în limba şi cultura română şi, după toate probabilităţile, voi muri în limba şi cultura română. Dar originea mea este evreiască. Mă întreba odată regretatul Şef Rabin Moses Rosen: „Dar prin ce sunteţi Dv. român de naţionalitate când vă interesează atât de mult iudaismul, când aţi înţeles atât de bine iudaismul, când aţi vorbit atât de bine despre valorile iudaismului?”. Şi i-am spus: „Domnule Şef Rabin, să aveţi în vedere, că cele mai iudaice gânduri ale mele le construiesc şi le exprim în limba română. Deci, aici nu e vorba doar de faptul că m-am născut în România, dar sunt de origine evreu. Există o intimitate în mentalitatea mea dintre românitatea şi evreitatea mea. Nu este un paralelism, e o împletire, e o relaţie adâncă şi, din acest punct de vedere, mi se pare – chiar mai mult decât spunea Valentin Protopopescu în acea formulare de care vorbeaţi – că e vorba aicea de o unitate, de o sinteză ce s-a petrecut în mentalitatea mea. Mai mă întreba odată cineva: „Bine, dar atunci care e Patria ta”? Nu am decât o singură Patrie – România. „Bine, şi Israelul ce este pentru Dv?”. Israelul este Matria mea, nu Patria mea. De acolo au purces strămoşii mei îndepărtaţi. Deci sunt patriot român, dar pot să spun că sunt matriot israelian, pentru că nimic din ce se întâmplă în Israel nu mă lasă rece.

S. C.: *V-aţi dedicat studierii limbii române*.

H.W.: în general m-a preocupat întâi teoria cunoaşterii şi, prin teoria cunoaşterii, logica, prin logică, limbajul şi până la urmă am ajuns la concluzia, pe care am încercat să o expun şi să o demonstrez în câteva cărţi, şi anume că noi nu suntem în general conştienţi de faptul că vorbirea nu este doar un mijloc de comunicare, un mijloc prin care noi ne exprimăm gândurile, ci vorbirea este principalul instrument de făurire a gândurilor, principalul instrument de creare a ideilor, că vorbirea, deci, este mult mai mult decât un mijloc neutru de comunicare. Vorbirea orientează şi gândirea, participă nemijlocit la construirea ideilor. Asta mi se pare, poate, contribuţia mea la istoria teoriei limbajului. Pe această idee am axat multe din cercetările mele privind şi distincţia aceasta, absolut necesară, dintre vorbire şi rostire. E adevărat că atunci când gândeşti şi stai cu gura închisă ai senzaţia că nu vorbeşti, că doar gândeşti, dar vorbeşti, în româneşte, m şi prin limba română, dar nu rosteşti. Asta e altceva. Nu se aude, coardele vocale vibrează diminuat, dar vorbeşti. Sunt mai slabi curenţii bioelectrici care se descarcă decât atunci când rostim ş.a.m.d. Dacă putem gândi fără să rostim, nu putem gândi fără să vorbim. Aici este distincţia esenţială.

S. C.: *Dv. folosiţi butada „Waldanschauung”*.

H.W.: Care a fost lansată în glumă.

S. C.: *Aici se include şi raportul rostire-gândire*.

H.W.: Pornind de la această teorie a rolului decisiv pe care îl are vorbirea în construirea gândurilor mi-am dat seama şi de importanţa individualităţii umane, scop suprem al existenţei sociale, ca valoare supremă a vieţii umane. Pentru că numai în individualitatea umană, în ea se săvârşeşte acest miracol de transformare a stărilor sufleteşti în gânduri cu ajutorul vorbirii. Vorbind, individualitatea umană îşi poate transforma senzaţiile, percepţiile şi simţămintele în gânduri. Gândurile nu apar *între* oameni, nu sunt interindividuale, ci apar în individualitatea fiecărui om. Sunt intra-individuale. Şi de la vorbire am ajuns la această concluzie că raporturile dintre

individualitate şi societate sunt extrem de subtile. Societatea este mijlocul, individualitatea este scopul. Individualitatea, prin capacitatea ei creatoare contribuie la dezvoltarea societăţii, iar societatea, prin limbaj, prin limba naţională, participă la dezvoltarea, la educarea individualităţii. Deci am ajuns să descopăr această legătură dintre vorbire, caracterul creator al individualităţii şi societate.

S. C.: *Prin raportul dintre individualitate şi spirit ajungem şi la altă dihotomie despre care aveţi o idee fermă, potenţarea materiei prin spirit*.

H.W.: Da. În fond acest salt de la material la spiritual se petrece tocmai prin vorbire. De ce? Pentru că vorbirea este instrumentul cel mai potrivit pentru a participa la saltul de la materie la spirit. Vorbirea este deopotrivă materie şi spirit, adică semnificant – cum spun lingviştii, adică complex sonor, sonoritate, deci materialitate, dar este şi semnificaţie, înţeles, care este spiritualitate. Însăşi vorbirea este materie şi spirit, deci este cel mai potrivit mijloc prin care materialitatea individualităţii se poate ridica la spiritualitatea ei. Orice artă, pictura şi muzica sunt creaţii ale singurei fiinţe cuvântătoare – omul. Şi nu este întâmplător că numai omul poate fi creator de artă. Pentru că numai omul este vorbitor. E adevărat, însă că vorbirea are nevoie nu numai de suportul ei fizic (limbă, dinţi etc), ea se poate prelungi. Se prelungeşte în mod spontan, prin ceea ce se numeşte în lingvistică suprasegmentale. Când comunici oral, variază tonul, intonaţia, debitul, accentul şi toate aceste elemente, ritmul vorbirii, sporesc expresivitatea. Adică exprimă nu numai o noţiune, o cunoştinţă, faţă de realitatea la care mă refer, dar şi prin gesturi se comunică. Toate acestea se prelungesc, la un moment dat, în aceste calităţi stilistice ale vorbirii. Vorbirea transmite nu numai cunoaştere, dar transmite şi atitudini. Toate aceste mijloace se prelungesc. De pildă suprasegmentalele se prelungesc în muzică; muzica preia accentul, debitul, ritmul etc. iar gesturile sunt prelungite în plastică, în pictură, în sculptură.

S. C.: *Şi tot de la cuvânt porniţi, de la precizia cuvântului scris, în interpretarea, în descifrarea unor pasaje din Biblie. De la cuvânt la ideea de crez, de cunoaştere, de limite sau depăşire a limitelor*.

H.W.: Aşa este. Mi-am dat seama că, în fond, mişcarea ideilor începe cu istoria ideilor religioase. Înainte de a deveni abstracte şi filosofice ele au fost religioase. Totuşi, mi-am dat seama că pot să fac şi operaţia inversă: să citesc cu atenţie Biblia şi să-mi dau seama care sunt înţelesurile mai adânci din spatele metaforelor, din spatele parabolelor, din adâncul acestor analogii şi din adâncul formulelor din Biblie. Îmi dau seama că aceste texte spun mult mai mult decât spune o primă audiţie, ca să zic aşa. Şi, încetul cu încetul s-au adunat, în 17 ani, şi au apărut în cartea care se numeşte *înţelesuri iudaice*, o serie de articole, o încercare de a scoate la iveală, de a reliefa înţelesuri care sunt pe planul al doilea al cuvântului. Aşa cum am scris şi în Cuvânt către cititori, ocupându-mă de problema limbajului am înţeles rolul uriaş pe care iudaismul l-a atribuit cuvântului. Ceea ce a făcut ca Evanghelistul Ioan să spună: „La început a fost cuvântul, cuvântul a fost Dumnezeu, Dumnezeu este cuvântul” etc. Dar în ebraica veche cuvântul nu însemna numai vorbă, ci însemna deopotrivă şi faptă şi lucrul înfăptuit. Davar, în ebraică – ştiu de la specialişti, căci eu, din nefericire, nu ştiu ebraică – însemna toate acestea: şi vorbă, şi faptă, şi lucrul înfăptuit, aşa se explică, aşa trebuie înţeles când se spune: „Dumnezeu a zis să se facă lumină!”. El nu a zis unui maşinist să facă lumină, n-a zis unui electrician să facă lumină, când a zis, a şi făcut, pentru că zicerea Lui e demiurgică, zicerea Lui e creatoare. Aşa am înţeles mai bine ce importanţă are cuvântul în această unitate de semnificaţie pe care o are cuvântul „cuvânt” în Biblie. În Biblie lucrurile nu sunt expuse conceptual, nu sunt expuse la nivel teoretic, ci sunt expuse sub forma parabolelor, sub forma metaforelor, sub forma miturilor. De ce? Nu ca să fie pe înţelesul tuturor a, ci pentru că încă nu erau capabili în ceea ce se numeşte gândirea sapienţială, gândirea

înţelepţilor, nu erau încă în stare de conceptualitate. Înţelepţii iudaismului şi teoreticienii au început să se exprime conceptual, teoretic, abstract, abia după cuceririle lui Alexandru Macedon, adică după contactul pe care l-au avut cu conceptualitatea, cu logica grecească. Cineva spunea – şi pe drept cuvânt – că întreaga cultură europeană, se bazează pe un dialog de două ori milenar între un grec şi un evreu, că în general toate culturile naţionale sunt variaţii care se sprijină pe acest dialog de două ori milenar. El înseamnă înţelepciune (hohma) şi logica grecească, morală şi logică, pentru că evreii au accentuat mai mult problemele morale, iar grecii au contribuit în mod substanţial la dezvoltarea culturii mondiale prin logică şi teoria cunoaşterii. Deci, aşa am înţeles eu să mă aplec asupra iudaismului, dar nu pentru a ajunge la o credinţă, pentru că trebuie să vă mărturisesc lipsa mea de „actualitate”, în general în lume şi în ţară la noi într-un moment în care au explodat bigotismele şi şovinismele. S-ar puţea spune că eu nu sunt pur şi simplu un necredincios. Sunt, mult mai grav decât atât – ateu. Consider că religia este începutul mişcării gândirii, dar gândirea poate depăşi religia şi noi putem trece de la credinţă la înţelegere, de la credinţa în forţe supranaturale, la încrederea în adevărurile noastre. Credinţa în forţe supranaturale nu pot s-o am, pentru că nu cred că există forţe supranaturale, există numai forţe supraumane. Forţele supraumane sunt însăşi natura, ea ne naşte şi ea ne omoară. Natura este aceea pe care noi am mitificat-o, într-un fel sau în altul. Acesta este punctul meu de vedere, care pare a fi mai curând al veacului XIX decât al veacului XX, dar pe care îl sper mai degrabă al veacului XXI.

S. C.: *Şi într-o panoramă a filosofiei româneşti, ca să rămânem în perimetrul nostru. Relaţiile cu diverse curente, cu diverse personalităţi, sigur nu toate cunoscute direct, unele fiind dintr-o epocă anterioară. Unde v-aţi situa Dv, pornind de la Dobrogeanu-Gherea până la contemporanii noştri, chiar dacă aţi avut concepţii total*

diferite.

H.W.: Da, am fost influenţat şi în orice caz considerabil ajutat de anumiţi filosofi. În perioada în care mă formam am citit cu nesaţ tot ce apărea de Lucian Blaga, filosof al culturii. El m-a învăţat multe despre rolul metaforei în geneza culturii. L-am admirat pe Mircea Florian pentru spiritul lui deosebit de critic. Am învăţat mult despre problemele sociale de la excelentul profesor Henri Stahl. Am citit cu plăcere tot ce apărea în perioada aceea de Ioan Petrovici, de Rădulescu-Motru, de Mihai Ralea, de Tudor Vianu. Încetul cu încetul, devenind matur şi începând să mai lucrez şi eu m-am împrietenit cu Constantin Noica, cu care am fost în relaţii până la sfârşitul vieţii lui, relaţii de adversitate profund prietenească. Una din dedicaţiile pe o carte ce i-am dat-o era aşa: „Lui Dinu, cu cea mai prietenească adversitate”, pentru că voiam să arăt că a avea puncte de vedere deosebite, şi chiar adverse nu trebuie să ducă – cum duce, din nefericire, prea des – la duşmănii personale. Iar el, cu mult mai mult haz decât mine, mi-a pus pe una din cărţile lui fundamentale, următoarea dedicaţie: „Lui Ricu, cu amorul meu intelectual şi cu profundul meu regret că dacă nu i-am fost profesor, barem să-i fi fost elev”.

S. C.: *Ne retragem discret, lăsând în continuare pe tinerii ucenici în ale meandrelor filosofiei să se hrănească din experienţa generos dăruită lor de maestru. Zâmbetul lui Henri Wald, care ascunde sub pleoape un sâmbure de tristeţe ce nu-l părăseşte ne însoţeşte dincolo de uşa care se închide. Iar noi lăsăm în urma noastră gândul sincer al urării la aniversarea gânditorului şi plecăm, cu regretul că ritmul vieţii cotidiene ne îngăduie prea rar răgazul întâlnirii cu oamenii de lângă noi.*

Articole apărute în *Realitatea Evreiască*

Criza familiei

Mulţi factori ameninţă, astăzi, familia. Mă voi opri însă asupra celui mai primejdios: masificarea, altfel spus, dizolvarea individualităţii umane într-o pastă socială din ce în ce mai nediferenţiată, fascinată de desfăşurarea mereu

mai vertiginoasă a imaginilor, mai ales ale televiziunii, care îi scoate pe oameni în afara lor şi le hipertrofiază viaţa exterioară în dauna celei interioare, standardizându-le trăirile şi uniformizându-le aprecierile. Masificarea este încercarea veacului nostru de a se întoarce la indistincţia primordială de dinainte de „păcatul originar", de dinainte de apariţia valorilor opuse dintre bine şi rău, dintre adevăr şi eroare, dintre frumos şi urât, dintre dreptate şi nedreptate…

În actuala civilizaţie a imaginilor masificate, cuvântul, convorbirea, discuţiile, dezbaterile sunt marginalizate de dezlănţuirea sexualităţii şi agresivităţii, de retragerea din realitate în halucinaţii prin intermediul stupefiantelor.

Denaturarea egalităţii dintre bărbaţi şi femei, biologic diferenţiaţi, în egalitarism uniformizant atacă însăşi temelia familiei, care nu poate trăi şi nu se poate dezvolta decât prin cultivarea diferenţelor dintre soţ şi soţie, dintre tată şi mamă. Nu ierarhie între superior şi inferior, ci egalitate între diferiţi. Egalitate nu înseamnă uniformitate, ci libertatea fiecăruia de a fi diferit de ceilalţi şi de a contribui cu diferenţa lui la dezvoltarea tuturor Idealul femeii trebuie să fie feminitatea, nu masculinitatea. Fără puterea educativă a dialogului, ameninţat de încremenirea în faţa televizorului, familia începe să se destrame.

În opoziţie cu imaginile, care sunt totdeauna monologale, dialogul permite întrebări şi răspunsuri, argumente şi contra-argumente, exprimă nu numai cunoştinţe, ci şi variabilitatea stărilor sufleteşti ale interlocutorilor mulţumirea sau nemulţumirea, bucuria sau tristeţea.

Dialogul cultivă nu numai mintea, dar şi sufletul convorbitorilor. Imaginile mai mult dresează decât educă, deoarece se adresează mai mult simţirii decât gândirii, dialogul între părinţi şi copii are o importanţă decisivă în consolidarea familiei. Criza familiei este mai presus de toate criza dialogului.

Oamenii simt mereu nevoia să arate ochilor ceea ce vorbele spun urechii, dar fără vorbjre, privirea nu ştie ce vede. Lupii urlă la Lună, dar nu ştiu ce-i Luna.

Fără cuvânt nu există nici trecut şi nici viitor, ci doar prezent. Perfectibilitatea morală a omului începe în familie prin forţa prospectivă a cuvântului. Participând la transformarea trăirilor individuale în gânduri originale, dialogul redresează gândirea lenevită de potopul informaţiilor şi opune mereu dezindividualităţii uniformizante, continue, individualizarea diferenţiatoare a creativităţii şi a spiritului critic. Dar individualizarea trebuie să evite individualismul care împinge autonomia rodnică a fiecăruia până la independenţa destrămătoare. Familiei nu-i prieşte nici sclavia, nici anarhia, ci doar colaborarea.

Gândind mai aproape de realitate, de amănunt, de concret, femeile contracarează salutar tendinţa bărbaţilor de a se rătăci printre abstracţii şi ţeluri imposibile.

Concepţia iudaică despre familie este deosebit de actuală, astăzi, când relaţiile dintre soţ şi soţie, dintre tată şi mamă, dintre părinţi şi copii au intrat într-o gravă criză. Iudaismul consideră că familia este temelia societăţii şi femeia ca soţie şi mamă, este temelia familiei.

Edmond Fleg a selectat câteva sentinţe şi maxime ale iudaismului în celebra lui *Anthologie de la penséejuive* (Paris, 1966, p. 236 – 237), menite să asigure prosperitatea familiei:

„Providenţa a dat mai mult discernământ femeii decât bărbatului, totul depinde de femeie. Cea mai mare bucurie a inimii vine de la femeie”.

„Un celibatar nu este un om. A trăi în celibat este tot atât de grav ca şi a comite o crimă. A se căsători înseamnă a pune capăt acestui păcat”.

„Femeia este aceea care introduce binecuvântarea în casă. Meritul femeilor pioase aduce salvarea inimii”.

„Femeia se ridică odată cu soţul său, dar nu coboară odată cu el. Onorează-ţi soţia ca să prosperi. Dacă soţia ta este scundă, apleacă-te pentru a o consulta”.

„Acela care îşi pierde soţia nu e mai puţin nefericit decât dacă ar fi asistat la distrugerea Templului din Ierusalim, întregul univers se întunecă pentru acela care îşi pierde soţia”.

„Dumnezeu spune celui care îşi onorează tatăl şi mama: «îi sunt recunoscător ca şi cum ar fi arătat respect faţă de mine însumi»”.

K

Întâietatea cuvântului în iudaism

Pe măsură ce evreii înaintau de la politeismul idolatru la un monoteism pur spiritual, cuvântul marginaliza din ce în ce mai mult imaginea. Spiritualitatea monoteismului iudaic, mesianismul, speranţa într-o omenire mai bună, credinţa în educabilitatea oamenilor şi în perfectibilitatea relaţiilor dintre ei, prin strunirea morală a instinctelor, spiritul critic faţă de prezent şi faţă de orice idol care frânează mersul înainte, aprecierea individualităţii umane ca scop suprem al dezvoltării sociale sunt mult mai adecvat slujite de forţa anticipativă a cuvântului decât de fascinaţia prezentă a unei imagini. Capacitatea cuvântului de a vorbi despre viitor – cel mai evreiesc moment al timpului – se potriveşte în mult mai mare măsură cu principiile iudaismului decât fixitatea mută a imaginilor.

Cuvântul, prin înţelesul lui spiritual, aspaţial, invizibil, transperceptual, stabil, este principala cale de comunicare între om şi Dumnezeu. Chiar prin materialitatea lui, cuvântul are o minimă corporalitate – sunetul – şi o minimă spaţialitate – unda sonoră. Vorbirea şi mai ales scrierea alfabetică au dus la abstractizarea sunetelor şi la constituirea fonemelor, ca temelie a oricărei limbi, scăzând, astfel, şi mai mult aspectul material al cuvintelor. Sunetele sunt variabile, fonemele sunt constante. Sunetele sunt diferite de la om la om şi chiar la acelaşi om de la un moment la altul, fonemele sunt identice la toţi vorbitorii aceleiaşi limbi. Sunetele sunt nenumărate, fonemele sunt în număr fix: câteva zeci. De asemenea, grafemele – reprezentarea grafică a fonemelor –

pot fi caligrafiate în nenumărate feluri, dar numărul grafemelor este limitat. Cu 22 de grafeme a fost scrisă întreaga Biblie. Fonemele şi grafemele comunică idei, sunetele şi imaginile exprimă atitudini. De aceea, evreii preferă să citească Biblia în comun şi cu voce tare, deoarece vor să transmită nu numai idei, ci şi adeziunea lor afectivă faţă de ele. „Poporul Cărţii" este, în fond, poporul „Cuvântului Rostit". O imagine are semnificaţia cuvântului pe care îl exprimă plastic. O statuie reprezintă pe zeiţa Atena numai dacă exprimă plastic numele ei. Dar superioritatea cuvântului faţă de imagine constă, mai ales, în capacitatea lui de a abstractiza şi generaliza, de a participa astfel la făurirea unor idei din ce în ce mai profunde şi mai cuprinzătoare. Fără să mai insistăm asupra faptului că, prin aspaţialitatea lui, cuvântul este mult mai transportabil decât frescele şi statuile bi şi tridimensionale, cuvântul se află totdeauna „la purtător" şi există doar în timp.

Vorbirea, nu munca, distinge mai întâi omul de celelalte vieţuitoare. Nicio muncă nu e posibilă în afara conului luminos al unui cuvânt. A munci înseamnă a transforma un fragment de natură într-un lucru inexistent ca atare în natură, a transforma un buştean într-o barcă. Munca se desfăşoară totdeauna în lumina unei idei ivite într-un cuvânt. Prin cuvânt, omul a izbutit să-i adauge naturii cultura de care are nevoie pentru a se dezvolta ca om. Cuvântul diferenţiază subiectul care vorbeşte de obiectul despre care se vorbeşte şi dă omului libertatea de a transforma natura într-un mediu înconjurător din ce în ce mai prielnic dezvoltării lui.

Întâietatea vorbirii faţă de muncă apare în Biblie încă de la început: Dumnezeu a creat lumea „zicând şi făcând". În ebraica Bibliei, cuvântul nu era încă despărţit de faptă. „Davar" însemna şi cuvânt şi idee şi faptă.

Adam vorbea înainte de fi fost condamnat să muncească. De altfel, însăşi vorbirea i-a permis să încalce interdicţia divină de a cunoaşte opoziţia dintre Bine şi Rău. Vorbind capătă omul libertatea de a se opune situaţiei în

care se află. Odată cu vorbirea, Dumnezeu i-a dat omului şi libertatea de a alege între ascultare şi neascultare. Păcatul lui Adam este într-adevăr „originar”: inaugurează libertatea omului de a spune „NU!”

Rolul cel mai important îl are vorbirea în actul creaţiei. Orice creaţie implică o negaţie, o diferenţă faţă de ce se ştia înainte. Creaţia presupune originalitate şi original este acela care, folosind limba comunităţii în care trăieşte, izbuteşte să ridice o experienţă individuală la înălţimea unei idei inedite. De creaţie nu este capabilă decât individualitatea umană, deoarece numai ea poate trăi tensiunea dintre experienţă şi expresie. Colectivitatea nu poate decât să colecteze creaţiile individuale. Creaţia poartă totdeauna un nume propriu. Creaţie anonimă nu înseamnă decât că numele creatorilor au fost uitate. În iudaism, destinul omului e să continue creaţia divină, zicând şi făcând.

Valoarea evreităţii

*

Era firesc ca un popor care a avut parte mai mult de timp decât de spaţiu, mai mult de istorie decât de geografie, mai mult de viitor decât de prezent să devină mesianic, să spere în posibilitatea unei lumi mai bune, să creadă în educabilitatea oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, să aibă un spirit critic mereu mai ascuţit faţă de prezent, să se împotrivească oricărui idol care frânează mersul înainte, să preţuiască individualitatea umană – izvorul permanentei creativităţi – mai mult decât rasa sau clasa, să cultive Cuvântul – singurul mijloc în stare să vorbească despre viitor – mai mult decât imaginile, viitorul a fost întotdeauna cel mai evreiesc moment al timpului.

În iudaism, perfectibilitatea morală a omului ţine de relativitatea existenţei lui: relaţie între inocenţa materiei şi luciditatea spiritului. Fanatismul nu este o atitudine iudaică: când apare, nu este decât o degradare a iudaismului.

Răspândiţi în toată lumea, neliniştind cu neliniştea lor popoarele în mijlocul cărora au fost sortiţi să trăiască,

evreii au fost şi mai sunt şi astăzi priviţi ca întruchiparea „diferitului”. Şi deoarece inconştientul nostru colectiv conţine şi prejudecata că „diferitul” e „nefast”, evreul a ajuns să fie „Mitul Răului”, vinovat de diversele calamităţi naturale – epidemii; sau sociale – crize economico-politice. Până când nu se va înţelege că diferitul nu este neapărat duşman, ci, mai degrabă, un colaborator care poate contribui cu diferenţa lui la îmbogăţirea culturii comune în diversitate şi cu cât diversitatea este mai bogată cu atât unitatea este mai prosperă; scăderea diversităţii degradează unitatea până la uniformitate duce la moartea unei culturi.

Cel mai firesc este astăzi ca evreii să renunţe atât la izolare, cât şi la asimilare şi să se integreze – ca evrei – în culturile naţionale în care trăiesc. Evreitatea nu înseamnă nici inferioritate şi nici superioritate, ci diferenţă binefăcătoare. De altfel, oricare intelectual european, fie el german, francez, italian etc. este şi evreu şi grec, de vreme ce cultura europeană are la temelia ei un dialog dublu milenar între evreu şi grec, între iudaitate şi elenitate, între morală şi ştiinţă.

Într-un moment al istoriei în care tendinţa „întoarcerii la natură” primejduieşte cultura, iar trăirea din ce în ce mai sălbatică a vieţii ameninţă ceea ce este cel mai omenesc în om – forţa lui morală; evreitatea – natură strunită de cultură – capătă o valoare de extremă actualitate. Idealurile se schimbă, dar fără ideal omul nu poate trăi omeneşte. În mentalitatea evreilor viaţa este şi scopul, iar spiritualitatea este mijlocul umanizării ei necontenite: când un ideal începe să schingiuiască viaţa, trebuie abandonat idealul, nu viaţa.

Reîntregirea omului

Ridicarea la idei înseamnă ridicarea omului din natură şi făurirea culturii. Istoria culturii începe cu diferenţierea dintre sensibilitate şi raţiune. Fără raţiune, sensibilitatea rămâne „dincoace” de cultură, în natură, însă fără sensibilitate, raţiunea se prăbuşeşte „dincolo” de cultură, din nou în natură, în lumea lucrurilor supuse

ruinării, animalele n-au raţiune, iar roboţii n-au sensibilitate. Desprinsă de viaţa afectivă a oamenilor, de aversiunile şi aspiraţiile lor, tehnica însăşi ar fi absorbită de natură, toate culturile părăsite de-a lungul istoriei, culturii îi este necesară unitatea contradictorie dintre sensibilitatea şi raţiunea omului. Raza de acţiune a oamenilor asupra naturii creşte odată cu extinderea câmpului cultural care se formează între sensibilitatea şi raţiunea lor. Dacă vorba este corpul ideilor, afectivitatea este sufletul lor. „Marile gânduri vin din inimă”, spunea La Rochefoucauld.

Prin raţiune, se realizează unitatea indivizilor într-o anumită societate, iar prin afectivitate se realizează diferenţierea societăţii în personalităţi.

Prin raţiune, societatea contribuie la dezvoltarea individualităţii, iar prin afectivitate individualitatea contribuie la dezvoltarea societăţii. Ca să se cristalizeze în idei noi, nevoile unei societăţi trebuie să treacă neapărat prin nemulţumirile şi speranţele individualităţilor. Înainte de a se transforma în finalitate, determinismul social acţionează prin afectivitatea individuală. Numai personalităţile sunt îndeajuns de sensibile ca să înţeleagă direcţia în care înaintează istoria. „Nu este de dorit să se închidă oamenii împotriva vrerii lor în legi juste, căci, prin însăşi această constrângere, instituţiile stabilite cu cele mai bune intenţii din lume devin nedrepte. Trebuie suscitată venirea cetăţii juste prin voinţa indivizilor, prin progresul lor moral...” (Jean Servier). Fără personalităţi, diferenţele dintre oameni s-ar şterge, elaborarea ideilor s-ar opri, platitudinile ar năpădi cultura, aşa cum invadează buruienile natura abandonată. În cele din urmă, natura ar învinge din nou cultura. Fără diversitatea afectivă a individualităţilor, unitatea raţională a societăţii se transformă în uniformitate şi, treptat, alunecă în afara culturii. Scăpând de sub controlul scopurilor umane, mijloacele inventate de om încetează să mai fie aliatele omului şi trec de partea naturii

*

Reţinând din gândirea umană numai raporturile raţionale pe care le poate reproduce şi maşina, raţionalismul tehnologic reprezintă numai una dintre primejdiile „unidimensionalizării" omului. Cealaltă primejdie este iraţionalismul, care reduce omul la viaţa sa sensibilă, senzorială şi afectivă. Lupta trebuie dusă atât împotriva hipertrofierii raţiunii în dauna sensibilităţii, cât şi împotriva hipertrofierii sensibilităţii în detrimentul raţiunii. Rolul sensibilităţii în cultură este mai mic decât pretind iraţionaliştii, dar mult mai mare decât susţin raţionaliştii. De remarcat că ambele unidimensionalizări ajung, până la urmă, la acelaşi rezultat: recăderea omului din cultură în natură.

*

„Omul trebuie înţeles în individualitatea, spiritualitatea, libertatea şi creativitatea sa. Mai presus de toate, omul este un eu, omul este singura fiinţă care poate fi eu. Eul este produsul cel mai înalt al dezvoltării sociale. Tocmai în această largă continuitate democratică şi individualistă apare originalitatea momentului post-modem, adică predominanţa individuală asupra universalului, a psihologicului asupra ideologicului, a comunicării asupra politizării, a diversităţii asupra omogenităţii, a permisului asupra coercitivului" (Giles Lipovetsky).

Ideea evreiască despre Dumnezeu

„Spiritul este verb" M. Buber

Existenţa lui Dumnezeu nu este o problemă accesibilă nici demonstraţiei logice, nici verificării experimentale şi nu este supusă nici istoriei. Problema existenţei lui Dumnezeu ţine de credinţă, nu de raţiune. Faimosul argument al lui Augustin şi al lui Anselm de Canterbury prin care se încearcă deducerea existenţei lui Dumnezeu din ideea de Dumnezeu nu se sprijină pe logică, ci pe revelaţie. Ideea de Centaur nu implică logic existenţa centaurului. Raţiunea nu poate desluşi înseşi existenţa lui Dumnezeu, ci doar ideile oamenilor despre Dumnezeu. Dumnezeu nu poate fi decât *Perfect* şi *Etern*, în vreme ce

ideile oamenilor despre Dumnezeu sunt, ca tot ceea ce creează omul, imperfecte şi perfectibile, diferă de la o cultură la alta, de la o epocă la alta, au o istorie. Ideile oamenilor despre Dumnezeu au evoluat treptat de la totemismul litomorf, dendromorf, zoomorf, antropomorf, prin politeismul idolator şi monolatric, până la monoteismul pur spiritual şi etic al iudaismului.

Nici în iudaism ideea de Dumnezeu nu a apărut de la început în puritatea ei spirituală şi morală. Cu Adam a vorbit, înfăţişându-i-se, lui Noe i-a spus ce trebuie să facă pentru a se salva de potop, dar nu i s-a arătat, pe Avram l-a enunţat că va avea un fiu, arătându-i-se sub înfăţişarea a trei bărbaţi, cu

Moise a dialogat, îngăduindu-i să-l vadă doar din spate. Avraam începe înaintarea de la monolatrie la monoteism, de la Elohim la Iahve. Oricum, fie că i se arată sau nu, Dumnezeu participă la istoria poporului său, vorbindu-i.

După întâlnirea cu filosofia grecească, Filon îl concepe pe Dumnezeu ca Logos. Însă, spre deosebire de cel grecesc, Logosul iudaic nu este numai cuvânt şi gândire, ci şi faptă: în iudaism, Dumnezeu este vorbire creatoare. Filon scrie că „aşa cum însuşirea focului este de a arde şi însuşirea zăpezii de a răci, tot aşa însuşirea lui dumnezeu este de a făptui”. Iar în altă parte, Filon spune că „Tatăl, care a făurit totul, a dat verbului acest însemnat privilegiu de a fi mediator între creatură şi creator şi de a se distinge pe unul de celălalt”.

O mie de ani mai târziu, Maimonide îi îndeamnă pe cititorii Bibliei să se dezlipească de Litera şi să pătrundă până la Spiritul ei, să depăşească metaforele pentru a înţelege esenţa morală a lui Dumnezeu, să nu se oprească la „cuvinte al căror sens literal ar indica corporalitatea lui dumnezeu şi lucruri imaginare lipsite de orice adevăr, dar care au fost spuse pe calea alegoriei şi a tainei…”

În concepţia cabaliştilor, mijloacele cu care Dumnezeu a creat lumea sunt cele 22 de litere şi cele 10 numere ale limbii ebraice. Este remarcabilă intuiţia prin

care autorii Cabalei au înţeles că se poate crea o infinitate de lucruri cu un număr finit şi mic de elemente: 32. Cu multe sute de ani înainte de lingvistica structurală, ei au întrezărit unul din principiile de bază ale culturilor alfabetice: cu un număr finit şi restrâns de grafeme – litere – se poate scrie o infinitate de opere.

Spinoza îl concepe pe Dumnezeu ca Substanţa în care coincid toate atributele contradictorii ale existenţei, gândirea şi întinderea, cauză şi efect, libertate şi necesitate, etern şi istoric etc. În *natura naturans* – Dumnezeu creator – atributele contradictorii coincid; în *natura naturala* – lumea celor create – atributele contradictorii se opun. Spinoza crede că de înţelegerea lui Dumnezeu nu te poţi apropia cu nicio experienţă, nici cu logica de toate zilele care respinge contradicţia, ci doar cu intuiţia, singura în stare să întrevadă esenţa contradictorie a divinităţii. Spinoza duce, astfel, până la capăt, procesul de dezantropomorfizare a ideii de Dumnezeu.

Accentuând esenţa morală a monoteismului iudaic, Moses Mendelssohn, fruntaşul Haskalei, cere insistent restabilirea echilibrului dintre raţiune şi credinţă stricat prin hipertrofierea iluministă a activităţii teoretice în dauna trăirii afective. Teoria singură nu este suficientă pentru asigurarea unei vieţi morale, este neapărat nevoie şi de participarea pragmatic-afectivă a fiecărui om. „Ceremoniile – scrie el – constituie o scriere vie, însufleţind inima şi spiritul, plină de sens, în legătură strânsă cu adevărurile speculative şi cu morala”. Preocupat de importanţa trăirii afective a valorilor iudaice, Mendelssohn traduce Tanahul în limba germană. El şi-a dat seama că o limbă curentă este mult mai capabilă să exprime sensibilitatea actuală a credincioşilor decât o limbă ritualizată prin sacralizare şi cunoscută mai puţin şi de mai puţini. Permanenta contemporaneitate a Tanahului este, astfel, mult mai bine slujită.

În vremea noastră, scrierile lui Martin Buber şi Emmanuel Levinas conduc la ideea că esenţa energiei creatoare a lui Dumnezeu este *dialogul*: Dumnezeu nu este

doar vorbire, ci, mai ales, *convorbire*. Dumnezeu a creat lumea vorbind, dar îşi continuă creaţia, convorbind cu singura fiinţă pe care a făurit-o după chipul şi asemănarea lui şi care este, deci, capabilă să colaboreze cu el. Prin dialogul dintre Dumnezeu şi om, preceptele morale menite să ducă la îmbunătăţirea continuă a relaţiei cu celălalt pătrund în conştiinţa fiecăruia. Prin întrebări şi răspunsuri, afirmaţii şi negaţii, dialogul dezvoltă individualitatea, îi stimulează creativitatea şi contribuie, astfel, cu originalitatea fiecăruia la îmbogăţirea culturii comune. Actul de creaţie este profund individual, deoarece se desfăşoară între simţirea şi gândirea unor individualităţi, individualitatea este singurul izvor al creaţiei. Colectivă nu poate fi decât producţia. Însă colectivitatea are un rol decisiv în creaţie: înzestrarea individualităţii cu principalul mijloc de transformare a stărilor sufleteşti în idei. A crea înseamnă a transforma o nouă experienţă personală într-o expresie inedită şi comunicabilă. Relaţia cu ceilalţi condiţionează dar nu determină creaţia. Creaţia este / «/raindividuală şi nu /riferindividuală.

Spre deosebire de Martin Buber, care susţine că „spiritul nu se află în Eu, ci între Eu şi Tu”, eu cred că spiritul se află în Eu, dar depinde de relaţia dintre eu şi tu. Eul este autonom, dar niciodată independent de Tu. Martin Buber scrie că „Persoana apare, în măsura în care intră în relaţie cu altă persoană”. Dar o dată apărută, ea capătă o autonomie crescândă, care îi îngăduie dezvoltarea originalităţii şi a puterii de creaţie”. „O lume absolut tăcută, care să nu ne vină de la vorbire, ar fi anarhică, fără principiu, fără început”. „Fără vorbire, lumea ar rămâne lipsită de orice sens”. „Lumea este aici pentru ca ordinea etică să aibă o şansă de a se împlini”. (Emmanuel Levinas).

În a şasea zi, Dumnezeu a creat unica fiinţă cuvântătoare pentru ca tot ce a făurit în primele cinci zile să capete un sens, pentru ca, prin Cuvântul divin al Omului, întreaga lume să poată deveni conştientă de ea însăşi.

Era firesc ca evreii, care a avut parte mai mult de

forţa proiectivă a cuvintelor decât de o varietate pitorească a naturii, care au fost sortiţi mai mult să apere decât să contemple, să conceapă un Dumnezeu al iubirii atât de abstract. După cum spunea Titu Maiorescu „limba este focul, în care reprezentările obiectelor îşi mistuiesc aproape toate materialitatea şi nu lasă decât ideea lor abstractă şi generală”.

Valori nomade şi sedentare în mentalitatea iudaică

„Istoria evreiască este realizată de către «cupluri». Moise şi Aaron, Ezra şi Nehemia, Hilel şi Şamai…”

Alex. Şafran

Silită de împrejurări, unele mai vitrege decât altele, să aibă cu spaţiul mai mult o relaţie istorică decât geografică – mai mult l-au parcurs decât l-au locuit – evreii s-au întins în timp aşa cum alte popoare s-au întins în spaţiu. Existenţa lor multimilenară se măsoară cu evenimente istorice, nu cu teritorii cucerite. Când, într-un moment decisiv al istoriei lor, au fost nevoiţi să aleagă între un timp posibil şi un spaţiu ameninţat, ei au preferat Ierusalimul spiritual din timp celui material din spaţiu. Să nu se uite că evreii au început să existe ca neam în trecerea din Mesopotamia spre Canaan, că „Legea” au primit-o pe drumul care duce din ţara din care au ieşit spre ţara promisă, că mentalitatea lor s-a cristalizat în popasurile exilului. Mii de ani, patria lor a fost o Ţară a Făgăduinţei. Istoria a făcut ca drumul spre Ţara Făgăduinţei să dureze mai mult decât aşezarea lor definitivă pe muntele Sionului.

Concepţia lor despre lume a fost scrisă în vremelnicele răgazuri de care au avut parte, dar a fost făurită în vâltoarea peregrinărilor. Scrierea este consemnată unei îndelungate istorii în spaţiul restrâns al unei cărţi. De aici, precumpănirea valorilor nomade în mentalitatea vechilor evrei. Biblia ţine cu Abel, nomadul, împotriva lui Cain, sedentarul, iar profeţii au deplâns deseori racilele morale ale vieţii sedentare, lăudând valorile nomadismului. „Nomadistul este omul deschiderii şi al primirii şi face din această relaţie vocaţia sa… Şi când

devine atent la liniştea deşertului, îşi dă seama de propria sa singurătate şi de propriile sale responsabilităţi. El se află atunci în faţa infinitului care îl cheamă la lupta pentru libertate şi etică mai mult decât la cunoaştere sau la contemplare. Deşertul nu este locul esteticii pentru evreul care îl traversează ca pe o încercare şi ca pe o tentaţie, ca o dezrădăcinare şi ca o trecere provizorie. El intră în deşert pentru a scăpa de robie, dar speră să iasă din el pentru a intra în Ţara Făgăduinţei şi promisiunea nu se realizează decât pentru acela care a izbutit să străbată deşertul şi să continuă să susţină lecţiile lui în viaţa oraşului”[3].

Există o legătură profundă între viaţa nomadă, predominarea verbului în limba ebraică şi efortul continuu de moralizare a omului şi a relaţiilor lui cu ceilalţi, precum şi între viaţa sedentară, ponderea deosebită a substantivului în gramatica grecească şi descoperirea logicii atributive a genurilor speciilor.

Viaţa nomadă a familiilor, clanurilor, triburilor nu e prielnică îmbogăţirii, exploatării, asupririi, despotismului, huzurului, dezvoltării idolatriei, ci, dimpotrivă, prin frecventa distanţare de locuri, ea stimulează spiritul critic şi chiar umorul. Sedentarul cultivă asemănătorul, nomadul este sensibil la diferenţă; sedentarul e conservator, nomadul e mai degrabă disident. Trufia, aroganţa, dispreţul sunt în mult mai mare măsură manifestări ale sedentarului decât ale nomadului, nevoit să se întâlnească cu ceilalţi, să-i cunoască şi să-i respecte. Sedentarul e preocupat de perenitate, simbolul lui e soarele neschimbător. Nomadul este impresionat de vremelnicia lucrurilor şi a ideilor, simbolul lui e Luna care creşte şi descreşte.

Încetul cu încetul, nomadismul le-a format evreilor credinţa că individualitatea umană este scopul suprem al existenţei sociale, că istoria este un proces moral de domesticire a naturii umane şi de îmbunătăţire a raporturilor dintre oameni, că tot ce împiedică înaintarea

3 Armand Abecassis, La pensée Juive, Paris, 1987, p. 109.

spre mai bine trebuie înlăturat, că instrumentul principal al umanizării omului este cuvântul, mai ales cel rostit. De aici, respectul persoanei umane, obsesia justiţiei, spiritul critic şi profetismul. Aşa se explică de ce Dumnezeu, deşi atotputernic, a creat un singur bărbat şi o singură femeie, de ce Poruncile se opun înclinaţiilor nestrunite ale oamenilor, de ce idolatria e cel mai mare păcat, de ce Legea scrisă îşi menţine valoarea ei prin cea vorbită, prin rostirea ei, prin actualizarea ei, necontenită.

Evident, nomadismul evreilor nu se reduce la cel păstoresc de la începutul istoriei lor; deportările, exodurile, izgonirile, exilurile au întreţinut mii de ani dimensiunea nomadă a mentalităţii iudaice. Pentru a fi nomad, a fi moral este mai important decât a avea avere. Morala e mai transportabilă decât bogăţiile.

„Nomadul, condamnat să rătăcească necontenit în căutarea de păşuni şi mai ales de apă, dezvoltă cu deosebire relaţiile sale umane”[4]. În mentalitatea evreilor, spaţiul, teritoriul, locul, căpătau valoare numai în măsura în care prilejuiau „întâlnirea” spiritului cu materia, determinând, astfel, înălţarea naturii la cultură, pătrunderea moralei în viaţă, civilizarea raporturilor dintre oameni. În iudaism, vizibilul are valoare numai dacă „trimite” la invizibil, numai dacă adevereşte prezenţa invizibilului.

„În alţi termeni, ei nu se opresc într-un loc pentru a rămâne, decât dacă s-au angajat să realizeze acolo justiţia şi dreptul”. Ascultarea cuvântului şi nu contemplarea priveliştilor îi caracterizează pe cei ce străbat deşerturile. „Credinţă şi nu vedere! Categorii absolut noi şi care vor juca un rol determinant în etica Occidentului, fie şi sub numele păgânizate de idealism şi realism”[56].

Chiar în etapele lor sedentare, valorile nomadismului – spirit critic, mobilitatea gândirii, deschiderea spre universalitate – au acţionat ca o contrapondere faţă de

4 Ibidem, p. 96.

5 Ibid., p. 72.

6 A. Abecassis, op. cit., p. 102.

tendinţele conservatoare, idolatre, particulariste. „Experienţa nomadă i-a învăţat pe evrei că mersul este acela care salvează, nu înrădăcinează” 3. Paştele evreiesc sărbătoreşte o renaştere istorică, nu una a naturii: scăparea din robie nu venirea primăverii.

Viaţa sedentară, care permite o mai rodnică productivitate şi răgazul înălţării gândirii la concepte din ce în ce mai abstracte, mai generale şi mai profunde, aduce după sine şi particularismul, favorizează o concepţie umanistă şi universalistă. Viaţa sedentară are nevoie de valorile nomade ca certitudinea de îndoială. Altfel e frânat. Este ceva adevărat în afirmaţia lui Jacques Maritain după care „a vrei să găseşti o soluţie problemei lui Israel, înseamnă să cauţi a opri mişcarea lumii”[7]. Complementaritatea dintre nomadism şi sedentarism este forma istorică pe care o capătă tensiunea dintre mişcare şi repaus. Şi aşa cum repausul este un caz particular al mişcării, tot aşa viaţa sedentară nu se poate dezvolta fără motricitatea valorilor nomade. De asemenea, nici valorile nomade nu-şi dau întreaga lor măsură decât prin puterea de creaţie a sedentarilor. Cei ce au rămas doar nomazi nu au ajuns în istorie, iar cei ce s-au încuiat în cetate au ieşit din istorie. Nomadismul iudaic nu este numai al picioarelor, ci al minţii.

Ca să nu devină sufocante, constrângerile fireşti ale vieţii sedentare au nevoie de aerul proaspăt al libertăţilor nomade. Ce sunt altceva vacanţele, călătoriile, weekend-urile? Oare legea repausului sabatic nu este nomadism în interiorul oraşului?”[8]. În concepţia iudaică despre lume, a şaptea zi nu este atât un prilej de odihnă, cât, mai ales, de meditaţie a fiecăruia asupra lui însuşi şi asupra legăturilor cu ceilalţi, un răgaz de auto-judecare.

S-a pus deseori întrebarea de ce celelalte popoare nomade n-au ajuns la idei asemănătoare cu acelea ale iudaismului. Mai întâi, deoarece viaţa nomadă nu produce automat anumite idei, ci prin capacitatea de creaţie a unei

7 Jaques Maritain „L'imposible antisémitisme '. în „Les juifs", p. 48.

8 A. Abecassis, op. cit., p. 104.

anumite comunităţi, în anumite împrejurări istorice şi vorbind o anumită limbă, iar, în al doilea rând, numai împletirea epocilor nomade cu cele sedentare permite elaborarea unei înalte culturi. În decursul întregii lor istorii, evreii au visat necontenit la o viaţă sedentară, care să le îngăduie răgazul necesar meditaţiei şi creaţiei. De asemenea, să nu uităm importanţa deosebită pe care a avut-o în dezvoltarea gândirii lor abstracte întâlnirea timpurie cu scrierea alfabetică. Literele alfabetului – reprezentând grafic sunetele vorbirii – sunt mult mai prielnice antiidolatriei decât imaginile scrierilor iconografice care mimează lucrurile vizate. Spre deosebire de iconograme, literele depăşesc reprezentarea lucrurilor concrete despre care este vorba şi stimulează formarea unor idei din ce în ce mai abstracte.

Izgoniţi de atâtea ori din locurile în care s-au aşezat, evreii n-au ajuns să respingă viaţa sedentară însăşi, ci doar scăderile morale care o pândesc. Adam a fost sedentar înainte de a inaugura istoria luptei dintre bine şi rău, drept şi nedrept, adevăr şi eroare. Regele Solomon a fost un mare ctitor. Ţara făgăduinţei se află totuşi într-un anumit loc. Idealul iudaismului este însă împletirea spiritului constructiv al sedentarului cu cel critic al nomadului. Istoria evreilor a demonstrat „cât de mult are nevoie oraşul de spiritualitatea nomadă, trăită în deşert, şi cât de mult rătăcirea se află în inima înrădăcinării şi dezangajarea în temelia oricărei angajări” 5. Mai mult decât atât, experienţa dramatică a poporului evreu a mai demonstrat că sedentarismul şi nomadismul sunt „două dimensiuni, două variaţii, două experienţe ale aceluiaşi popor, că sunt două opţiuni metafizice şi nu numai sociale şi psihologice”[910].

Profeţii au condamnat pe bună dreptate degradarea virtuţilor nomade, dar n-au ţinut seamă de importanţa vieţii sedentare pentru dezvoltarea culturii.

De când istoria evreilor s-a reîntâlnit cu geografia lor,

9 Ibid., p. 72.

10 Ibid., p. 99.

devine posibilă dezvoltarea unei sinteze superioare a valorilor sedentare şi nomade create în decursul a patru milenii.

Viaţa sedentară şi cea nomadă sunt factori esenţiali în dezvoltarea societăţii, ca societatea şi individualitatea, tradiţia şi creaţia, constrângerea şi libertatea. Istoria evreilor nu este decât istoria omenirii la cea mai înaltă tensiune.

Sionismul – formă evreiască de patriotism

„Iudaismul a depăşit întotdeauna cadrul său palestinian".

Em. Beri

Naţiunea este o comunitate umană care are aceeaşi geografie, aceeaşi istorie, aceeaşi limbă şi aceeaşi cultură. Evreii au devenit naţiune în vremea regilor David şi Solomon. După 70 î.e.a., când începe marea diasporă, evreii şi-au pierdut geografia, dar au continuat, totuşi, să fie o naţiune: vrăjmăşia celorlalţi le-a menţinut continuitatea istorică, iar cultura, care s-a format şi s-a dezvoltat în limba ebraică, le-a păstrat identitatea naţională, chiar şi după ce ebraica a rămas mai mult o limbă religioasă.

„Limba – scrie Julián Mariás – este prima modalitate de a ne instala în realitate. Este, totodată, prima interpretare a realităţii, prealabilă oricărei doctrine sau teorii" (în „Secolul 20", 1993, p. 22). Ivită, inevitabil, într-o anumită limbă, concepţia despre lume dobândeşte o autonomie crescândă, care îngăduie traducerea ei şi în alte limbi.

Evreii au continuat să aibă o concepţie iudaică despre lume chiar şi după ce au ajuns să vorbească arabă, greaca, latina, iudeo-spaniola – ladino – sau iudeo-idişul. Fără îndoială, înţelesurile Bibliei nu sunt depline decât în ebraică, dar, cu inevitabilele pierderi semantice, ea este tradusă astăzi în aproape toate limbile pământului. Vorbind despre distanţa lingvistică dintre ebraică şi franceză, André Chouraqui notează: „Trebuie să redai, într-o limbă implacabil analitică, al cărei geniu constă în

claritate, măsură, precizie, un text în care alianţa intimă a sensului şi a sunetului se exprimă în ritmuri şi rezonanţe ale viziunii, mai mult decât în idei…” (ibidem, p. 140). Ceva mai departe. A Chouraqui precizează: „Din diamantul acesta, traducătorul nu poate să transmită decât o pulbere cenuşie, oricât ar face, întreprinderea lui îl condamnă să sacrifice esenţialul smulgând cântecul din limba lui, el l-a omorât”.

Orice traducere este parţială, dar cu atât mai infidelă este traducerea dintr-o limbă sincretică, în care ponderea atitudinii faţă de lume covârşeşte cunoştinţele despre ea, într-o limbă analitică, în care predomină conceptele. Totuşi, principalele idei ale iudaismului au continuat să rămână în centrul concepţiei despre lume a evreilor, fie şi prin intermediul unor traduceri aproximative. Considerarea vieţii umane, în individualitatea şi creativitatea ei, ca valoare supremă a existenţei, încrederea în perfectibilitatea morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, credinţa în posibilitatea dreptăţii sociale, refuzul idolilor sunt principalele idei prin care evreii s-au diferenţiat, la început de politeism, iar mai târziu de creştinism, stârnind ostilitatea naţiunilor în mijlocul cărora au fost siliţi să trăiască. Vladimir Soloviov le rezuma astfel: „Am aflat care sunt cele trei calităţi fundamentale ale caracterului evreiesc, credinţa temeinică în Dumnezeul cel Viu, apoi sentimentul extrem de puternic al propriei personalităţi umane şi ca popor, în sfârşit, năzuinţa de neînfrânt de a-şi realiza şi materializa până la ultimele limite credinţa şi sentimentul de a le conferi cât mai degrabă trup şi sânge” (*Creştinism*. ¡.7

antisemitism, Buc., 1992, p. 42).

Naţiunea nu este o entitate rasială, ci o comunitate istoric constituită, ea nu aparţine naturii, ci culturii. Nu există o naţiune veşnic superioară tuturor celorlalte.

Nu se poate contesta că naţiunile se dezvoltă inegal, unele au fost favorizate de istorie, altele dimpotrivă, dezavantajate. Ierarhia lor nu este, deci, rasială, ci istorică, adică remediabilă prin colaborare. Însă depăşirea

ierarhiei nu înseamnă nicidecum estomparea diferenţelor, ci cultivarea lor spre folosul tuturor: cu cât diversitatea naţiunilor este mai mare, cu atât unitatea omenirii e mai rodnică. Diferenţele naţionale trebuie să fie un prilej de colaborare, nu de duşmănie între naţiuni. Fiecare naţiune trebuie să contribuie cu diferenţele ei la dezvoltarea întregii societăţi umane. Diferenţele sunt socotite nefaste de mentalităţile tribale; gândirea democratică consideră, dimpotrivă, că diferenţele sunt binecuvântate. Progresul omenirii are nevoie de contribuţia originală a tuturor naţiunilor. Omenirea înaintează nu prin uniformizare, ci prin diversificare. Uniformitatea este sterilă, rodnică este doar diversitatea. Din păcate, după o perioadă de asuprire naţională, afirmarea legitimă a identităţii şi demnităţii naţionale degenerează deseori în naţionalism, în şovinism, în conflicte interetnice, aţâţate din afară de diverse interese economice şi politice. Naţionalismul ipostaziază diferenţele naţionale în superioritate naţională, dispreţuitoare a celorlalte naţiuni. Sionismul nu este naţionalism şi cu atât mai puţin rasism, ci expresia unei naţiuni, asuprită două mii de ani, care luptă pentru redobândirea geografiei proprii, pentru reclădirea statului ei naţional. Sionismul este o formă evreiască de patriotism. El nu este ură împotriva altor naţiuni, ci iubirea patriei străvechi. Un sionist poate fi şi naţionalist, dar sionismul nu e. De vreme ce Statul Israel nu poate absorbi toţi evreii din lume, evreii din Diaspora respingând naţionalismul şi nevoiţi să amâne asimilarea până la pieirea antisemitismului probabil până în era mesianică, nu au altă cale de urmat decât integrarea, să se integreze în cultura naţională în care se formează şi se dezvoltă ca evrei. Altfel spus, să contribuie cu diferenţa lor la dezvoltarea culturii naţionale a popoarelor în mijlocul cărora trăiesc. Sinteza creată de Philon între cultura evreiască şi cea grecească a fost binefăcătoare ambelor culturi: iudaismul s-a înălţat de la metaforă la concept şi de la parabolă la teorie, iar elenismul a ajuns la trăirea afectivă şi pragmatică a ideii. „În vreme ce Logosul grecilor este contemplativ, Logosul

lui Israel este activ…” (Jacques Chevalier, *Histoire de la pensée*, Paris, 1955, P-557).

„Intuiţionismul” n-ar fi apărut fără întâlnirea evreităţii lui Bergson cu cultura franceză şi nici „fenomenologia” fără întâlnirea evreităţii lui Husserl cu cultura germană. Naţionalist nu este numai acela care, în faţa unui evreu netrebnic, înjură evreitatea lui, în loc să blameze netrebnicia lui, ci şi acela care, vorbind despre un evreu genial, elogiază evreitatea lui, în loc să laude genialitatea lui. Să nu se uite că numai marile culturi sporesc considerabil forţa creatoare a individualităţilor.

Evreitatea, ca atare, şi-a adus contribuţia la însăşi temelia culturii europene. Cultura europeană se sprijină pe un dialog de două ori milenar între mesianismul iudaic şi raţionalitatea elenă.

De câteva sute de ani, evreitatea este creatoare împreună cu celelalte culturi naţionale ale Europei.

„O minte dreaptă, care nu confundă problemele politice cu lumea ideală a creaţiei, nu poate să nu recunoască contribuţia lor”, scria G. Călinescu în 1941, în monumentala lui *Istorie a literaturii române*.

Să sperăm că naţionalismul şovin şi bigotismul religios sunt, astăzi, lupte de ariergardă ale unor idei pe care istoria a şi început să le lase în urmă.

Tradiţie şi creaţie

„În general, omul este agentul efortului divin către perfecţiune”.

J. B. Agus

Tradiţia este un ansamblu de idei, atitudini şi moravuri, condensate, concentrate şi conservate într-o anumită limbă, care le transmite de la o generaţie la alta, iar creaţia este capacitatea unei individualităţi de a-şi transforma experienţa personală într-o expresie socială morală, artistică, ştiinţifică. Tradiţia este în cultură ceea ce este ereditatea în natură: activă, dinamică, vectorială. Şi deoarece nu se poate gândi în afara unei anumite limbi, orice creaţie este tradiţională, dezvoltă tradiţia comunităţii în care s-a născut şi a crescut creatorul. Nu te naşti nici

român, nici evreu, ci devii român sau evreu pe măsură ce te înalţi din natură în cultură şi pătrunzi mereu mai adânc în tradiţia comunităţii în care vorbeşti şi gândeşti. Tradiţia nu ţine de sânge, ci de minte; nu e naturală, ci culturală. Simone de Beauvoir spunea că nu te naşti femeie, ci devii femeie: într-adevăr, în natură nu există decât femele şi masculi; femei şi bărbaţi nu există decât în cultură. Un grup de neurologi americani susţin că, la europeni, emisfera stângă a creierului – care coordonează vorbirea, raţiunea şi mâna dreaptă – are o pondere mai mare decât emisfera dreaptă – care controlează viaţa afectivă şi sensibilitatea, în vreme ce la japonezi cele două emisfere se află în echilibru. Un american născut şi crescut în cultura japoneză are cele două emisfere cerebrale simetrice, în vreme ce un japonez născut şi crescut în S.U.A., le are asimetrice, constată cercetătorii americani. Ar fi o dovadă experimentală că tradiţia nu ţine de natură ci de cultură şi că poate influenţa însăşi natura.

A fi tradiţional nu înseamnă repetarea aceloraşi idei, ci dezvoltarea lor. De la tradiţie se pleacă în ambele sensuri ale cuvântului: se porneşte de la Spiritul ei şi se lasă în urmă Litera ei:

Tradiţia e cultură, tradiţionalismul e cult.

Împotriva tradiţionalismului, care idolatrizează Litera, tradiţia călăuzeşte evoluţia spiritului, literele rămân mereu aceleaşi, indiferent de mărimea, grosimea sau culoarea lor, în vreme ce înţelesul lor înaintează necontenit. „Pământ” şi „Cer” ajung să însemne „materie” şi „spirit”, iar prin „Mesia” se înţelege din ce în ce mai mult „Era mesianică”. Tradiţionalismul se opreşte la sensul literal, în vreme ce tradiţia merge în pas cu ideile noi, formate în cuvintele scrise, de întemeietori, aşa au apărut operele lui Filon, Maimonide, Mendelssohn, M. Buber…

Toţi au creat în sensul ideilor tradiţionale ale iudaismului: unicitatea divinităţii, refuzul idolilor, considerarea vieţii ca valoare supremă a existenţei, perfectibilitatea morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, libertatea creatoare a persoanei umane ca scop al

organizării sociale, puterea cuvântului şi a dialogului, speranţa în era mesianică…

Aşa cum un fluviu rămâne fidel izvorului său înaintând spre mare, tot aşa creatorul rămâne fidel tradiţiei sale desăvârşindu-şi opera. Principalul duşman al tradiţiei nu este originalitatea, ci tradiţionalismul, care în loc să cultive tradiţia o sterilizează. Tradiţia nu se împotriveşte originalităţii creatoare, după cum ereditatea nu împiedică evoluţia înnoitoare, antitradiţionalismul nu este îndreptat împotriva tradiţiei, ci împotriva tradiţionalismului; antitradiţionalismul eliberează tradiţia de sub tirania tradiţionalismului care sufocă spiritul sub apăsarea Literei. În cultură, creaţia realizează şi dezvoltă fondul adânc al unei anumite tradiţii, aşa cum, în natură, evoluţia realizată şi dezvoltă o anumită programare genetică. Programată genetic este doar capacitatea de a vorbi, de a gândi şi de a avea mâini; limba, ideile şi creaţiile sunt realizate de cultură. Limbile şi ideile nu sunt înnăscute, ci dobândite prin creaţie.

La om, ereditatea naturală evoluează, inevitabil, într-o anumită tradiţie culturală. Înţelegerea continuităţii şi discontinuităţii dintre tradiţie şi creaţie lămureşte şi problema apriorismului. Tradiţia este apriorică faţă de experienţa individuală a fiecăruia, dar este aposteriorică faţă de experienţa socială a comunităţii, limba în care este generalizată şi păstrată experienţa comunităţii din care facem parte, participă nemijlocit la făurirea ideilor noastre.

În tradiţia iudaică, cea mai importantă poruncă după proclamarea monoteismului este: „să nu-ţi faci ţie chip cioplit şi niciun fel de asemănare cu cele ce sunt în cer sus, sau pe pământ jos, sau în apele de sub pământ”. Numai că pe măsură ce arta plastică nu mai era preocupată să imite natura, ci să exprime atitudinea omului faţă de natură, nu se mai străduia să semene cu ceva, ci să însemne ceva, imaginea nu mai ducea neapărat la idolatrie, ci ilustra povestirile Torei: izgonirea lui Adam şi Eva din Paradis, arca lui Noe, oprirea lui Abraham de a-l sacrifica pe Ithac,

coborârea lui Moise de pe muntele Sinai cu tabelele legii şi altele. Totuşi, tradiţionalismul a interzis evreilor să arate ochilor ceea ce Tora spunea urechii şi a întârziat, astfel, intrarea lor în istoria artei plastice până în veacul al XIX-lea. Frescele din Sinagoga de la Dura Europos, de pe malul Eufratului, din veacul al III-lea sunt una din puţinele excepţii. Camille Pissaro este primul mare pictor evreu…

Dacă tradiţia n-ar fi fost mai puternică decât tradiţionalismul, Statul Israel n-ar exista, deoarece Mesia încă n-a sosit. Însă reconstruirea Israelului este un moment important în istoria evreilor: tradiţia iudaică nu cere evreilor să aştepte venirea lui Mesia, ci să înainteze spre era mesianică prin necontenite eforturi de moralizare a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei. „De acord cu aceste concepţii, iudaismul modern insistă mult mai mult asupra erei mesianice decât asupra personalităţii lui Mesia… Nu e mai puţin adevărat că, prin această orientare către progresul terestru şi viitorul uman, Mesianismul evreiesc se află în acord mai complet cu spiritul modern decât alte credinţe, la fel de venerabile, însă întoarcerea mai ales spre trecut şi spre lumea de dincolo” (Edmond Fleg, *Anthologie de la pensée juive*, Paris, 1966, p. 85).

Înlocuirea robilor cu roboţii, a muncii cu creaţia, a statului cu autoadministraţia şi a războaielor cu colaborarea vor apropia şi mai mult omenirea de sensul pe care iudaismul îl dă istoriei: Continua eliberare a individualităţii umane de sub dominaţia naturii şi a societăţii.

În tradiţia iudaică, omul nu este numai o „creatură”, ci şi un creator, colaboratorul lui Dumnezeu în continuarea Creaţiei…

Refuzul idolilor

„Între suflarea spiritului, însufleţirea vieţii şi duhul cuvântului e, deci, totală identitate”.

Andrei Pleşu

Nu cred că a fost explicată îndeajuns importanţa celei de a doua porunci în destinul poporului evreu. După ce porunca întâi a întemeiat primul monoteism din istoria

religiilor – mai înainte nu a existat decât cel mult monolatrie, cultul unui zeu suprem –, porunca a doua interzice făurirea idolilor, atât tridimensionalitatea chipului cioplit, cât şi bidimensionalitatea imaginilor: „să nu-ţi faci ţie chip cioplit şi niciun fel de asemănare cu cele ce sunt în cer, sus, sau pe pământ, jos, sau în apele de sub pământ”. Cea de-a doua poruncă a educat poporul evreu să nu se închine decât unicului său Dumnezeu, să nu se încline decât în faţa poruncilor divine, să nu se oprească din drumul său spre un viitor esenţial superior prezentului, să aibă o atitudine critică faţă de neajunsurile prezentului. În iudaism, viitorul nu înseamnă un prezent îmbunătăţit, ci o lume de altă calitate, în care „lupul va paşte liniştit alături de miel, copilul se va juca nestingherit în preajma viperei, iar săbiile vor fi transformate în pluguri”. Atraşi de „ţara făgăduinţei”, de „era mesianică”, de redobândirea paradisului, evreii au adus în istoria idealurilor speranţa într-un viitor calitativ superior prezentului. Idealul evreilor nu este *întoarcerea* la „paradisul pierdut”, ci *înaintarea*, printr-un necontenit efort moral, spre un „paradis redobândit”. Acest proces ar putea fi înţeles mai bine cu ajutorul triadei hegeliene: „paradisul pierdut”, ca teză, istoria eforturilor omeneşti, ca antiteza şi „paradisul redobândit”, ca sinteză, care beneficiază de tot ceea ce a creat omul în acest răstimp. Altfel spus, de la consumaţia paradiziacă, printr-o productivitate crescândă, la consumaţia bunurilor produse de fabrici auto-tele-mecanizate. Istoria omenirii apare, astfel, ca o evoluţie – cu revoluţii şi involuţii – spre o societate capabilă să asigure tuturor egalitatea şanselor şi a mijloacelor de a deveni diferiţi, de a se dezvolta ca individualităţi creatoare. Deşi interzicerea idolilor cere oamenilor un efort moral de o maximă intensitate, deoarece le pretinde să-şi reprime nevoia firească de a arăta ochilor ceea ce cuvintele Bibliei spun urechii, totuşi omenirea nu se poate apropia de idealul său – libertatea creatoare a persoanei umane – decât înlăturând mereu diversele idolatrii care i se ivesc în cale.

În cuvinte, ideile se dezvoltă necontenit, în idoli, ideile încremenesc. Idolul reţine atenţia privitorilor asupra înfăţişării lui, acţionând mai mult asupra simţirii decât asupra gândirii; cuvântul, datorită minimei lui materialităţi – vibraţie a aerului –, invită gândirea ascultătorului să treacă repede spre semnificaţie. Transparenţa cuvântului creşte pe măsură ce sunetul se estompează în faţa fonemului; vorbirea unei limbi are un număr nelimitat de sunete, dar un număr limitat de foneme. Sunetele sunt variabile de la om la om şi chiar la acelaşi om de la o stare biopsihică la alta, în vreme ce fonemul este invariabil, este mereu acelaşi. Dincolo de nenumăratele feluri în care poate fi rostit cuvântul „casă”, el are totdeauna patru foneme. Nici diferitele feluri în care sunt scrise literele – semnele grafice ale fonemelor – nu schimbă alfabetul unei limbi; cu 22 de litere au fost scrise şi Tanahul şi Talmudul şi cabala. Importanţa unui text nu rezidă în înfăţişarea literelor în care este scris, ci în înţelesul cuvintelor pe care le consemnează. A citi nu înseamnă a privi litera, ci a asculta cuvintele pe care literele le evocă. Citim vorbind, chiar când nu rostim cuvintele pe care le citim.

Idolii sunt muţi, în vreme ce cuvintele neagă şi afirmă, întreabă şi răspund, cer şi îndeamnă, promit şi ameninţă… Idolii stau într-un prezent continuu, cuvintele amintesc trecutul şi anticipează viitorul. Idolii reduc vorbirea la tăcere, cuvintele ne spun ce trebuie să facem, prin cuvinte, oamenii se ridică de la trăire la gândire, încep să înţeleagă lumea şi să se înţeleagă între ei. În lumea necuvântătoarelor, informaţia se propagă de la o fiinţă la alta, ca focul în pădure, în vreme ce oamenii comunică unii cu alţii, se influenţează reciproc, îşi dezvoltă individualitatea creatoare, sporesc cunoaşterea tuturor. Vorbind, oamenii nu se mai mărginesc să se adapteze la natură, ci izbutesc să adapteze natura la nevoile lor. Poruncile Torei nu urmăresc suprimarea naturii, ci umanizarea ei. Nicio poruncă nu cere părinţilor să-şi iubească copiii, deoarece este un impuls natural, dar cere copiilor să-şi respecte părinţii, deoarece este o problemă

de educaţie.

Era firesc ca evreii să cultive cuvântul, care le comunică direcţia în care trebuie să meargă şi să respingă idolii, care le împiedică înaintarea. Chiar dacă la început evreii au refuzat idolii pentru a-şi constitui identitatea lor etnică în opoziţie cu neamurile idolatre din jurul lor, şi-au dat seama curând că monoteismul se împacă mult mai bine cu cuvântul decât cu idolii. Cuvântul, ca sunet purtător de înţeles, este cel mai potrivit să facă legătura dintre Dumnezeu, ca Spirit creator de materie şi om, ca materie creatoare de spirit. Adam a vorbit înainte de a fi blestemat să muncească şi va vorbi şi va crea şi după ce munca va fi trecută pe seama roboţilor, care-i vor înlocui pe toţi robii din istorie. Esenţa omului este cuvântul creator de idei şi de idealuri şi nu munca.

Freud spunea undeva că trufia omului a primit trei lovituri ucigătoare – Copernic, Darwin şi Freud: Copernic a detronat geocentrismul, Darwin i-a coborât originea, iar Freud i-a înjosit izvorul marilor idealuri. Nu cred că are dreptate. Copernic a înlocuit geocentrismul cu heliocentrismul, dar nu a înlăturat antropocentrismul, deoarece pe Pământ a apărut fiinţa în stare să priceapă că Pământul se învârteşte în jurul Soarelui şi nu invers; omul nu coboară din maimuţă, ci se ridică din natură în cultură; idealurile omului sunt superioare izvorului lor… Valoarea supremă a omului rămâne omul însuşi, singurul colaborator al lui Dumnezeu.

Vorbirea este aceea care menţine Tora scrisă într-o permanentă contemporaneitate şi nu îngăduie nici „literei” să se idolatrizeze în dauna „spiritului”. Înlăturând periodic idolii care i se aşază de-a curmezişul, iudaismul este şi astăzi o gândire vie, creatoare. Dovada: lucrările lui Hermann Cohen, Franz Rosenzweig, Léo Boeck, Martin Buber, Emmanuel Levinas, André Neher, Gershom Scholem… Toţi au scos la iveală de sub metafore străvechi şi ritualuri tradiţionale actualitatea mesajului iudaic.

Istoria ideilor este veşnic în criză[11]

11 Interviu realizat de Iulia Deleanu - martie 1997.

Tot ceea ce numim adevăr în lumea realităţii riscă să fie pus în fiecare zi sub semnul îndoielii. Ar exista oare filosofia, ca disciplină cu predare în şcoli şi facultăţi, fără acest semn de întrebare al omului adresat lumii lăuntrice şi cosmosului indiferent la tot ce-l frământă? Şi, totuşi, nimic nu ajută mai mult efemerida în hazardul numit existenţă, decât punctul de sprijin al întrebării. Este un semn al sănătăţii spiritului, prelungitoare a echilibrului biologic. Iar dimineaţa petrecută cu profesorul de filosofie Henri Wald, în universul său domestic, parte din cel lăuntric, îmi întăreşte convingerea.

— *Nopţile albe sunt prielnice gândurilor unui filosof*?

— Depinde. Sunt gânduri obsedate de prea ascuţită suferinţă, care nu te lasă să dormi. De la stingerea soţiei mele, la fiecare două ore, mă trezesc. Şi gândurile care-mi vin nu sunt prea filosofice. Dar sunt şi nopţi în care-mi continui gândurile din timpul zilei: un articol, un eseu…

Eu îmi compun articolele mai întâi oral, pronunţându-le cu voce tare fiindcă vreau să le aud cum sună. Să mă asigur că ideea a trecut toată în expresie, că expresia nu continuă după ce ideea s-a terminat. Îmi displace o frază mai lungă decât ideea menită s-o exprime. Defectul meu e mai degrabă invers: pun punct înainte ca ideea să fie îndeajuns de explicit formulată. De aici provine şi concizia, care, la mine, devine, din calitate, uneori defect, încât cititorul trebuie să zăbovească asupra textului pentru a-l înţelege. Mi-e atât de teamă să nu mă repet, încât risc să termin articolele, conferinţele înainte ca cititorii, ascultătorii să fie pregătiţi de sfârşit. Poate şi din pricină că evit adjectivele şi diversele cuvinte de legătură. Oblig cititorii să facă ceea ce Miron Costin spunea despre lectură: o „iscusită zăbavă” asupra textului.

— *În ce măsură încercările de progres ale civilizaţiei umane s-au dovedit a fi utopie*?

— Sunt dintre aceia, am impresia, rămaşi puţini, care cred în progresul umanităţii şi chiar în progresul ei moral. Orice idee este, în esenţa ei, utopică. Însă utopia nu este, după părerea mea, ucronie. Ceea ce acum nu se află

nicăieri nu înseamnă că nu va fi niciodată. Lucian Blaga spunea că, dacă vieţuitoarele ar fi putut gândi, apariţia omului ar fi fost, pentru ele, o utopie. Şi, totuşi, omul a apărut. Timp de 2000 de ani, Statul Israel a fost o utopie. Şi, totuşi, a fost reînfiinţat. Omenirea înaintează prin utopii, totul e să nu forţăm prea mult realitatea. Când condiţiile nu sunt coapte şi sileşti realitatea să se conformeze utopiei, utopia devine antiumană, a doua jumătate a veacului XX-lea ne-a învăţat ce înseamnă asta.

— *Care este raportul dintre criza spirituală şi avatarurile concepţiei dvs. despre lume*?

— Poate o să vi se pară ciudat, dar, pe de o parte, sunt convins că istoria ideilor este veşnic în criză, fie cronică – din când în când – acută. Eu nu am trecut printr-o criză acută până acum. Am ajuns, citind multă filosofie în tinereţe, până la filosofia marxistă. Prin ea, am trecut la teoria cunoaşterii, a limbajului, a logicii, ajungând, la un moment dat, să studiez iudaismul. Datorită cunoaşterii logicii şi filosofiei limbajului, am ajuns să înţeleg esenţa iudaismului. Fiindcă iudaismul are, în centrul concepţiei sale despre lume, forţa creatoare a cuvântului, mai întâi rostit, apoi scris. Mi s-a reproşat, în ultima vreme, că, aşa cum marxismul meu a fost un marxism personal, şi iudaismul meu este numai al meu. Cred că acest reproş porneşte dintr-o gândire totalitară încă nedepăşită. Marxismul lui Karl Kautski, Rosa Luxemburg, Eduard Bernstein nu este identic cu marxismul lui Marx. Nici iudaismul meu nu este identic cu al lui Filon din Alexandria, Maimonide, Spinoza, Mendelssohn, Buber… Concepţia mea despre lume continuă să fie în criză, dar în sensul etimologic al cuvântului. Criza este un substantiv care provine din verbul grecesc *a judeca*. Omenirea nu poate trăi omeneşte fără idealuri. Dar la un moment dat, idealurile unei epoci intră în criză şi trebuie schimbate. În lumea ideilor, oferta schimbă cererea. Noile idei se nasc, ca paradoxuri şi, încetul cu încetul, se aşază liniştit în platitudini. Dacă suntem de acord că individualitatea umană, în subiectivitatea şi creativitatea ei, este valoarea

supremă a existenţei sociale, atunci trebuie să înţelegem că civilizaţia şi cultura se dezvoltă prin diferenţiere şi sunt primejduite de orice tendinţă de uniformizare.

— *Cine vă sunt filosofi apropiaţi*? *Relaţiile cu ei au cunoscut metamorfoze*?

— Îmi amintesc că, trecând prin Cişmigiu, Petre Ţuţea mi-a strigat: „Nu Platon a avut dreptate, ci Moise!”. Fără îndoială că filosofia implicită a lui Moise m-a marcat în mod deosebit. Între Platon şi Aristotel, îl prefer pe Aristotel. Între Kant şi Hegel, îl prefer pe Hegel. Aş spune că Moise, Aristotel şi Hegel mi-au format propria gândire. Constantin Noica îmi reproşa aristotelismul. Spunea, în glumă – dar la el gluma avea şi un tâlc serios –, că Platon a înfiinţat o Academie, Aristotel – doar un Liceu. Nu puteam să ajung la filosofia marxistă dacă n-aş fi trecut, în primul rând, prin Aristotel şi Hegel. Ea mi-a sugerat, dar n-am fost capabil să realizez, o logică pe care aş fi intitulat-o „Tertium Organum”, după „Organon”-ul aristotelian şi „Novum Organum” al lui Bacon. Ar fi fost o logică în stare să explice mai profund ideea de Dumnezeu în iudaism. În ideea de Dumnezeu, atributele contradictorii coincid; în mintea omenească, ele devin opuse. Am impresia, uneori, că, gândind dialectic, am înţeles multe idei ale iudaismului mai profund decât înaintaşii mei, mai bine pregătiţi şi mai talentaţi decât mine; şi aş fi dovedit astfel cât de rodnică este – ca metodă de gândire – dialectica. Dintre filosofii români, Maiorescu, Blaga, Vianu, Ralea – ultimii, pe nedrept neglijaţi de tinerii filosofi contemporani – m-au influenţat mai mult.

— *Credeţi că trăim într-un timp de acută incomunicabilitate*?

— Nu. După mine, impresia de incomunicabilitate, în epoca noastră, decurge dintr-o gândire medialectică, din lipsa curajului nostru de a ne asuma relativitatea existenţială. Nu putem cunoaşte totul, dar asta nu înseamnă că nu putem cunoaşte nimic. Când creează, un scriitor nu e în stare să treacă în expresie întreaga lui experienţă afectivă şi intelectuală. Se pierde o parte din

ceea ce a izbutit scriitorul să exprime. Oamenii uită mereu că, lumea aceasta fiind infinită, şi cunoaşterea este infinită.

— *„Cunoaşte-te pe tine însuţi „este un ideal posibil de atins în realitate*?

— Nu. M-am gândit mult, acum, la sfârşitul vieţii mele, ce sunt, ce aş fi putut să fac şi consider, cu toată sinceritatea, că aşa-zisa mea operă este mediocră. Dar mediocritatea are grade, trepte mai aproape de prostie, trepte mai aproape de genialitate. Mă consider pe prima treaptă a celei de-a doua jumătăţi, deoarece cred că las în urma mea o idee: creativitatea vorbirii, originea lingvistică a gândirii, a spiritualităţii. Este adevărat că geniile au o singură idee. Numai ceilalţi au mai multe. Când spui heliocentrism, îţi vine în minte Copernic, relativitate – Einstein, selecţie naturală – Darwin, cibernetică – Wiener… fireşte, n-am pretenţie, când spui primordialitatea vorbirii asupra gândirii, să spui Wald… În „Blestemele" sale, Arghezi scria: „Să vrei pân' la o mie / Să poţi până la şase". Mulţi se găsesc în situaţia asta şi de aici nemulţumirile, resentimentele lor. eu am încercat să înaintez de la 6 la 7, de la 7 la 8, de la 8 la 9 şi pe urmă n-am mai îndrăznit. Cine oare se cunoaşte pe el însuşi? Nu toţi cei care au o singură idee sunt geniali.

— *Cum aţi ajuns la filosofie*?

— Stârnit de profesorul meu de psihologie dintr-a VI-a de liceu, Virgil Bogdan. Mai precis, în timpul unei lecţii despre Bergson, despre fluxul conştiinţei. Încetul cu încetul i-am citit pe Rădulescu-Motru, Ion Petrovici, Mircea Florian. Pe urmă, i-am cunoscut pe Kant şi Bergson. Filosofia m-a atras, poate, dintr-o aptitudine genetică, a cărei manifestare a fost întârziată; m-am născut într-o casă fără nicio carte… sigur, am suferit şi de un complex de inferioritate. Mă consideram urât şi asta m-a împiedicat să mă apropii de fete, de teamă să nu fiu respins şi asta să mă doară. După ce s-a stins soţia mea, mi-am dat seama de câtă grijă, uneori dragoste, simpatie sunt înconjurat. N-am fost un fiu cum ar fi trebuit, deşi am avut grijă de tatăl meu până la sfârşit, mama a murit când avea doar 46 de ani. N-

am fost niciun soţ, niciun tată şi niciun bunic cum ar fi trebuit să fiu, fiindcă, obsedat de cercetările mele am fost prea deseori neatent cu cei dragi din jurul meu.

Simt c-ar mai dori să spună ceva şi nu ştie cum să-şi autoformuleze întrebarea. O intuiesc, dar mi-e teamă că, rostind-o, i-aş face mai mult rău decât bine. Există şi o comunicare a privirilor, căreia omul Henri Wald are curajul să-i dea înveliş verbal. E vorba de soţia lui *şi dorul e atât de puternic, încât acceptă suferinţa numai de dragul de-a vorbi despre ea.*

— Am avut o căsnicie maximum de fericită omeneşte, 42 de ani. Şi am izbutit – presupun – un lucru destul de rar: să ne iubim din ce în ce mai mult, până când iubirea noastră a ajuns la paroxism, în ultima zi a vieţii ei. a fost o femeie excepţională pentru mine, pentru că m-a încurajat de câte ori mi-era frică să fac ceva primejdios în perioada tiraniei. A fost de-o atitudine morală, de-o rară corectitudine faţă de toată lumea şi a murit ca o doamnă, în chinuri groaznice şi plângând o singură dată, nu pentru că moare, nu pentru că o doare, pentru că mă lasă sigur. A fost lucidă până înainte cu un ceas de-a se prăpădi. Peste puţină vreme se împlinesc cinci ani de când nu mai e…

*

Într-adevăr, profesorul Wald nu se cunoaşte pe sine însuşi, nu-şi dă seama cât de mult frumosul moral poate impune cel fizic. Poate. Cu condiţia ca reporterul să suporte, să aibă curaj de a privi în ochi sublimul.

Spontan şi sincer îndeobşte, opinia curentă confundă spontaneitatea cu sinceritatea. Probabil că, la începutul istoriei, ele nu erau încă diferenţiate, dar pe măsură ce cultura şi civilizaţia s-au dezvoltat, ele au devenit mereu mai deosebite. Civilizaţia urbană concentrează un număr din ce în ce mai mare de oameni pe acelaşi spaţiu şi complică relaţiile interumane, dând naştere suspiciunii, prefăcătoriei şi înşelăciunii în lupta fiecăruia pentru a dobândi un loc în societate. Spontan, fiecare exprimă ceea ce îi vine mai întâi în minte, ceea ce îi este profitabil, nu ceea ce crede el cu adevărat. Expresia spontană comunică

mai degrabă gânduri comune, acceptabile de către ceilalţi, decât gânduri proprii, diferite de opinia curentă. Spontaneitatea se exprimă într-o limbă care mai mult se vorbeşte decât este vorbită, care mai mult se foloseşte de vorbitor decât este folosită de el. Spontaneitatea este mai aproape de simţire decât de gândire, mai aproape de natură decât de cultură. Copiii sunt mai spontani decât maturii, spontaneitatea nu ţine de educaţie; sinceritatea este un rod al educaţiei. Fiind necontrolată, spontaneitatea poate răni, sinceritatea, fiind supravegheată, poate fi exprimată mai convenabil şi într-un moment mai potrivit. Spontaneitatea poate fi sinceră, dar sinceritatea nu poate fi spontană. Sinceritatea este o performanţă etică. Sinceritate „nu poţi avea decât atunci când trăieşti mult cu tine însuţi, când te sfătuieşti cu tine, când te asculţi…” (Joseph Joubert despre Chateaubriand).

Sinceritatea cere un efort intelectual şi moral fără de care nimeni nu poate să ajungă la fidelitate faţă de sine însuşi, faţă de ce crede cu adevărat. Eşti cu atât mai sincer, cu cât sunt mai intime convingerile pe care le exprimi. Dacă spontaneităţii i se opune inhibiţia, sincerităţii i se opune ipocrizia. Însă, de vreme de ipocrizia este un omagiu indirect adus sincerităţii, ea i se opune, dar o şi râvneşte. Să vrei să pari ceea ce nu eşti, dar doreşti să fii te şi îndreaptă spre virtutea mimată.

Însăşi etimologia cuvântului ne spune ceva despre deosebirea dintre sincer şi spontan; vine din două cuvinte latineşti: „sine” şi „cera”, adică „fără ceară”. Altfel spus, devii sincer, după ce ai izbutit să înlături ceara cu care societatea în care trăieşti ţi-a acoperit autenticitatea, după ce te-ai descotorosit de prejudecăţile, locurile comune şi sloganurile care te împiedică să ajungi la tine.

Poruncile Bibliei cer evreilor să cureţe „ceara” politeistă pe care mediul în care trăiseră până atunci o aşezase pe mentalitatea lor, să scape de înclinaţia spontană de a-şi face idoli, de a minţi, de a fura, de a ucide, de a râvni la bunul celuilalt, de a rămâne nepăsători faţă de suferinţele orfanilor, văduvelor, săracilor, străinilor;

Biblia porunceşte evreilor să depăşească spontaneitatea şi să se înalţe până la fidelitatea faţă de principiile morale ale iudaismului: să-şi iubească aproapele ca pe sine însuşi, să nu facă nimănui ceea ce nu i-ar plăcea să i se facă lui, să nu uite niciun moment că Sâmbăta este făcută pentru om, şi nu omul este făcut pentru Sâmbătă.

Furia unor contemporani de a se îndepărta de cultură şi de a se apropia de natură – muzica zgomotelor, sculptura obiectelor uzuale şi uzate, pictura petelor, vestimentaţia zdrenţelor, coafura laţelor – întoarce şi sinceritatea la spontaneitate. Iată de ce înţelegerea deosebirii dintre spontaneitate şi sinceritate este, astăzi, atât de urgentă. Nu abandonarea culturii, ci dezvoltarea ei ne poate scoate din criza spirituală prin care trecem. Remediul nu este renunţarea, ci folosirea lui „a avea” pentru „a fi”.

Puterea creatoare a cuvântului

Biblia spune că Dumnezeu a creat lumea zicând „Să fie!”. În ebraica Bibliei, cuvântul nu era încă diferenţiat în vorbă, idee, faptă şi lucru, cuvântul – davar – era demiurgic, creator, înfăptuitor. Abia după despicarea societăţii în puţini care porunceau şi mulţi care munceau, vorba s-a distanţat de faptă, ajungându-se, în anumite momente ale istoriei, ca vorbirea să se degradeze în vorbărie şi fapta, scăpată de sub control, să degenereze în acţiuni distructive.

Însă, în a şasea zi, Dumnezeu nu a mai zis: „Să fie!”, ci a făcut El însuşi Omul, din ţărână şi suflet, după chipul şi asemănarea Lui, fiinţă cuvântătoare, capabilă să dea un sens tuturor lucrurilor create în primele cinci zile şi să devină, astfel, colaboratorul Divinităţii în continuarea creaţiei.

Important este că, dincolo de metafore, legende şi parabole, a şi început să se formeze o idee care abia în zilele noastre capătă deplinul ei înţeles: puterea creatoare a cuvântului, rolul hotărâtor al vorbirii în făurirea ideilor şi în călăuzirea acţiunilor.

Condiţiile istorice şi geografice – peregrinările, pustiul şi întâlnirea cu alfabetul – le-au înlesnit vechilor

evrei să priceapă de timpuriu calităţile prin care cuvântul este mai potrivit decât imaginea pentru a exprima o concepţie mesianică despre lume. Ceea ce nu este, dar ar putea să fie poate fi mai degrabă „prezis” decât „prevăzut”. Prin minima lui materialitate – vibraţie a aerului prin maxima lui transportabilitate – nu trebuie cărat cuvântul este mijlocul cel mai eficient de scrutare a viitorului.

Cultivând forţa proiectivă a cuvântului, evreii au întrezărit creativitatea lui, faptul că niciun impuls nu poate să ajungă idee – şi deci sub controlul critic al conştiinţei morale – fără intervenţia cuvântului. Niciun progres moral nu este posibil fără puterea educativă ac u vântului. Poruncile Bibliei sunt menite să domesticească luate tentaţiile care împiedică dezvoltarea civilizaţiei. Prin opoziţia ei morală faţă de manifestările dăunătoare ale naturii umane, Biblia implică presupunerea că spiritul se materializează şi materia se spiritualizează prin forţa critică şi îndrumătoare a cuvântului. Răspunsul la scandalul multimilenar al filosofiei – miracolul legăturii dintre materie şi spirit – se află deja „in nuce” în spusele Torei. cuvântul este veriga intermediară dintre materie şi spirit. Din clipa în care omul, depăşind strigătul, a izbutit să articuleze primele sunete şi să le raporteze la fenomenele naturii, a început să se formeze cuvântul – sunet investit cu sens –, să se ivească ideea, să se dezvolte gândirea, cultura, spiritualitatea. La început onomatopeice, cuvintele au devenit mereu mai abstracte.

Spre deosebire de strigăt, care este global, cuvântul este compus; a articula nu înseamnă a reacţiona sonor şi spontan la o anumită împrejurare, ci a selecta anumite sunete şi a le combina în diverse feluri. Strigătul este încă natură, cuvântul este deja cultură. Câinele nu poate lătra decât „ham, ham”, niciodată „mă, mă”, în vreme ce omul poate spune şi arc şi car şi rac, cu aceleaşi sunete: a, e, r… Libertatea articulaţiei îngăduie creaţia.

Creaţia devine posibilă datorită capacităţii de abstractizare şi generalizare a vorbirii, care înalţă

perceperea lucrurilor la priceperea esenţei lor şi îngăduie omului să completeze adaptarea la natură cu adaptarea naturii la rosturile lui. Încă din a doua jumătate a veacului trecut, Titu Maiorescu înţelesese că „limba este focul în care reprezentările obiectelor îşi mistuiesc aproape toată materialitatea şi nu lasă decât ideea lor abstrasă şi generală” (*Logica*, 1940, p. 194). cuvântul realizează prima unitate dintre materie şi spirit.

Vorbirea participă la actul creator – la transformarea unor noi experienţe în idei inedite – chiar şi atunci când nu e rostită, când este endofonică, când ţinem gura închisă şi avem impresia că gândim fără să vorbim. Când „cădem pe gânduri”, un anumit aparat ar înregistra vibrarea coardelor vocale, descărcările unor curenţi bioelectrici, sporirea activităţii emisferei stângi, zona Paul Broca. Vorbim şi atunci când citim de unul singur. Privirea literelor mute este prealabilă lecturii. Nu citim cu ochii, ci cu urechile, a citi înseamnă a vorbi din nou vorbirea autorului, pentru a produce din nou gândurile sale.

Faptul că re-producerea vorbirii şi gândirii unui autor este inevitabil aproximativă şi impregnată cu semnificaţii adăugate de vorbirea şi gândirea cititorului nu trebuie să descurajeze pe nimeni. De aceea se recitesc mereu marile texte ale literaturii universale: să se asculte ce mai au ele de spus timpurilor noi. Orice nouă lectură contemporanizează vechile semnificaţii. Recitind necontenit Tora. evreii n-au niciun moment impresia că le îmbogăţesc de fiecare dată. Actualitatea perpetuă a Bibliei este asigurată de menirea ei de a răspunde mereu problemelor contemporane ale cititorilor.

Ideile nu pot fi depozitate nici în capul oamenilor şi nici în cărţile lor; în cap se află creierul, iar în cărţi sunt aşezate semne grafice. Ideile nu aparţin materiei şi spaţiului, ci spiritului şi timpului; ele durează atâta vreme cât sunt vorbite, direct sau prin lectură. Ele nu pot fi păstrate într-un anumit loc. Cartea este un mijloc mnemonic: semnele grafice amintesc sunetele vorbirii.

Cunoaştem lumea în măsura în care vorbim despre

ea. În tăcerea de dinaintea primului cuvânt, lumea n-are nici sens şi nici valoare.

Cuvântul transformă existenţa în lume, scoţând lucrurile din anonimatul lor, dându-le anumite rosturi şi organizându-le într-o anumită ierarhie. Aventura omului începe cu rostirea primului cuvânt. „Căci Domnul Dumnezeu făcuse din pământ toate vieţuitoarele câmpului şi toate păsările cerului şi le adusese la Adam, ca să vază cum le va numi; şi pe fiecare vietate, cum era s-o numească Adam, aşa era să fie numele ei” (*Facerea*, 2, 19).

Lumea aceasta nu a fost făcută pe măsura omului, dar omul, prin capacitatea lui creatoare, o poate face pe măsura lui.

Idei contemporane… în Biblie

Principalele idei care preocupă cultura europeană astăzi, în preajma celui de al treilea mileniu, au început să se formeze încă în Biblie, primordialitatea vorbirii faţă de gândire, de muncă, de creaţie, individualitatea umană ca valoare supremă a existenţei sociale, viitorul ca cel mai omenesc moment al istoriei, înaintarea societăţii de la „a avea” la „a fi”.

Biblia povesteşte că Adam a fost creat de Dumnezeu ca fiinţă cuvântătoare – din ţărână şi suflare grăitoare, de vreme ce i-a dat libertatea să numească vieţuitoarele aşa cum vrea el; ceea ce deosebeşte omul de celelalte vieţuitoare este vorbirea, nu munca. Nu munca l-a făcut pe om, iar omul nu-i făcut pentru muncă. Dumnezeu l-a înzestrat cu darul vorbirii pentru ca să poată crea şi să devină, astfel, colaboratorul lui la continuarea Creaţiei. Munca este pedeapsa pe care Dumnezeu i-a dat-o omului deoarece nu s-a mulţumit cu pomul vieţii şi a început să mănânce din pomul cunoaşterii binelui şi răului. Zeci de mii de ani a fost nevoit omul să muncească din greu pentru ca să se apropie de o societate capabilă să-l elibereze de tot ceea ce a fost istovitor în muncă şi să-i permită cultivarea individualităţii sale creatoare. Când robii vor fi înlocuiţi de roboţi şi informaticienii vor înlocui muncitorii, atunci munca se va transforma într-o diversitate crescândă

de activităţi creatoare. În vreme ce desfăşurarea muncii este constrânsă din afară şi este alienantă, creaţia ascultă de imbolduri interioare şi este eliberatoare; munca este necesară supravieţuirii, creaţia sporeşte omenescul vieţuirii, munca este inerentă societăţii lui „a avea”, creaţia aparţine societăţii lui „a fi”, munca este uniformizantă, creaţia este diferenţiatoare, munca este masificantă, creaţia este individualizantă, munca în partea ei productivă, poate fi trecută pe seama maşinilor, creaţia este exclusiv umană, deoarece numai omul poate să se ridice de la confuzie la claritate. Un computer se blochează dacă programarea lui e confuză… Viitorul este al creaţiei, nu al muncii.

Totodată, trebuie să fie clar că aparatele electronice, cu toate uluitoarele lor performanţe, nu muncesc, ci pot întrece de nenumărate ori viteza operaţiilor prin care se manifestă munca umană. Ca şi animalele – care au fost „instrumente însufleţite” ale muncii omeneşti –, roboţii nu pot să preia decât operaţiile cantitative, măsurabile, calculabile ale muncii, despovărând din ce în ce mai mult activitatea creatoare de sarcinile producţiei. Numai omul poate munci, deoarece numai el a inventat unealta cu care poate depăşi adaptarea la natură prin adaptarea naturii la nevoile lui. A munci înseamnă a transforma natura potrivit unor idei făurite cu ajutorul vorbirii, înseamnă a adăuga naturii ceea ce îi lipsea: piatra cioplită, roata, sateliţii artificiali. A munci înseamnă a folosi ca unealtă un fragment de natură pentru a transforma alte fragmente ale naturii în obiecte utile. Acţiunea animalelor este nemijlocită ele nu pun între corpurile lor şi mediul înconjurător o unealtă relativ stabilă care poate fi mereu perfecţionată De aceea ex. stă o istorie a arhitecturi „dar nu şi a fagurelui. Numai cuvântătoarele pot munci. Urangutanul nu păstrează şi deci nu poate perfecţiona băţul cu care desprinde fructele la care nu poate ajunge. În lumea celor care nu cuvântă, obiectul folosit pentru a obţine un obiect râvnit nu devine o unealtă, utilizabilă şi altă dată, ci este imediat abandonat. Fără cuvinte nu se

poate trăi decât în prezent. Numai cuvintele pot scruta viitorul.

Contemporanii noştri devin mereu mai conştienţi că „miracolul” prin care materia accede la spirit se petrece în cuvânt, condiţie a oricărei creaţii şi îndrumătorul tuturor acţiunilor umane.

*

Biblia ne mai spune că Dumnezeu, deşi atotputernic, nu a creat omenirea, ci doar un singur om, pentru a statornici, o dată pentru totdeauna, că valoarea supremă a omenirii este individualitatea, singurul izvor al creaţiei neîncetate. Creaţia este monolog, dialogul îi furnizează limba. Întreaga istorie a omenirii este procesul de diferenţiere a societăţii în individualităţi din ce în ce mai numeroase. În secolul nostru trăiesc mai mulţi creatori decât au trăit în toate veacurile de până acum. Menirea societăţii viitoare este să transforme întreaga omenire în individualităţi din ce în ce mai distincte, mai originale, mai creatoare. Creaţia este intra-individuală, inter-individuală este comunicarea.

Apare limpede cât de nefaste au fost regimurile totalitare care au încercat, în răspărul istoriei, să topească individualităţile într-o masă nevertebrată, manevrabilă de către orice aventurier. De asemenea, devine mereu mai clar cât de primejdioasă este tendinţa mijloacelor de masă ale informăm, mai ales vizuale, de a uniformiza părerile şi gusturile. Masa nu este o hidră fără picioare, dar cu o mulţime de capete, ci un monstru cu o mulţime de picioare, dar fără niciun cap. Un şir de zerouri care aşteaptă să li se pună în faţă un 1 pentru a deveni o forţă. Exploziile de şovinism şi de bigotism sunt lupte de ariergardă ale unei mentalităţi pe care istoria a şi început să o lase în urmă. Mileniul al treilea aparţine individualităţilor şi restabilirii ponderii pe care trebuie s-o aibă cuvântul rostit şi scris în dezvoltarea culturii, faţă de agresivitatea nivelatoare a imaginii.

*

Credinţa într-o „eră mesianică” i-a împins pe vechii

evrei să ajungă la ideea unui viitor calitativ superior prezentului. Până la ei şi multă vreme după aceea, viitorul era redus la un prezent repetat, fie înrăutăţit. Istoricii antichităţii au fost mai mult cronografi şi cronologi decât interpretatori. Niciunul n-a ajuns la ideea că viitorul este cel mai omenesc moment al istoriei. Nici Platon, nici Aristotel, nici Morus nu şi-au putut imagina o societate fără robi. Toate utopiile au propus un prezent mai mult sau mai puţin ameliorat. Imaginând o anumită societate, cu o anumită structură, compusă din anumite elemente, utopiile proiectează o comunitate perfectă şi definitivă, fără viitor şi fără istorie. Utopiile încearcă să realizeze permanenta dorinţă a oamenilor veşnic înspăimântaţi de forţa mistuitoare a timpului: „Clipă, stai!”…

Credinţa în perfectibilitatea nelimitată a omului nu a permis iudaismului să propună o utopie, ci un ideal moral şi calea morală prin care se poate ajunge la el, un ideal care urmează să fie împlinit la capătul vremurilor de înaintarea asimptotică a tuturor oamenilor. Înţelepţii iudaismului au înţeles de la început că timpul este altceva decât spaţiul, că istoria nu poate fi oprită în loc, că puterea creatoare a oamenilor este inepuizabilă.

„Timpul este acum, pentru un grup etnic restrâns, un flux continuu ireversibil. Mersul lui Israel în pustiu nu este o devenire ciclică, ci un progres, un marş către un mai bine absolut, o fericire terestră într-un ţinut în care curg laptele şi mierea; o fericire spirituală prin posesia prezenţei lui Dumnezeu” (Jean Servier, *Histoire de l’utopie*, Gallimard, 1967, p. 49).

Utopiile devin criminale când încearcă să închidă istoria între zidurile unor idei fixe, oricât de generoase ar fi ele. Eşecul utopiilor „a arătat că este imposibil să se construiască o societate întemeiată pe refuzul valorilor individuale, pe un ideal de viaţă materială mediocră şi de viaţă spirituală mărginită la dimensiunile unor biblioteci de şcoală primară” (*ibidem*, p. 262). Nu se poate trăi omeneşte fără idealuri, inevitabil utopice, dar utopiile trebuie evitate. Dinamica neîncetată a istoriei nu suportă

nicio utopie. Societatea este un proces neîntrerupt, nu un produs finit.

*

Prin „era mesianică” iudaismul înţelege o omenire în care obsesia de „a avea” să fie înlocuită cu preocuparea de „a fi”. Ce înseamnă „a avea” se ştie de mult; în ce constă însă „a fi?”. Mai întâi, în libertatea şi posibilitatea ca fiecare să-şi cultive individualitatea sa creatoare, potrivit înclinaţiilor, aptitudinilor, vocaţiilor, talentelor cu care a fost înzestrat de la natură, căci fiecare este un unicat, deosebit de ceilalţi şi irepetabil; apoi, în dezvoltarea continuă a capacităţii de a se bucura de ciocnirea ideilor, de o operă de artă, de o nouă invenţie, de o faptă bună, pe scurt, de a deveni mereu mai civilizat şi mai cult. În veacurile următoare vor avea o importanţă majoră educatorii.

„Şabatul este o zi de bucurie care dă fiecăruia prilejul de a fi el însuşi. De aceea, Talmudul o numeşte «anticiparea timpurilor mesianice» şi timpurile mesianice «Şabatul etern»; Şabatul este ziua în care proprietatea şi banii, ca şi doliul şi tristeţea sunt tabu, ziua în care vremea este învinsă şi în care unica regulă este de a fi” (Erich Fromm, *Avoir ou être*, Paris, 1978, p. 71). Până acum nu se putea ajunge la „a fi” decât prin abandonarea lui „a avea”. Sărăcia şi ascetismul erau căile cele mai radicale de a reuşi „să fii”. Astăzi, însă, electronizarea producţiei promite o îndestulare care va îngădui fiecăruia să fie fără să renunţe la tot ce are.

Superioritatea unei asemenea societăţi se întemeiază, mai ales, pe faptul că, „în vreme ce modul lui *a avea* este bazat pe lucruri care se uzează prin folosire, modul lui *a fi* sporeşte prin practică («tufişul arzând», care nu se consumă niciodată, este simbolul biblic al acestui paradox). Puterile raţiunii, ale iubirii, ale creaţiei artistice şi intelectuale cresc graţie procesului prin care se exprimă (*ibidem*, p. 132 – 133).

Multe idei ale Bibliei sunt, astăzi, mai actuale decât au fost vreodată.

Preţuirea râsului

Nicio religie nu a preţuit râsul ca iudaismul. În biserici, în temple, în catedrale este o necuviinţă să izbucneşti în râs, în sinagogă se glumeşte, se spun anecdote, se fac calambururi, se joacă piese satirice, se ironizează iudaismul prin esenţa lui, este o concepţie vie permanent creatoare în necontenită dezvoltare, totdeauna critic faţă de neajunsurile prezentului care stingheresc înaintarea spre era mesianică. Celelalte religii, preocupate mai mult de eternitate decât de istorie, tind să se dogmatizeze şi să nu mai permită dezvoltarea ideilor care încep să se formeze în metaforele, miturile, simbolurile, parabolele prin care au apucat să se exprime. Prin credinţa în perfectibilitatea nelimitată a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, iudaismul este incompatibil cu dogmatismul, fanatismul, fundamentalismul, deşi au apărut din când în când în istoria lui. În sens strict, „iudaism ortodox" este o contradicţie în termeni, după cum „iudaism eterodox" este un pleonasm: iudaismul se îndepărtează de esenţa lui dacă încearcă să oprească tocmai istoria neamului care a venit cu ideea în istoria ideilor. Preocupat mai mult de lumea de aici decât de cea de dincolo, de viaţă decât de moarte, de „mai binele" relativ decât de „Binele absolut", iudaismul preţuieşte mai mult veselia decât tristeţea – cu toate catastrofele prin care au trecut evreii –, mai mult râsul decât plânsul, smerite în faţa nimicniciei, sau cel puţin a micimii omului, covârşit de supremaţia „supranaturalului", celelalte religii nu agreează râsul; îl consideră o inadmisibilă trufie.

Într-adevăr, plânsul este umil, în vreme ce râsul este orgolios. Plângând, omul îşi anulează eul în faţa atotputerniciei; prin râs, el îşi afirmă eul împotriva a tot ce înjoseşte demnitatea umană. Râsul este cea mai percutantă expresie a spiritului critic şi a încrederii oamenilor în educabilitate. râsul pedepseşte scăderile comportamentale prin care oamenii îşi stingheresc propria dezvoltare. Fiind critic, dar nu rău, râsul izbucneşte numai în faţa remediabilului, ceea ce nu se mai poate drege e de

plâns. Iremediabilul e tragic, nicidecum comic. Absurdul este rizibil, deoarece numai oamenii pot fi absurzi. Natura se află „dincoace" de adevăr şi eroare; ea nu poate fi nici falsă şi nici absurdă. Existenţa apare uneori absurdă datorită confuziei dintre cultură şi natură. Absurdul devine tragic numai dacă este transferat din cultură, în natură. Fără oameni, existenţa este doar lipsită de sens. Moartea devine absurdă şi tragică numai când se izbeşte de ea dorinţa de veşnicie a omului, altfel, este un fenomen natural. Râsul este o manifestare exclusiv umană şi se referă exclusiv la oameni. Mihai Ralea spunea că „râsul, sub forma spiritului, e poate cea mai înaltă formă de civilizaţie. El e un derivativ ingenios pentru impulsiune şi violenţă. E în acelaşi timp cea mai inocentă sancţiune socială. Râsul şi Inchiziţia nu trăiesc împreună. Numai în ţările cu adevărat superioare cineva poate fi omorât de ridicol. Democraţia încurajează râsul, tirania îl persecută. Totalitarismelor le-a fost totdeauna frică de forţa critică a râsului. Animalele atacă nu râd.

Este semnificativ că un filosof evreu – Henri Bergson – a depăşit explicaţia fiziologică a râsului, înţeles ca o descărcare a energiei nervoase a unei aşteptări încordate în faţa unui deznodământ minor. După ce spune că „nu există comic în afară a ceea ce este propriu uman". Bergson subliniază: „atitudinile, gesturile şi mişcările corpului uman sunt rizibile în măsura în care acest corp ne face să ne gândim la o simplă mecanică". De aici, celebra lui formulă: „du mécanique plaqué sur du vivant". Altfel spus: oamenii devin rizibili când se comportă ca nişte lucruri, când alunecă din cultură în natură, când abdică de la prerogativele conştiinţei şi se prăbuşesc în inerţia inconştientă a lumii fizice. Lăsând implicită ideea că râdem de inferior în numele superiorului, Bergson nu ajunge la importanţa râsului ca sancţiune penală împotriva oricărei abateri din calea umanizării ascendente a omului. Bergson nu neglijează că în opoziţie cu plânsul, care este un fenomen individual, râsul este social, că plângem singuri, dar râdem în public, că într-o tragedie luptă eroic o

individualitate, în vreme ce într-o comedie râdem de defectele unei întregi categorii de oameni; probabil că de aceea tragediile poartă, îndeobşte, un nume propriu ca titlu, iar comediile sunt intitulate cu un nume comun: Hamlet şi Avarul. Însă, atras mai mult de evoluţia vieţii decât de istoria socială, Bergson nu s-a oprit asupra rolului educativ al râsului. Iudaismul, considerând că oamenii nu sunt doar supuşii pasivi ai lui Dumnezeu, ci şi colaboratorii săi activi la continuarea Creaţiei, preţuieşte în mod deosebit forţa critică şi educativă a râsului. Evreii se află permanent în dialog cu Dumnezeul lor: îi răspund, îl întreabă, îl înduplecă şi chiar îl înfruntă. Opunându-se lui Dumnezeu, Iacob a devenit Israel, adică cel ce s-a luptat cu Dumnezeu. Nu se poate fauri o lume mai bună cu oameni care şi-au pierdut calitatea lor de individualităţi creatoare şi s-au topit într-o masă incapabilă să mai ridiculizeze idolatrizarea literei pe seama spiritului, hipertrofierea mijloacelor în dauna scopului şi a ritualului în paguba moralităţii, adică birocraţii şi bigoţii, precum şi prezentarea idealului ca deja real – demagogii – şi a prostiei drept inteligenţă, ca ignoranţii. Fără să mai vorbim de antisemiţii care venerează toată viaţa o Carte scrisă de evrei.

Că degradările morale care stânjenesc dezvoltarea omului ajung, la un moment dat, să provoace râsul, o dovedeşte şi rizibilitatea imitaţiei şi a repetiţiei: imitaţia şi repetiţia bat pasul pe loc, apropie timpul de spaţiu, întârzie dezvoltarea, care înaintează totdeauna spre ceva nou şi mai folositor omului, chiar dacă prin momente trecătoare de evoluţie.

Apare limpede că râsul nu se reduce la hohotul stârnit de o situaţie derizorie reală, ci are şi forme mai subtile, determinate de expresiile prin care oamenii iau atitudine faţă de rizibilul din realitate, să ne amintim de celebra alternanţă între ieşirea muncitorilor din uzină şi ieşirea oilor din ţarc din filmul genial al lui Chaplin sau de prostia prezumţioasă din comediile lui Caragiale.

Iudaismul nu vede nicio opoziţie între seriozitate şi

râs: râsul se opune plânsului; iar seriozităţii i se opune frivolitatea. De asemenea, iudaismul nu crede că tristeţea se potriveşte mai bine cu credinţa decât veselia. Într-o scrisoare adresată unui discipol, Baal Şem Tov, aflând de intenţia acestuia de a se supune unei serii de posturi, îl roagă „în numele a tot ce este sacru de a nu se supune primejdiei de a cădea în tristeţe, căci Şehina evită o persoană când ea este deprimată şi nu o inspiră decât când ea e veselă...”. Lui Yahve nu-i plac oamenii trişti. Hasidicii cred că tristeţea şi depresiunea sunt semnele unei stări de „micime sufletească”, când sufletul se retrage în el însuşi, dar când el se înalţă până la „rădăcinile sale”, atingând starea de „măreţie”, veselia este inevitabilă, ca lumina în plină zi. Prin veselie, uneori chiar printr-o glumă, omul se înalţă de la „micime” la „măreţie”.

De la râsul Sarei, când Dumnezeu a anunţat-o că la vârsta ei va naşte un fiu – este vorba de Iţhak, adică cel ce râde – şi până la cucernicia voioasă a hasidicilor, evreii au fost totdeauna dispuşi să râdă, nu numai de alţii, dar şi de ei înşişi.

Valoarea alfabetului

Nu ştiu dacă s-a mai scris despre rolul hotărâtor pe care l-a avut inventarea alfabetului în dezvoltarea iudaismului. Oricum, este de mirare că atâţia înţelepţi, filosofi şi savanţi ai iudaismului au trecut pe lângă această legătură fără să se oprească asupra ei. Evreii sunt singurul popor nomad care a ajuns la alfabet şi a trecut de timpuriu de la cultura orală la cea scrisă. Scrierea alfabetică a avut o însemnătate decisivă pentru un popor nevoit să parcurgă, mai ales noaptea, diferite deşerturi, să fie atent mai mult la variabilitatea Lunii decât la statornicia Soarelui, mai mult timp decât la spaţiu, să-şi dezvolte mai mult auzul decât văzul, să fie atras mai mult de Cuvântul unui singur Dumnezeu decât de nenumăraţii idoli ai politeismelor, să aparţină mai mult istoriei decât geografiei, învăţarea şi mânuirea unui număr restrâns de litere alfabetice erau mult mai convenabile unui popor „în mers”, decât memorarea şi executarea numeroaselor şi

complicatelor figuri ale scrierilor iconice, crestate, la început în materiale dure, greu transportabile. Contactul dintre viaţa nomadă şi scrierea alfabetică a transferat, încetul cu încetul, nomadismul exterior în nomadism interior şi a făurit, astfel, temelia spiritului iudaic, care forţează gândirea evreilor să înainteze necontenit de la ideile expirate la crearea unor noi idei. Cu atât mai mult, cu cât sporadica lor viaţă sedentară a fost mereu destrămată de exiluri, izgoniri, deportări, diaspore…

Istoria iudaismului începe cu adevărat odată cu inventarea protoalfabetului sinaitic, aproximativ 1 400 înainte de era actuală.

*

Pentru a înţelege rolul determinant pe care l-a avut scrierea alfabetică în dezvoltarea iudaismului, trebuie să ne oprim asupra virtuţilor prin care literele sunt superioare iconogramelor.

Istoria scrierii a început curând după istoria vorbirii, îndată după ce a reuşit să vorbească, să înainteze de la strigătele nearticulate la articularea primelor cuvinte, omul a simţit nevoia să arate ochilor ceea ce vorbele spuneau urechii. Cu atât mai mult, cu cât reprezentările vizuale pot fi păstrate şi în absenţa realizatorului şi în absenţa realizatorului şi în absenţa privitorului, spre deosebire de rostirea cuvintelor, care implică prezenţa vorbitorilor şi a ascultătorilor. Vor trece multe milenii până la putinţa de a înregistra vorbirea!

Scrierea este reprezentarea vizuală a vorbirii. *Scriere* este ceea ce fac membrii tribului Niam-Niam, din preajma Nilului, când aşază în faţa casei un ştiulete de porumb şi o pană, iar pe casă o săgeată pentru a avertiza duşmanii că, dacă se ating de porumbul şi de păsările lor, vor fi ucişi. În primul rând, *scriere* şi *artă* sunt desenele rupestre, care vizualizează o urare magică de succes la vânătoarea de bizoni proiectată. *Scriere* este schiţarea unei femei cu o mătură în mână pentru a reprezenta grafic cuvântul „soţie” într-un text chinezesc. Niciuna din aceste forme ale scrierii iconice nu reprezintă vizual obiecte sau

idei, ci, totdeauna, *vorbirea* despre un *gen* de obiecte sau de însuşiri, sau de relaţii.

Iconogramele nu reprezintă niciodată obiecte sau idei, cu semnificaţia unor cuvinte.

Ele nu reprezintă anumite lucruri *individuale*, ci un gen de lucruri, iar ideile nu pot fi decât semnificaţiile abstracte şi generale ale unor cuvinte. Dovadă că ele trebuiau „citite" pentru a fi înţelese. Înţelesul este produs prin citire, adică revorbire. În vreme ce operele de artă sunt create pentru a fi contemplate, şi pentru a plăcea, iconogramele sunt menite a fi citite şi pricepute. Arta este şi ea dependentă de vorbire, de vreme ce numai cuvântătoarele sunt capabile de artă, dar arta vizualizează mai ales conotaţiile afective. Iconogramele nu reţin atenţia cititorului asupra a ceea ce prezintă, ci asupra a ceea ce reprezintă. Ele sunt destinate să încunoştinţeze, nu să emoţioneze. Totuşi, din pricina mimetismului lor, care aminteşte prea mult de înfăţişarea sensibilă a lucrurilor despre care este vorba, iconogramele menţin subiectul în preajma obiectului şi gândirea în preajma simţurilor.

Alfabetul nu este doar o perfecţionare a scrierilor iconice, ci este cea mai mare revoluţie din istoria spirituală a omenirii. Ceea ce a însemnat roata în dezvoltarea vieţii exterioare a oamenilor a însemnat alfabetul în dezvoltarea vieţii lor interioare. Istoria este o înaintare de la roată la sateliţii artificiali şi de la alfabet la informatică. Viteza de dezvoltare a culturilor iconografice a crescut sub influenţa culturilor alfabetice. Trecerea de la cuneiformele babiloniene şi hieroglifele egiptene la alfabetul fenician şi protoalfabetul sinaitic nu constă doar în trecerea de la reprezentarea grafică a semnificaţiilor verbale la însemnarea sunetelor prin care erau rostite cuvintele, ci în saltul de la sunet la fonem, de la variabilitatea nelimitată a sunetelor la numărul constant şi restrâns al fonemelor. Sunetele cuvintelor rostite variază de la om la om, de la glas la glas şi chiar la acelaşi om după starea lui fizică şi sufletească. Dacă n-ar exista în fiecare limbă un număr restrâns şi finit de foneme, aceleaşi pentru toţi vorbitorii

aceleiaşi limbi, comunicarea ar fi dificilă, aproximativă şi incertă. Toţi vorbitorii se înţeleg între ei, indiferent de felul în care pronunţă fiecare fonemele limbii lui. Fonemele alcătuiesc temelia structurală a limbilor evoluate. Istoria limbilor este evoluţia lor de la cuvântul holofrastic la dubla articulaţie a vorbirii. Trecerea de la strigătul nearticulat al necuvântătoarelor la articularea primului cuvânt a marcat saltul de la natură la cultură, de la adaptarea la natură la începutul transformării ei potrivit nevoilor umane. Strigătul este global şi ereditar: câinii latră, pisicile miaună, caii nechează, lupii urlă, raţele măcăne, în vreme ce omul a înaintat de la monosilabe la discursul ştiinţific. A articula înseamnă a selecta anumite cuvinte din vocabularul limbii şi a le combina în diferite propoziţii şi fraze. Încetul cu încetul limbile au ajuns *dublu* articulate: sintagmele în moneme şi monemele în foneme. Altfel spus, mai pe înţelesul tuturor, dar mai puţin precis, propoziţiile în cuvinte şi cuvintele în sunete: sunetele alcătuiesc cuvinte şi cuvintele alcătuiesc propoziţii. Fonemele, ca invariante ale sunetelor, nu au altă semnificaţie decât să distingă monemele primele unităţi lingvistice cu semnificaţie. Cu un număr mic de foneme poate fi articulată o infinitate de moneme şi sintagme; cu un număr limitat de foneme au fost articulate întregul Tanah şi întregul Talmud. „Realitatea Evreiască” este o sintagmă cu două moneme şi nouăsprezece foneme.

Scoţând la iveală fonemele din strânsoarea cuvintelor, alfabetul permite vorbitorilor să le schimbe succesiunea, să înlocuiască pe unele cu altele şi să sporească, astfel, puterea de creaţie a limbii şi gândirii, cuvântul „car” poate deveni „arc” sau „rac”, iar, prin înlocuire, poate deveni „par” „var”, „zar” şi aşa mai departe. Apare limpede că o iconogramă care nu mai e folosită pentru a consemna semnificaţia unui cuvânt, ci sonoritatea lui devine o fonogramă, dar nu e încă literă de alfabet, deoarece transcrie un complex sonor în totalitatea lui şi nu fonemele care îl alcătuiesc. Literele alfabetului reprezintă grafic foneme şi nu sunete, ele sunt

„fonemograme”, nu fonograme; fonogramele reprezintă grafic complexe de sunete; ele sunt, în sens strict, sintagmograme sau monemograme. Prin trecerea de la reprezentarea grafică a semnificaţiei unui cuvânt la consemnarea complexului sonor prin care este pronunţat, iconograma nu depăşeşte etapa fonografică şi nu ajunge la literă. La literă se ajunge prin scrierea primului sunet din complexul sonor cu care este citită iconograma. Prin această „acrofonie”, au devenit litere ale alfabetului ebraic „alef, care însemna „vită”, „beth”, care însemna „casă”, „waw”, care însemna „cui”, „lamed”, care însemna „bâtă” şi aşa mai departe. Prin înfăţişarea lor grafică literele alfabetului ebraic au păstrat o vreme amintirea trecutului lor iconografic, însă, treptat, au participat la emanciparea gândirii de sub tutela aspectelor sensibile ale lucrurilor, împingând-o de pe primele trepte de generalitate spre idei universale.

Pe măsură ce pierdeau rămăşiţele iconicităţii lor, literele alfabetului ebraic au contribuit, mai mult decât s-a spus, la rafinarea monoteismului etic al iudaismului, la întărirea antiidolatriei, la deantropomorfizarea ideii de Dumnezeu. Dumnezeu este înţeles ca însăşi, Existenţa, creatoare de Lume prin forţa Cuvântului şi dialogul cu Omul.

Inventarea alfabetului a făcut posibilă, pentru prima oară în istorie, alfabetizarea tuturor şi obligativitatea pentru fiecare să scrie şi să citească pentru a studia Tora. De peste 3.000 de ani, evreii sunt alfabetizaţi. În anul 70, Johanan ben Zaccai a preferat să salveze Ierusalimul spiritual decât să lupte pentru cel material, care nu mai putea fi apărat şi a înfiinţat ieşiva de Iavne. Ierusalimul spiritual, împreună cu spiritualitatea Athenei, etica iudaică şi logica grecească se află la temelia culturii europene şi continuă să dea roade.

*

Iudaismul nu crede în posibilitatea omului de a se uni cu dumnezeu prin extaz mistic; omul nu poate decât să se *apropie* de Dumnezeu, să trăiască în prezenţa Lui, prin

cunoaşterea şi îndeplinirea prescripţiilor morale stabilite de Tora. Autorii Cabalei se străduiesc să ajungă în preajma lui.

Importanţa muzicii în cultura iudaică

Absenţa evreilor în istoria plasticii până în secolul al XIX-lea este oarecum compensată de prezenţa lor în muzică încă de la începutul istoriei lor. Un popor căruia i s-a poruncit să asculte Cuvântul unicului său Dumnezeu şi să nu se închine nici unui idol, era firesc să fie atras mai mult de muzică decât de plastică, mai mult de viaţa interioară decât de cea exterioară, mai mult de morală decât de artă, mai mult de auz decât de văz. cultivând muzica, evreii nu făcea decât să dezvolte virtuţile expresive ale cuvântului rostit: ton, debit, accent, ritm, intonaţie… Muzica dezvoltă muzicalitatea rostirii. Muzica este arta cea mai apropiată de vorbire: cu un număr finit de note poate crea o infinitate de opere. La început, vorbirea a fost cântată şi cântarea a fost vorbită; vorbirea şi muzica s-au diferenţiat, încetul cu încetul, însă, oricâtă autonomie şi-a câştigat în decursul istoriei, muzica nu a ajuns niciodată independentă de vorbire.

Muzica nu este o reacţie naturală, ci o creaţie culturală, nu este spontană, ci conştientă. Cântatul necuvântătoarelor nu e muzică, ci semnalizare sonoră prin care se propagă informaţia vitală în natură, aşa cum se propagă prin mirosuri sau culori. Muzica se realizează prin „opere”, care presupun gândire, un efort creator de selecţie şi compoziţie; ea este o alcătuire, o întocmire, o plăsmuire, o plămadă, prin care compozitorul exprimă atitudinea lui faţă de natură, trăirile lui afective în faţa naturii. Ca şi vorbirea, muzica este o invenţie a omului, o construcţie a puterii lui creatoare. Capabilă de creaţie muzicală nu este decât singura fiinţă cuvântătoare: omul.

Cel puţin patru preconcepţii împiedică înţelegerea legăturii intime dintre vorbire, gândire şi creaţie, fie ştiinţifică, fie artistică. În primul rând, părerea că vorbirea este haină, poate fi schimbată cu o alta. Apoi, reducerea vorbirii la rostire şi indistincţia dintre structura

gramaticală a vorbirii rostite şi cea a vorbirii endo-stenofonice şi, în sfârşit, minimalizarea unităţii dialectice dintre denotaţia şi conotaţia cuvintelor.

Mai întâi, vorbirea nu este haina gândirii, ci corpul ei; nu există gândire fără vorbire, după cum nu există spirit fără materie. Instrumentul abstractizării şi generalizării, al saltului de la percepţie la concepţie, este vorbirea, gândirea se desfăşoară inevitabil prin şi în cuvinte. Faţă de cuvinte, gândirea are o anumită autonomie, care permite exprimarea aceleiaşi idei prin cuvinte diferite, din aceeaşi limbă sau din limbi deosebite. Însă, în niciun moment, gândirea nu este independentă faţă de orice cuvinte. Ideea de „casă” poate fi exprimată şi prin cuvintele „locuinţă” sau „domiciliu”, sau „maison”, în franceză, „haus”, în germană, „bet”, în ebraică, dar ideea de casă nu poate să existe, în nicio clipă, fără niciun cuvânt. Lăsând la o parte faptul că sinonimele nu pot fi decât aproximative: exprimă aceeaşi noţiune, dar nu aceeaşi destinaţie. „Casă” este un cuvânt mai cald decât „domiciliu”... „Banul” trimite cu gândul la dregătorul care a bătut moneda, iar „argent” la un metal preţios.

Ceea ce întreţine iluzia că se poate gândi fără cuvinte este şi faptul că, în anumite împrejurări, imaginile şi sunetele care acompaniază vorbirea capătă o importanţă mai mare decât înseşi cuvintele: gesturile surdo-muţilor, sunetele muzicienilor, imaginile pictorilor, simbolurile matematicienilor... Însă, în toate aceste cazuri, se află „în filigran” cuvântul care spune despre ce este vorba, cuvântul este unitatea contradictorie dintre un semnificant sensibil şi o semnificaţie inteligibilă; primordial este semnificantul verbal. Nici savanţii şi nici artiştii nu lucrează în transă; ei ştiu ce fac. Inspiraţia nu este decât izbucnirea unei soluţii după o îndelungată şi intensă meditaţie, care nu e posibilă fără vorbire.

Cuvântul participă nu numai la alcătuirea expresiei, ci şi la cristalizarea conţinutului ei.

Putinţa oamenilor de a nu comunica semenilor ceea ce gândesc întreţine şi ea iluzia că vorbirea nu este

necesară gândirii. Însă, un „logograf ar putea înregistra ce se petrece în capul unui om în timp ce gândeşte: coardele vocale vibrează, laringele şi limba sunt în mişcare, curenţii bioelectrici îşi intensifică frecvenţa, zona Paul Broca din emisfera stângă a creierului devine mai activă. Merită pomenit că, într-o povestire publicată în 1947, André Maurois întrevede inventarea unui aparat în stare să citească gândurile prin înregistrarea vorbirii interioare care le produce. El scria că „limbajul interior al omului care reflectează este un fenomen fizic foarte definit… El se traduce prin mişcări ale limbii şi laringelui, mişcări imperceptibile, însă suficiente pentru a da naştere unor unde sonore… (*La Machine a lire les pensées*, Gallimard, 1974, p. 43). Cine poate să spună unde se termină vorbirea şi începe gândirea, unde se termină fiziologia şi începe psihicul?… Este, însă, din ce în ce mai limpede intimitatea legăturii dintre vorbire şi gândire. Confundarea limbajului interior cu însăşi gândirea este determinată şi de faptul că vorbirea nerostită are o structură gramaticală rudimentară în care cuvintele nu au nici declinaţii, nici conjugări, nici afixe şi se succed vertiginos, cu viteza gândului, lăsând impresia că nici nu există.

Nu e greu de înţeles de ce artiştii cred că gândesc în sunete şi imagini, fără să recurgă la vorbire. Cu atât mai mult, cu cât o operă de artă nu exprimă cu aceeaşi percutanţă întreaga semnificaţie a cuvântului îndrumător, ci, mai ales, conotaţia lui. Orice cuvânt are o denotaţie şi o conotaţie; în denotaţie este formată cunoştinţa care spune despre ce e vorba, iar în conotaţie este cristalizată atitudinea vorbitorului faţă de împrejurarea la care se referă denotaţia. Cuvântul „ploaie” denotează un fenomen natural, dar conotează fie bucuria unui ţăran după o îndelungată perioadă de secetă, fie tristeţea unui poet care vede în ea lacrimile pe care le varsă „materia plângând”, ca în faimoasa poezie a lui Bacovia. De asemenea, opera lui Arnold Schönberg, *Moise şi Aron*, denotează relaţia biblică dintre profet şi conducător, dar conotează trăirea dilematică a compozitorului faţă de intransigenţa morală a

celui care a primit Tora şi înclinaţia spre concesii a celui care este menit să-i conducă pe evrei în Ţara Făgăduinţei.

Arta nu comunică însuşi sentimentul, ci conotaţia cuvântului în care a fost transfigurat de gândirea artistului; emoţiile, sentimentele, pasiunile se comunică nemijlocit prin gesturi, mimică, strigăte, gemete… O operă de artă nu comunică trăirea unei emoţii, ci retrăirea ei gândită. O emoţie empirică poate deveni estetică după ce artistul a dobândit o anumită distanţă faţă de trăirea ei nemijlocită. Arta este emoţie dominată, Dionisos controlat de Apollo… Altfel, toţi „păţiţii" ar fi artişti. Mai ales că arta nu exprimă numai atitudinea artistului faţă de lumea sa, ci şi faţă de operele create înaintea lui. Tendinţa unor artişti contemporani care exaltă firescul împotriva artificialului, spontaneitatea împotriva conştiinţei, viaţa împotriva moralei, autenticitatea împotriva conformismului, şi expun o bicicletă accidentată în locul unui „răsărit de soare", nu fac totdeauna non-artă sau „para-artă", ci „antiartă", adică se ridică împotriva epigonismului, a platitudinii, a convenţionalului. În istoria artei, atitudinea lor este mai importantă decât „opera" pe care au creat-o: atacă sclerozele care împiedică dezvoltarea.

Arta care s-a potrivit cel mai mult credinţei iudaice într-un Dumnezeu invizibil şi în puterea morală a Cuvântului Său a fost muzica. Preocupat de înaintarea istorică spre era mesianică şi refuzând permanent fixarea într-un prezent totdeauna nemulţumitor, evreii au preferat temporalitatea muzicii şi nu spaţialitatea plasticii; sunetul aparţine curgerii necontenite a timpului, în vreme ce imaginea este legată de statornicia spaţiului. O dovedeşte şi faptul că succesiunea vertiginoasă a imaginilor transmise de televiziune ne provoacă un disconfort mereu mai supărător. Sunetul vorbirii şi al muzicii a slujit mult mai bine un popor care a trăit mai mult în istorie decât într-o anumită geografie.

Atenţi la rostirea cuvintelor pe care le citeau în fiecare zi în Tora, evreii şi-au dat seama, curând, de rolul pe care poate să-l aibă cântecul în sporirea participării

afective a credincioşilor la îndeplinirea ritualurilor. „Se poate afirma că melodiile creştine din primele veacuri păstrează oarecare urme din ritul ebraic. Astfel, citirea psalmilor biblici: psalmodierile, ca şi cântecele antifonice sau versete cântate de un solist, alternând cu răspunsurile mulţimii îşi au obârşia în ceremonia ebraică" (B. Champigneulle, *Istoria muzicii*, Bucureşti, 1942, p. 9). Ochii ne pun în legătură cu lumea exterioară, în vreme ce urechile iau parte la dezvoltarea intelectuală şi afectivă a vieţii noastre interioare. Mihai Ralea spunea, în cursul său de Estetică, din 1942, că „ochiul exprimă, ochiul revarsă. Pe când urechea e avară, ea prinde aspecte exterioare şi le ţine pentru dânsa; urechea e individuală legată de persoană, de ceea ce ţine de noi şi de ceea ce nu putem comunica altora. O singură privire reuşeşte, adeseori, să facă înţelese două firi care se privesc. Este rar ca două persoane să se poată înţelege prin ureche!" (*Prelegeri de estetică*, Bucureşti, 1972, p. 280 – 281). Numai că rostul urechii omeneşti nu se reduce la receptarea zgomotelor din lumea exterioară, deoarece este intim legată de vorbirea care produce idei comunicabile celorlalţi. Prin privire nu pot fi comunicate idei clare, ci doar stări sufleteşti mai mult sau mai puţin confuze. Simţul cel mai omenesc al omului – singura fiinţă cuvântătoare – este auzul şi nu văzul. Prin auzul cuvintelor ajungem să înţelegem esenţa invizibilă a lumii. În actul lecturii, urechile sunt mai importante decât ochii, deoarece a citi înseamnă a asculta ce ne spun vorbele consemnate prin scris.

Muzica evreiască nu s-a despărţit niciodată de vorbire. Vitregia istoriei lor i-a împiedicat pe evrei să depăşească muzica tradiţională, religioasă, sinagogală şi să dea naştere unor mari compozitori. Abia după emancipare, au apărut mari creatori ca Mendelssohn, Mahler, Schönberg, Bizet, dar aceştia nu aparţin muzicii evreieşti, ci sunt compozitori austrieci, germani, francezi de origine evreiască.

Chiar şi cea mai autonomă muzică faţă de vorbire,

după ce a înaintat de la monodie, prin antifonie şi polifonie, şi a trecut prin experienţele electronice, aleatorii şi concrete, se reapropie, din când în când, de vorbire, încercând să profite de performanţele muzicii înaintate: Beethoven şi Schiller, Debussy şi Maeterlinck, Mahler şi Klopstock… Este semnificativ că, în momentele de „renaştere naţională”, mulţi compozitori se împărtăşesc din valorile stilistice ale limbii materne: Liszt, Mussorgsky, Enescu… Limba română este destul de aproape de esenţa muzicii când cere unui lăutar să-i „zică din strună”. Poate că, în Israel, muzica evreiască să mai poată da ceva remarcabil.

Muzica – cea mai percutantă confirmare că „arta este dare, nu redare”, este menită nu să imite natura, ci s-o îmblânzească – a devenit cel mai apropiat aliat al evreilor în efortul lor continuu de a umaniza natura omenească.

Originalitatea iudaismului

„Memoria evreiască este memoria viitorului mai mult decât a amintirii… Memoria evreiască este speranţă mai mult decât nostalgie”.

Armand Abecassis în *Tanah* şi în *Talmud* sunt numeroase idei care se contrazic unele pe altele. Însă iudaismul, în diversele etape ale istoriei lui, a păstrat şi a dezvoltat ideile care continuau să contribuie la înaintarea procesului de umanizare a omului. În strădania lui de a fi mereu contemporan, iudaismul nu a reţinut toate ideile din *Tanah* şi din *Talmud*, scrise de diverşi autori în diferite împrejurări, unele de mult depăşite. Nu trecutul, ci viitorul este cel mai evreiesc moment al istoriei. Esenţa iudaismului nu rezidă în literalitatea tuturor textelor lui, ci în spiritualitatea care le animă. Litera e mai perisabilă decât spiritul. Idolii trec, ideile rămân. Metaforele se învechesc, noţiunile se aprofundează. Interdicţia de a amesteca laptele cu carnea cere oamenilor să nu producă mai multă suferinţă decât este strict necesar: dacă eşti nevoit să sacrifici iedul, cel puţin nu-l fierbe în laptele mamei lui… Bigoţii se opresc la metaforă, înţelepţii înaintează până la cerinţa morală pe care o exprimă. În

iudaism, esenţială este încrederea în perfectibilitatea morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, educabilă necontenit prin forţa critică şi prospectivă a cuvântului; idealurile iudaismului sunt realizabile aici, în această lume, în mersul ascendent al omenirii spre capătul vremurilor. Iudaismul este preocupat de istoria vieţii pământeşti, nu de eternitatea vieţii cereşti. Evreii pot vorbi, cel mult, de o lume „de apoi", la capătul orizontalei temporale, dar nu de o „lume de dincolo", în vârful verticalei spaţiale.

*

De două sute de ani, de când a apărut emanciparea şi răspândirea în mijlocul popoarelor creştine, cu drepturi mai mult sau mai puţin egale, evreii au ajuns deseori să privească iudaismul prin prisma unor idei creştine: confundă sinagoga cu biserica, rabinul cu preotul, iudaismul cu cultul mozaic. În zilele noastre, sinagoga este o casă în care evreii se adună ca să înveţe Tora, rabinul este un învăţător, iar iudaismul este o concepţie despre lume, care începe cu Abraham, se urcă până la Moise şi continuă să se dezvolte prin marii lui profeţi, înţelepţi şi gânditori; prin „cult mozaic" se poate înţelege cel mult cultul lui Dumnezeu potrivit Torei primite de Moise pe Muntele Sinai. Moise nu poate fi obiect de cult, deoarece numai Dumnezeu poate fi. De aceea nu se cunoaşte mormântul lui Moise, ca să nu fie un prilej de idolatrizare şi pelerinaj. Orice încercare de a opri iudaismul la un anumit stadiu al dezvoltării lui este potrivnică spiritului iudaic.

Şi mai semnificativă apare influenţa creştinismului asupra mentalităţilor unor evrei când Dumnezeu este personalizat, Paradisul este urcat în cer, încălcarea interdicţiei de a mânca din pomul cunoaşterii binelui şi răului este proclamată „păcatul originar", munca este socotită o pedeapsă, Mesia este considerat o persoană etc. Creştinismul s-a străduit întotdeauna să întreţină şi să sporească forţa emoţională a acestor metafore şi mituri, prin icoane, chipuri cioplite, ceremonii, procesiuni, pelerinaje; iudaismul a dezvoltat conceptual ideile formare

în vechile simboluri şi parabole ale Bibliei. În iudaism, Dumnezeu este însăşi existenţa, iar esenţa lui este cuvântul, paradisul a fost în lumea aceasta, nu în lumea cealaltă, încălcarea interdicţiei de a mânca din pomul cunoaşterii binelui şi răului este mai mult „originară" decât un „păcat", de vreme ce, prin nesupunerea lui, Adam inaugurează istoria omenirii, munca nu este un blestem, ci o consecinţă firească din clipa în care Adam nu se mai mulţumeşte să trăiască, ci vrea să şi cunoască, nu se mulţumeşte să consume, ci vrea să şi creeze, iar prin Mesia de mult nu se mai înţelege o persoană, ci o eră. După ce precizează că, „de acord cu concepţiile lui, iudaismul modern insistă mai mult asupra erei mesianice decât asupra personalităţii lui Mesia". Edmond Fleg scrie că „nu e mai puţin adevărat că, prin această orientare spre progresul terestru şi viitorul uman, Mesianismul evreiesc se află în acord mai complet cu spiritul modern decât alte credinţe, la fel de valabile, dar întoarse mai ales către trecut şi lumea de dincolo" (*Anthologie de la pensée juive*, Paris, 1966, pp. 335 – 336). Idealul iudaismului nu este liniştea paradiziacă, ci dezvoltarea nestingherită a tuturor.

Mesianismul militant al evreilor accentuează şi mai mult diferenţele dintre iudaism şi creştinism. Valoarea majoră a creştinismului este sfinţenia, a iudaismului este eficienţa morală a faptelor. Iudaismul preţuieşte mai mult un păcătos făcător de bine decât un bigot făcător de rău. Potrivit concepţiei iudaice, calitatea morală a fiecăruia depin… e de calitatea morală a relaţiilor lui cu ceilalţi, în vreme ce în concepţia creştină calitatea morală a relaţiilor dintre oameni depinde de calitatea morală a fiecăruia. Ceea ce este harul în creştinism este învăţătura în iudaism. Un înţelept evreu îşi permite să intre în dialog cu Dumnezeu şi să-i ceară ori să facă o lume pe înţelesul oamenilor, ori să le dea oamenilor o altă minte, ca să poată pricepe lumea pe care a făcut-o. Un creştin crede însă că nu l-ar căuta pe Dumnezeu dacă nu l-ar fi găsit… Creştinul trebuie să creadă ca să poată înţelege, evreul trebuie să înţeleagă ca să poată crede.

În toiul cuceririlor cosmice, iudaismul nu mai poate să înţeleagă prin „supravieţuirea sufletului” ridicarea lui la cer. Sufletul nu poate să supravieţuiască trupului în care s-a format decât în măsura în care a căpătat un trup propriu: o operă, o carte, o simfonie, o statuie… Evident, sufletul creatorului nu sălăşluieşte în operă ca trupul pe pământ. Fiind aspaţial, sufletul nu poate fi decât semnificat de operă. El apare numai când o minte înţelegătoare se apleacă asupra operei lăsate de el. Numai lectura, audierea, contemplarea întreţin „nemurirea sufletului”. Limba curentă a înregistrat de mult, înaintea filosofilor, această accepţie a cuvântului „nemurire”, de vreme ce toată lumea îi numeşte „nemuritori” pe Aristotel, Leonardo da Vinci, Shakespeare, Beethoven… Sufletul unui autor rămâne prezent cât durează receptarea operei lui; un autor dispare definitiv când nimeni nu se mai apleacă asupra operei lui. Credinţa că sufletul este nemuritor a fost pricinuită şi de faptul că dispăruţii apar estompat în amintirile şi visele celor vii. Un efect aspaţial al unei cauze spaţiale nu poate să anuleze legea „sublata causa, tollitur effectus”.

*

Diferenţele dintre iudaism şi creştinism nu implică ierarhizarea lor şi nici nu împiedică ecumenismul. Dimpotrivă! Fiecare este menit să contribuie cu diferenţele lui la unitatea în diversitate a culturii comune; o unitate căreia îi scade diversitatea se prăbuşeşte, în cele din urmă, în uniformitate şi uniformitatea este moartea culturii. Numai o diversitate crescândă poate să asigure dezvoltarea continuă a unităţii spirituale pe care o dorim celui de-al treilea mileniu. Boicotorii istoriei nu sunt învăţaţi, ci dresaţi.

O seamă de idei vetero-testimentare sacralizate de Evanghelii au fost marginalizate de iudaism în decursul neîncetatei lui dezvoltări.

Evreii au rezistat patru mii de ani, deoarece au depăşit mereu ideile şi idealurile expirate şi şi-au actualizat necontenit mesajul lor propriu. Au rezistat nu

prin închistare, ci prin dinamism, prin înălţarea nomadismului din natură în cultură, din spaţiu în timp, din lumea fizică în cea metafizică.

Tiparul executat la
S.C. ROMCARTEXIM S.A.
Tel.: 211.30.16; Fax: 211.27.52
Bucureşti